

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यनिरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र द्वितीयकाण्डस्थपञ्चमपाठकगतद्वादशानुवाकमारम्य तृतीयकाण्डस्थ-
चतुर्थमपाठकगतैकादशानुवाकान्तः पञ्चमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतेः संशोधितम् ।

तच्च

रावनहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर वापूराव काले जे. पी.

इत्येतेः

पुण्यास्थपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८९८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४६ ।

द्वितीयमस्कननावृत्तिः ।

(अस्मै सर्वेप्रधिकारा राजशासनानुसारेण रक्षायसीकृताः) ।

मुख्यमाणकद्वययुतं रूपकत्रयम् (रु० ३२२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW

Acc. No. ~~1895~~ 1897

Date. 25. 8. 56.

Call No. ~~5a 2 v 22 / nos faga~~ Tai / Aga

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

आयुष्ट आयुर्दा अग्र आ प्यायस्व सं तेऽव-
ते हेड उदुत्तम प्र णो देव्या नो दिवोऽमा-
विष्ण अमाविष्ण इमं मे वरुण तत्त्वा याम्युदु-
त्यं चित्रम् । अपां नपादा ह्यस्था-
दुपस्थं जिह्मनामुध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती हिरेण्यवर्णाः
परि यन्ति यक्षीः । सम् (१) अन्या
यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमुर्व नद्यः पृणन्ति ।
तम् शुचिः शुचयो दीदिवा समपां नपातं
परि तस्थुरापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं
मर्मज्यमानाः परि यन्त्यापः । स शुकेण शि-
कना रेवदभिर्दीदायानिध्मा घृतनिर्णिगप्सु ।
इन्द्रावरुणयोरहः सम्राजोरव आ वृणे । ता
नो मृडात ईदृशे । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय
नः (२) विज्ञे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृत-
नासु दुह्यः । आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा ।
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव-
यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोऽनुचानो
बिश्वा द्वेषा सि प्र मुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो
अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्यु-
ष्टौ । अव यक्ष नो वरुणम् (३) रराणो

(काम्येष्टियाज्यानुबोक्त्याभिधानम्)

वीहि मृडीक* सुहवो न एधि । प्रप्रायमग्नि-
 भरतस्य ङ्गवे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
 अमि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो
 अतिथिः शिवो नः । प्र ते यक्षि प्र ते इयमि
 मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु । धन्वन्निव
 प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रतन राजन् ।
 (४) वि पार्जसा वि ज्योतिषा । स त्वमग्ने
 प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दी-
 यन्तु । त* सुप्रतिक* सुहृश* स्वञ्जमविद्वा* सो
 विदुष्टर* सपेभ । स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वा-
 न्प्र हव्यमग्निरमृतैषु वोचत । अ* होमुषे वि-
 वेष यन्मा वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रियाणि
 शतक्रतोऽनु ते दायि ॥ ५ ॥

(यक्षीः समध्वराय नो वरुणः राजश्चतुश्चत्वारिंशोऽसि) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विश्वरूपस्त्वष्टेन्द्रं वृत्रं ब्रह्मवादिनः स त्वै नातोमपाज्येष वै देवयो देवा
 वै नचि नायज्ञोऽग्ने महान्वीजिर्वीतमायुष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नैवः शीतस्तरावद्य वसु पूर्वद्युर्वाजा इत्येवं महाभि-
 वीतमन्या यन्ति चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकः ॥ ५ ॥

(काम्योष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

होतुरियम आचारश्चीकमेकादशे द्वयम् ।

अथ द्वादशे काम्योष्टियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अतीते तृतीयप्रपाठक इदमाप्नातम्—“ यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम-
येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टि निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालः सौम्यं चरुं
वारुणं दशकपालः सारस्वतं चरुमाग्रावैष्णवमेकादशकपालम् ” इति । तथा
“ यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ” इति । यद्य-
परं प्रतिग्राही स्यात्तौयमेककपालमनुनिर्वपेत् ” इति च । एतेषु तत्तत् हविःषु
क्रमेण याज्यानुवाक्याप्रतीकानि दर्शयति—

आयुष्ट इति । तत्राऽऽग्नेयस्याऽऽयुष्टे विश्वतोऽदधदिति पुरोनुवाक्या ।
आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके
व्याख्यातम् । सौम्यस्य त्वा ध्यायस्व तमेतु त इति पुरोनुवाक्या । तं ते
पयांसि समु यन्तु वाजा इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डे मा नो हिंसी-
दित्यनुवाके व्याख्यास्यते । वारुणदशकपालस्थाव ते हेड इति पुरोनुवाक्या ।
उदुत्तममिति याज्या । एतच्चोभयं वैथानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सार-
स्वतस्य प्र णो देवीत्यनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत् इति याज्या । अग्रा-
वैष्णवस्याग्रावैष्णुं महि तद्दामिति पुरोनुवाक्या । अग्रावैष्णुं महि धामेति
याज्या । चतुष्टयमप्येतत्प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातम् ।
वारुणचतुष्कपालस्येमे मे वरुणेति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा यमीति याज्या ।
एतच्चोभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथमप्रपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातम् । सौर्य-
स्योदु त्वं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चो-
भयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।

अथापोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अपां नपादिति । अपामुदकानां नपादविनाशयिता तथाविश्वनाशकः कश्चि-
देव उपस्थं स्वस्योपवेशनस्थानमास्थादातिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । कहिषो देवः ।
जिह्वानामूर्ध्वं आवर्तरूपेण कुटिलगतानामुदकानामुपरि वर्तमानः । विश्रुतं वतानो
मेक्षमण्डलमध्य उपविष्टत्वाद्विष्टदेव तस्याऽऽच्छादकं वक्षम् । आपश्च तं देवं

परियन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश्य आपः । तस्य देवस्य ज्येष्ठं पशस्त्वं महिमानं याहात्म्यं वहन्तीषारयन्त्यः । बहुलवृद्ध्या स्वकीयस्य स्वामिनस्तस्य देवस्य माहात्म्यं रूपापयन्त इत्यर्थः । हिरण्यवर्णा बहूनां विद्युतां यष्वे वर्तमानत्वाद्धर्मवर्णत्वम् । यह्वीर्महत्त्वम् । तत्रैव याज्यामाह-

समन्था इति । अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं संगताः प्रवाहरूपेण गच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण ऽपविष्टा इव तिष्ठन्ति । कर्षा बहवाग्नेराधारः समुद्रः । स च वहन्तीषु स्थिरान्तु चाप्नु तमानः । न तावदसं प्रवहन्तीनामपां प्रवेशेन वर्धते स्वयम् । नापि तातामभावे सति स्थिराभिरग्निः परिक्षीयते । तादृशं समुद्रं नद्यः पुणन्ति स्वप्रवेशेन प्रीणयन्ति । तन्मू शुचम् आपः परितो व्याप्य तस्थुः स्थिताः । कीदृशं, शुचिं शोभयितारं दीदिवांतं बहवाग्निजनकत्वेन दीप्यमानमपां नपातमाविनाशयितारम् ।

तत्रैव त्रिकल्पितां याज्यामाह-

तप्तस्मेरा इति । तपसां नपातयापः परियन्ति । कीदृशं तं, युवानं सर्वदा यौवनोपेतम् । कीदृश्य आपः, अस्मेरा विडम्बनारूपेण स्मयरहिता अनुकूला इत्यर्थः । युवतयः सर्वदा यौवनोपेताः । ममूज्यमानास्तत्संयोगेन शोध्यमानाः । सोऽपां नपादग्निरनिधमः काठराहितोऽप्यप्नु दीदाय दीप्यते । कीदृशः, शुकेण शिखरना युक्तः शुद्धेन प्रकाशेन युक्तः, रेवद्धनवान्, धृतनिर्णिगित्वावनेन धृतं निर्णेनेति निःशेषेण शोधमतीति धृतनिर्णिक् ।

यः पाप्मना गृहीतः स्मृतस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्मां निर्ववेदित्वस्थाः पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्रावरुणयोरिति । सत्राजोः सम्यग्दीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरवो रक्षणमहमाहुणे सर्वतः प्रार्थये । तौ चेन्द्रावरुणावीदृशे रक्षणे धृतौ नोऽस्मान्मुहातः सर्वदा सुखमताम् । तत्रैव याज्यामाह-

इन्द्रावरुणेति । हे इन्द्रावरुणौ युवं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखमाप-
निवारणरूपं यच्छतम् । किमर्थम्, अप्वराय यागानुष्ठानाय विशेषे प्रजासमृद्धये

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

जनाय परिवारकजनसिद्धये च । यः पाप्मा दीधमयज्युमति अस्मदीयं दीवं-
कालमाविषागमयोगमतिलङ्घ्य नोऽस्मान्वनुष्णं वि पीडयति । वयं तु युवयोरनु-
महवशात्पूतनासु पापकृतासु पीडासु दुःखे दृढतरा अपीडिताः सन्तस्तं
पाप्मानं जयेम ।

पञ्चमकाण्डे मैत्रावरुण्यामिक्षा विहिता—“ यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष
स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपोति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत ” इति । तत्र
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ नो मित्रेति । आ नो मित्रावरुण्येति पुरोनुवाक्या । य बाह्वेति याज्या ।
एतदुभयमग्राविष्णू महि तद्वाभित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

पुनराधेयपकरण आम्नातम्—“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयते
तस्य वरुण एवर्षयादामिवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वेपत् ” इति । अत्र पुरो-
नुवाक्यामाह—

त्वं नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्माकं भक्तिं विद्यान्स्वरुणस्य देवस्य
पुरोऽस्मद्विषयं क्रोधमवधातिसिद्धिः प्रभव । यजिष्ठो यजन्तोऽतिशयेन याग-
विष्णादकः । वद्वितमोऽतिशयेन हविर्वीरहा । शोशुवान् अत्यन्तं दीप्यमानः ।
विश्वा देवांसि सर्वांस्त्रिराधिष्ठान्देवानस्मत्प्रमुमुग्ध्यस्मन्तः प्रमोचय ।

तत्रैव याज्यामाह—

स त्वं न इति । हेऽग्ने स त्वं नोऽस्माकमुष्या रक्षणेनावयो भव रक्षको भव ।
क्रीदशस्वम् । अस्या उपसां व्युष्टौ नेदिष्ठोऽद्यतनस्येष्टः कालस्योपरितमे पादः-
कास्तेऽत्यन्तं प्रत्याशन्नो नोऽस्माकं वरुणं वरुणेन छन्दभीष्टनिवारकं पापदिक-
मवषक्व नाशय । रराणो रममाणः सन्मृहीकं सुखसाधनमस्मदयि हविर्वीहि
भक्षय । वतो नोऽस्माकं सुहव एधि सुखेनाऽऽह्वानं शक्यो भव ।

“ यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्रे पवते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वेपदग्रे विबाधवतेऽग्रे पवीकयते ” इत्यत्र पवतोऽग्रेऽपि
पुरोनुवाक्यामाह—

प्रप्रायमिति । अयमग्निर्भरतस्य हविर्माणवतो यनपानस्याः क्षामं प्रप्रश-
तिप्रकर्षेण शणोतु । योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भा मासमानः सन्बृहद्वीचोऽ-
त्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पूतनासु सङ्ग्रामेषु पूतं जयपूर्तिमभितस्थो सर्वतः

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दाय भवतु अतिथिरिवैव समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । दैव्यो देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलभूतः । तत्रैव याज्यामाह-

प्र ते यक्षति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं प्रयक्षि प्रकर्षेण यजे ते त्वदीयं मन्म मननं मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षणेयमिति व्याप्नोमि । नोऽस्माकं हवेषु यागेषु बन्धो नमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवसि तेन प्रकारेणानुग्रहमियमीति पूर्ववान्वयः । हेऽग्ने त्वमिमक्षवे यष्टुमिच्छते पुरवे हविः पूरयित्रे यजमानाय प्रियं दातुं भन्वन्मपेवाति यरुभूमौ शतिलवानीयपूर्णशालेवाति । हे प्रतन पुरातन, हे राजन्दीप्यमान । एतदुभये वह्निविशेषणम् ।

अथ विवाधवतोऽग्नेर्वाज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति-

वि पाजसेति । वि पाजसा पृथुना शोशुचान इत्येषा पुरोनुवाक्या । तेषां चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्याख्यास्यते । वि ज्योतिषा बृहतेति याज्या कृष्णध्व पाज इत्यनुवाके व्याख्याता । अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरोनुवाक्यामाह-

स त्वमग्न इति । हेऽग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मप्रारम्भमात्रेण यातुधान्यो राक्षसजानीः सर्वाः प्रत्योष प्रत्येकं दह । कीदृशस्त्वम्, उरुक्षयेषु विस्तरिणेषु यागगृहेषु दीद्यद्दीप्यमानः । तत्रैव याज्यामाह-

तं सुप्रतीकमिति । वयं तमग्निं सपेम समवेताः प्राप्ता भूयास्म । कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनोपक्रमम्, अस्मास्वनुग्रहस्तेन सुष्ठुपकान्तं, सुदृशं शोभनकटाक्षेणास्मान्पश्यन्तं, स्वश्रमस्पर्दीये कर्मणि सुहृद्वागच्छन्तं, विदुष्टरमतिशयेन भक्तचित्तबोदिनम् । यद्यपि वयमविद्वांसस्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्तथाऽपि तं प्राप्तास्मः । सोऽग्निर्यक्षद्यष्टुमिच्छतां पुरुषाणां विश्वा वयुनानि सर्वानामिमाय-विशेषान्विद्वाञ्जानजवतिष्ठति । अतः सोऽग्निरस्मदीयं हव्यं प्रवोचत्प्रकर्षेण प्रवीतु ।

अथ “ यो भ्रातृव्यवान्स्मास्त स्पृधमान एतयेष्टया यजेतेन्द्रायास्तेहोमेषु पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेन्द्राया वैमुवायेन्द्रायेन्द्रियावते ” इत्येतेषु त्रिषु हविःषु याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति-

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अश्वोमुच्य इति । अश्वोमुचे प भरेमेत्येषा पथमस्य हविषः पुरोनुवाक्या । विवेष यस्मेति याज्या । वि न इन्द्र मृच इति द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । इन्द्र क्षममभि वाममिति याज्या । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इति तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । अनुतेदायि मह इत्येषा याज्या । तदेतत्पदकं प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽन्यानुवाके व्याख्यातम् । अव विनियोगसंग्रहः—

“ज्योगामयाविनो ह्ययुरायुर्दाग्नेयके तथा ।

आप्या सं ते च सौम्ये स्यादवोदुतेति वारुणे ॥

सारस्वते प णो ह्यनोऽग्नाऽग्नाऽग्नौ वैष्णवे भवेत् ।

इमं तत्त्वाऽभ्यदानीष्टौ उदु चित्रं तु सौर्यके ॥

अषां न समपोनप्व इन्द्रावेत्यैन्द्रवारुणे ।

भैत्रावरुण आभिक्षायामे त्वा नः प वेति च ॥

पुनराभेयके त्वाभिवारुणे त्वं न इत्युभे ।

प्रपेति प्रवदाग्नेये विद्वयं बाधसंयुते ॥

स त्वं पतीकसंयुक्ते अश्वित्यैन्द्रयागके ।

वीन्द्रेति वैमृधे हीन्द्रियाऽनु ते त्विन्द्रियावते ।

मन्वा हस्मिन्ननुवाके पञ्चविंशदुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमे-

श्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माध-

चार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

समिधो यजति वसन्तमेवर्तुनामव रुन्धे तनु-
नपातं यजति श्रीष्ममेवाव रुन्धे इडो यजति
वर्षा एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे
स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मा-
त्स्वाहाकृता हेमन्तशवोऽव सीदन्ति समिधो
यजत्युषम एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं
यजति यज्ञमेवाव रुन्धे (१) इडो यजति
पशुमेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे
समानयत उपभृतस्तेजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः
प्रजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति
वाचमेवाव रुन्धे दश सं पश्यन्ते दशाक्षरा
विराडं विराड्विरौजवासाद्यमव रुन्धे समिधो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनूनपातं
यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षं प्रति तिष्ठतीडो
यजति पशुमेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजति य
एव देवयानाः पृथ्वीनस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति
स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठ-
त्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति
तिष्ठति देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः

(प्रयाजविधिः)

प्रयाजेरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त तत्प्र-
याजानाम् (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः
प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्या-
जुदतेऽभिक्रामं जुहोत्याभिजित्यै यो वै प्रया-
जानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
र्जायते समिधो बह्वीरिव यजति तनुनपातमे-
कमिव मिथुनं तदिहो बह्वीरिव यजति बहि-
रेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य
एवं वेद प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
देवानां वा अनिष्टा देवता आसन्न्यासुरा यज्ञ-
भजिघांसन्ते देवा गायत्रीं व्यौहन्पञ्चाक्ष-
राणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो
वर्म यज्ञायामवद्वर्म यजमानाय यत्प्रयाजानू-
याजा इज्यन्ते वमैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म
यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्वरुथं पुर-
स्ताद्वर्षीयः पश्चाद्वरुमीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः
(५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञः सः
स्थाप्यमपश्यन्तः स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सम-
स्थापयन्ति वा एतयज्ञं छिन्दन्ति यत्स्वाहा-
कारेण प्रयाजेषु सः स्थापयन्ति प्रयाजानि-
ह्वा हवींभ्यभि धारयति यज्ञस्य संतत्या अथो
हविरैवाकरथो यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रया-
जाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानिह्वा हवींभ्य-

(प्रयाजविधिः)

मिधारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणम् (६)

कुरुते तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च न कथापुत्र-
स्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यस्कजमेव
तद्यत्प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्र्यैव तेन
गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून् यजमानाय प्र जैन-
यतिः (७) ॥

(यज्ञैर्वाचं रुन्धे तनूनवातिं यजति मयाजानामिव वेद प रक्षोभ्यः

साधारणं पञ्चविंश शब्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

होत्रमाध्वर्यवं चाऽऽचारान्तं पञ्चम ईरितम् ।

मयाजाद्यवशिष्टं तु वक्ति षष्ठे प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके मयाजा विधातव्याः । तेषां मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक
एवमान्नाताः—‘समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु ।
इहो अग्न आज्यस्य वियन्तु । वहिरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ।
स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निं होत्राज्जु-
षाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु ।’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ५] इति ।

एतेषां मन्त्राणां विनियोगं बोधायनो दर्शयति—‘समिधो अग्न आज्यस्य
वियन्तिषति प्रथमं तनूनपादग्न आज्यस्य वोक्वति द्वितीयम्’ इत्यादि ।

हेऽग्ने समिधमानास्तव मूर्तय आज्यस्य वियन्तु हवमानमिदमाज्यमभ्यन्तु ।

(प्रयाजविधिः)

तन् शरीरं न पातयति न नाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्नेः द्वि-
तिया तनूनपात्तव मूर्तिराज्यं पिबतु । हेऽग्न इड ईड्याः स्तुत्यास्तव मूर्तव आज्यं
पिबन्तु । बृहणाद्बर्हिः । हेऽग्ने फलं बृहयन्ती तव मूर्तिराज्यं पिबतु ।
आग्निं पथमाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागदेवं
प्रति स्वाहा हुतमस्त्विति भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यम् । आवाहनानिगदे वा
देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन्स्वाहाकारानिगदेशि निर्दिश्यन्त इत्यवधेयम् ।
होवात्, होमनिमित्तं स्वष्टकरणार्थमित्यर्थः । हेऽग्न एते सर्वे देवाः पीबमाणा
इदानीं त्वन्मुखेनाऽऽज्यं पिबन्तु ।

तैरैवेमन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः साध्यान्प्रयाजान्विधत्ते—समिध इति ।

अत्र समिदादिशब्दैर्यागविशेषनामान्युच्यन्ते । ऋतवो वै प्रयाजा इति वस्तु-
त्वेन स्तूयमानत्वात्तैः प्रयाजैः क्रमेण वसन्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात्स्वा-
हाकारयागेन (ण) हेमन्तावरोधस्तस्माद्धेमन्हेमन्ते पशवोऽवधीकृन्ति,
द्विषादश्वतुष्पादश्च हिमेन पीडयन्ते, तेन तत्र दृष्टान्तः स्वाहाकृता इति । स्वाहा-
करेण प्रक्षिप्ताः समिधो यथा दाहेन पीडयन्ते तद्वदित्यर्थः । तादृश उग्रोऽपि
हेमन्तोऽस्याग्नीनो भवतीति यागस्तुतिः ।

पुनरापि विधानान्तरेण प्रशंसति—समिधो यजतीति ।

समिच्छन्देन समिस्तुतितुचनादुपसोऽवरोधः । तनूनपाच्छन्देनाविनाशमु-
चनात्कृत्स्नयज्ञावरोधः । इदृशन्देनेष्यमाणक्षीरादिसूचनात्पश्वरोधः । प्रजा वै
बर्हिरिति श्रुत्यन्तराद्बर्हिर्यागेन (ण) प्रजावरोधः ।

चतुर्थप्रयाजार्थमीषभूतस्याऽऽज्यस्य जुहुवामानयनं विधत्ते—

समानयतेति । उपभूतः सकाशाच्चजुह्वामर्धमाज्यं सम्पगानयेत् । बर्हि-
र्यागस्य प्रजारूपत्वादाज्यस्य तेजस्त्वात्प्रजासु तेजः स्थापितं भवति ।

पञ्चमप्रयाजमवशिष्टं प्रशंसति—स्वाहाकारमिति ।

अस्मिन्प्रयाजे स्वाहाशब्दानामग्न्यादिशब्दानां च बहूनामुच्यमानत्वात्तेन
यागवरोधः ।

पूर्वोक्तवसन्ताद्यवरोधाः पञ्चेदानीमुक्ता उपःकालाद्यवरोधाः पञ्चेति दससं-
ख्याद्वारा यागान्प्रशंसति—

दक्षं समिति । पुनरपि तत्तल्लोकप्रतिष्ठापत्वेन प्रशंसति-

समिधो यजतीति । समिध्यागस्य प्रथम्यात्तेनास्मिन्प्रथमलोके प्रतिष्ठा । प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकमित्युक्तत्वादक्षिादिरूपो यज्ञो लोकद्वयवर्त्यन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयत्वस्यात्तनूनपाद्यागेन प्रतिष्ठा । इदञ्चागस्म पशुसंबन्धः पूर्वमेवोक्तः । बर्हिःशब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य सूचनान्तर्यागेन विष्वपि पूर्वांशेषु देवयानमार्गेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारप्रागस्योत्तमत्वात्तेन स्वर्गप्रतिष्ठा । भूलोकमारभ्य स्वर्गान्ता यथोक्ता एतावन्त एव देवानां भूष्मानामपेक्षिता लोकार्शेषेषु सर्वेषु यथाक्रममेवैतैः प्रतिष्ठितो भवति ।

इदानीं नामनिर्वचनेन प्रशंसति-

देवासुरा इति । अस्माकमेवैते लोका भवेयुरित्युभयेषां परस्परं रक्षां प्राणुदन्त विरोधिनां यैर्यागैस्ते यागाः प्रयाजाः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-‘यं कामयेतामिदं वसीयान्स्यादित्यभिक्रमं तस्य जुहुयात्’ इति । अभिमतमुत्तरोत्तरबृद्धयेत्यर्थः । तदेतत्सूत्रोक्तमभिक्रमणं विधत्ते-

अभिक्रममिति । अभिक्रम्य अभिक्रम्यादुरे स्थित्वा प्रथमं हुत्वा पादं पुरंतः प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहुयात् । एवमुत्तरत्र । तदेतदभिक्रमणम् ।

लीलिङ्गबहुदचननिर्देशं लिङ्गान्तरैकवचननिर्देशं च सह प्रशंसति-

यो वै प्रयाजानामिति । एकस्य पुरुषस्य बह्वचनः स्त्रियो लोके भवन्ति, तस्मात्पादत्र मिथुनत्वोपचारः । मूर्तिबहुत्वेऽपि देवैक्यमाहूयैरिवैक्यमुपक्रमोक्तिः । कवचरूपत्वं सैन्यसादृश्यं च संपाद्य प्रशंसति-

देवानां वा इति । पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाज्यभागादिदेवताभिनिष्ठा आसन् । तत्तद्विध्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे समागत्यातुरा यज्ञं हविष्याम इत्येच्छन् । अतस्तद्विध्याप्रतिबद्धास्तत्प्रतीकारत्वेन देवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः । तत्राक्षरपञ्चकस्य व्यूहो यज्ञानुष्ठानात्प्राचीनो रक्षकः । अक्षत्रयव्यूहः प्रतीचीनो रक्षकः । तत्रा व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादनायभवत् । तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिज्यन्ते । अष्टाक्षररूपत्वेन त्रयोऽनूयाजाः पश्चादिज्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोरुभयतो रक्षणम् । तेन रक्षणेन भ्रातृव्यस्याभिभूतिर्भवति । यस्मादत्र प्राचीनान्यक्षराणि

(प्रयाजविधिः)

बहूनि पतञ्जिनाम्यल्पानि तस्माल्लोकेऽपि युद्धार्थं गच्छन्त्यां सेनायां पुरस्तादुत्थं
जनसंघः परकीयसैन्यस्य भयोत्पादनाय भूयान्निविष्यत्यते । पृष्ठभागे त्वत्पी-
यान् । प्रयाजशेषेण हविरभिधारणं विधत्ते—

देवा वै पुरोति । देवाः कदाचिद्यागं कुर्वन्तो यज्ञोपधातिनां रक्षतामगम-
नात्पुरा स्वाहाकारनामधेयेन पञ्चमप्रयाजेन यज्ञः संपादनीय इति विचार्यं तथैव
समापयन् । तदमुकं, यज्ञविच्छेदमसङ्गात् । अतः प्रयाजानिष्ट्वा तच्छेषेणाऽऽ-
च्येन वेद्यामाप्तादितानां हविरामभिधारणे सति यज्ञः संततो भवति । अथो
पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविर्हूतं कृतं भवति । किंच, यथापूर्वमुत्तरमुपैति प्रयाजा
यथा निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तथैवाऽऽज्यमामागानुष्ठानमपि निर्विघ्नेन पान्नोतीत्यर्थः ।
प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति—

पिता वै प्रयाजा इति । प्रथमभावित्वात्प्रयाजानां पितृत्वं, पश्चाद्भावि-
त्वादनुयाजानां पुत्रत्वम् । अनुयाजार्थं च हविरुपभृति गृहीतमस्ति । पुरोडाशा-
दिहविरभिधारणवेलायामौपभूतमपि हविः प्रयाजशेषेणाभिधारयति । तथा सति
पितृस्थानीयं प्रयाजानां संचिन्वि यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं उत्पुत्रस्थानीयानामनुयाजा-
नामपि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिकोदाहरणेन विस्पष्टयति—

तस्मादाहुरिति । लोके हि बालेन पुत्रेण यदुपार्जितं तदद्रव्यं स पुत्र उत्तर-
काले स्वजीवनार्थमसाधारणत्वेन संगृह्य गुप्तं करोति न तु पित्रे प्रपच्छति न तु
भ्रातृभ्यः । पित्रा तु यदुपार्ज्यते तत्पितुर्वात्तु पुत्रस्य तद्भातृणां च साधारणं भवति ।
तेन हि ब्रह्मेण सर्वेऽपि जीयन्ति । तथा सति लौकिकः कश्चित्पुरुषो वेदमधीत्य
प्रयाजानुयाजवृत्तान्ते जानाति । अन्यस्त्वध्ययनरहितो न जानाति । तादृशा-
नानुभवाविधानां सभायामुपविष्टा अन्विभक्ताः पप्रच्छुः—केन हेतुना पुत्रस्य ब्रह्मं
केवलमसाधारणं संपन्नम् । पितृद्रव्यं तु केन हेतुना साधारणं संपन्नमिति । तस्य
च पश्चात्प्राप्तिः प्रयाजानुयाजवृत्तान्तेनोत्तरं ददुरिति शेषः । प्रयाजानामाज्यं
साधारणं, तच्छेषेणैज्यमानत्वात् । अनुयाजानां त्वसाधारणम्, तच्छेषस्याम्यत्र
विनियोगाभावात् । एवं लौकिकमनोः पितुः (ता) पुत्रयोरपि ब्रह्मव्यम् । पुनः
प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति—

(प्रयाजविधिः)

अस्कन्धमेवेति । यागार्थस्य द्रव्यस्य यागात्प्रागेवान्वयः पतनं विनाशो भवति । अत्र त्विष्टेषु प्रयाजेषु पश्चादन्वेषु हविःषु शेषः प्रक्षिप्यते । तस्मादेतदस्कन्धमविनष्टमेव । शङ्कितस्कन्दनदोषस्य परिहार एवात्र प्रशंस्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

गायत्र्येवेति । एकतो गायत्र्याः पञ्चाक्षररूपाः प्रयाजा अन्यतो गायत्र्याः स्यप्पञ्चरूपा अनुयाजाः । मध्ये यदभिचारणं तेन गायत्र्येष्वस्वोदरे गर्भं धृतवती भवति । तेन च सा गायत्री यजमानार्थं यजां पशूनुत्पादयति ।

अत्र भीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिगुणे ।

विधित्वं श्रुतिर्भाति संनिधेरनुवादता ॥”

दर्शपूर्णमासयोः भ्रूयते—‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इडो यजति’ ‘वर्हिष्यजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तत्र पञ्चरूत्वः भ्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति । येन भावनोभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यमित्ययर्थकं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेन्मैवम् । यजतिपदान्ध्यात्वेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अयोच्येत—समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिधामकं वागमुपरितनैश्चतुर्थिर्गजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्वत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते । ततोऽनुवादादर्थत्वान्नाभ्यासस्यैयर्थ्यमिति । तन्न । तनूनपादादिशब्दानां वागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरश्वत्वारो नापि द्रव्यविधिः तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽभिहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादेऽस्त्वमिति, तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे वि-

(प्रयाजविधिः)

धित्वं श्रुत्या प्रतीयते तथाऽप्येषापि चतुर्थं पदेन विधित्वं श्रौतम् । अनुवादत्वं तु पुरोवाद्दृष्टस्य समिधो यजतीत्यस्य समिधानादवगम्यते । तन्निधिश्च श्रुतेर्वर्चः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिच्चापकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्णतः । मैवम् । वैशम्पात् । अथैव ज्योतिरित्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र यागभेदेहेतुः ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे विनियतम्—

“देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्ण्वादिब्रह्मतात्वं न चतुर्थार्थमावतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमारूपात् समिधो यजतीत्यादिना । तत्र पश्चाद्विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवतास्तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यगैर्देवताः संक्रियन्त इति दृष्टार्थत्वेलाभ इति चेन्मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा—‘यदग्रं सापं जुहुवात्’ ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वीप्सिततमत्वम् । तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनान् । यथा पाकं पचतीत्युक्ते पाचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिधायः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्षते । प्रयाजपञ्चेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधीयन्ते—‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इहो यजति’ ‘वार्हियं यजति’ ‘स्वांहाकारं यजति’ इति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः, किंतु यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्पकरणेनाऽऽरादुपकारकत्वम् ।

पञ्चमप्रयाजस्य तु यक्ष्यमाणाज्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधारयते ।
दशमाज्यस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अन्यः प्रयाज आरात्किमुपकार्यं संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तमातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥

आद्यो मैवं चतुर्थपादेरभावाद्यागमात्रके ।

विधिरस्य च सौर्यादायर्थाऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ ”

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमप्रयाज एवगन्नायते—‘ स्वाहाकारं यजति ’ इति । न किमिद्वेरादुपकारक उताऽऽज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कार इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णदेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैवाधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । मन्त्रे तु यक्ष्यमाणाज्यभागदेवता अग्न्यादयः प्रतीयन्ते । ‘ स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ ’ इत्यादिको हि मन्त्रः पठितः । नायं दोषः । मातृशब्दवन्मन्त्रवार्त्तिकग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽग्न्यादिशब्दः स्वाहाकाराख्यदेवतामात्रक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम् । संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिद्वेरादुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । गेयम् । चतुर्थ्यां द्वितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किंचायं विधिदेवतायागावुभौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा देवतामात्रं वा यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयो गौरवापत्तेः । न तृतीयः । अप्राप्तस्य यागस्यानुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि द्वितीया-न्तस्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादाविव कर्मनामभेयं भविष्यति । तस्मांवाज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादिविकृतिभूतमपयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य

(प्रयाजविधिः)

फलं भविष्यति । यत्तु पञ्चमाध्याये प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे षाठक्रमः प्रमाणमिदं चिन्तितं तदस्माभिरिषे त्वोर्जे त्वा यज्ञस्य घोषदुसीत्यनयोरनुवाकयोः पौर्वाण्वे षाठ एव प्रमाणमित्याभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“न कत्वङ्गं प्रयाजादि कत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षयेण वाक्ययोः ॥

प्रयाजादेः फला(लेऽ)पेक्षा कथंभावोऽ(वेऽ)पि च कर्तोः ।

तेन प्रकरणाभ्यासं तस्मादङ्गताङ्गिता तयोः ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेष्वोऽतिरिक्तं किञ्चित्प्रकरणनामकं प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्तामध्यान्वयैरसंलुप्तः कश्चिद्देवभागः कश्चित्केनचिदाभ्यास्यते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यवाचा अभावात् । नहि ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति चोपनिषो यजति’ इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येनैकवाक्यता कल्प्येत । तस्मात्प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्रति श्रूमः—प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ करणत्वात्पदोपलभ्यतश्चक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतात्त्वं प्रकरणं, तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अभिक्रमं जुहोतीति युक्तं कर्त्ताऽस्त्वित्यस्य तत् ।

किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ।

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमु(त्वादु)भयोरपि ।

मिथः संबन्धराहित्यान्मैवं वेऽपि समत्वतः ॥

कर्तृयोगाददोषत्वेत्तमनियं समाहितिः ।

ततः प्रयाजसंनिध्यात्कर्त्तृवास्य संयुतिः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते—‘अभिक्रमं जुहोति’ इति । तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयस्याऽऽभिमुख्येन संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्ता संबध्यते,

(प्रयाजविधिः)

न तु प्रयाजमात्रकर्त्ता । कुतः अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्र-
याजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् । मैवं, क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रियया
संबन्धासंभवात् । अथोच्येत, अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते, तद्द्वारा
कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति । तदेतत्तत्माधानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समा-
नम् । अतः संनिविबलत्प्रयाजकर्त्ता संबध्यते ।

चतुर्थांस्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अभिषार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरन्न किम् ।

शेषधारणतत्पात्रे कार्यं नो बाणभिधारणम् ॥

नान्यथा तेन ते कार्यं न कार्यं प्रतिपत्तितः ।

प्राजापत्यवचनायाश्च न कोऽप्यथाऽभिधारणात् ॥”

प्रकृतौ भुतं ‘प्रयाजशेषेण हवींश्चभिधारयति’ इति । तदेतद्विरुद्धावतिदिष्टम् ।
विरुद्धतयश्च बाणपेयगताः पशवः । ते च द्विविधाः—कृतुपशवः प्राजापत्याः पश-
वश्चेति । आग्नेयं पशुमालभेतत्पादिना विहिताः कृतुपशवः । इतरे तु सप्तदश
प्राजापत्यान्पशुमालभत इति विहिताः । ते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने स-
होषोऽकम्प्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सलदेव प्रयाजा अनुष्ठायन्ते । तत्र कृतुपशूनां
प्रातःसवन एवाऽऽलम्ब्यव्यत्याचादीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव ति-
ष्यति । प्राजापत्यपशूनां तु पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्ब्यस्तु
माध्यन्दिने सवने । तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्यालभत इति विधानात् । तेषां च
प्राजापत्यपशूनामभिधारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र
जुह्वां तद्धारणं संभवति । कृतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात् । अतः पश्चान्तरं
सवाद्य तस्मिन्मयं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणा-
भिधारणातिद्वेः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे संपादनीये इति प्राप्तं ब्रूमः—ते उभे
न कर्तव्ये । कुतः । अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कार[क]त्वाभा-
वात् । नहि दृष्टेऽर्थे संभवति अदृष्टोऽर्थः संस्कारः कल्पयितुं युक्तः । दृष्टं च जुह्वा
रिक्तीकरणमन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामान्यभागार्थमुवा गुप्तमाणां संकीर्षेत ।
अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु यो तत्र

(प्रयाजविधिः)

हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्राजापत्यवपायामभिधारणं व्यर्थम् । रक्षस्वनिवा-
रणाय सभिधायते । न च प्राजापत्यवपायां रक्षताऽस्ति । नक्षतामैव तदुक्ष-
तायां निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते—“ शम्पा वा एतर्हि वपा यत्तानभिधृता
नक्ष वै नक्षताम् यद्वनक्षताम्यालभते तेनोशम्पास्तेनाभिधृताः ” इति । शम्पा
रक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारणतत्प्राप्ते न कर्तव्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमापौषभृतं घृतम् ।

जुह्वामानयतीमौषभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥

प्रयोजयेदुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यस्ति लार्थता ।

भूतौषभृत आज्येतो जौहवेन विकल्पनात् ॥

न प्रयोजकता मैवं त्रितयार्थं हि जौहवम् ।

अतिहायेड इत्युक्तेऽन्युर्थं सा प्रयोजयेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौ-
षभृतम् ” इति । अस्यायमर्थः—पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयोज इद-
शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिनामकं चतुर्थं
प्रयाजं होतुमुपभूतसंज्ञकायां सुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदेतदान-
यनमुपभूत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि—जुह्वामभृद्भूतानु तिसृषु
सुद्धवाज्यग्रहणप्रकारस्तद्विनिर्गमश्चैव मानायते—“ चतुर्जुह्वा गृह्णाति । अष्टा-
वुपभृति । चतुर्ध्रुवायाम् । यज्जुह्वा गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यद्वपुभृति ।
प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् । तदस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायामाग्यम् ”
इति । तत्र जौहवं केवलं प्रयाजार्थमौषभृतं तु प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु
जौहवमौषभृतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इत्यन्ते
तदानीमौषभृतस्याऽऽनयनमेव नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा
त्वौषभृतेन प्रयाजहोमस्तदानीमौषभृतस्यार्थं प्रयाजार्थमितरदनुयाजार्थम् । तयोः
प्रयाजसाधनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं
प्रति समानयनं विधीयते । यत्त्वनुयाजार्थमितरदर्शमुपभूत्यवशिष्टं तन्मन्वे किञ्चि-
च्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्त्वनुयाजेरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं

(प्रयाजविधिः)

प्रयोजकमिति पाप्ते ब्रूमः—यजौहवं तत्प्रयाजत्रितयार्थं, यदौषभूतं तदेवावाशिष्ठ-
प्रयाजद्वयार्थमनूयार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषेबुद्धौ
विकृतौ नाऽऽश्रयितुं शक्यः । यदा जौहवस्वीकारस्तदानीमौषभूतवाक्यस्य
प्राप्ते प्रामाण्यं परित्यजेत्, अपाप्तप्रामाण्यं स्वी कुर्यात्, पुनरपि कदाचिदौषभू-
तस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वी कुर्यात्, स्वीकृतप्रामाण्यं परित्यजेत्तयोषभूतवाक्ये
चत्वारो दोषाः । जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च
“अतिहायेडः” इति वाक्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौषभूतस्यानूयाजा यथा
प्रयोजकास्तथैव चतुर्थोत्तमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“प्रयाजानूयाजतिद्धयै पात्रैक्यमुत भिन्नता ।

एकोषभूद्वयोरर्थे दृष्टाऽतो विकृतौ तथा ॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।

एकपात्रे ग्रहाशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥”

अभीषोमीयपशौ प्रयाजानूयाजसाधनं द्वयं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कृतः । प्रकृतावुभयार्थस्याऽऽज्यस्यैक्यैवोषभूता धृतत्वेन विकृतावपि तदति-
वेशादिति पाप्ते ब्रूमः—प्रकृतिवत्केवलज्ञेन प्रयाजा इज्यन्ते । अनूयाजास्तु
पृषदाज्येन यज्याः । ‘पृषदाज्येनानूयाजान्वयति’ इति तद्विधानात् । पृषदाज्यं
नाम दक्षिणमभ्याज्यम् । नहि शुद्धाभिश्चोरेकेन पात्रेण धारणं संभवति । तस्मा-
दत्र पृथक्पात्रम् । यत्तु चतुर्थस्य पथमपादे चिन्तितं जुह्वामाज्यग्रहणं प्रयाजव-
यार्थमुपभूत्याज्यग्रहणमनूयार्थं चेति । यदप्यत्रैव चिन्तितम्—उपभूति चतुर्गु-
हीतद्वयादष्टसंख्येति, तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणविधायके पत्युष्टर रक्ष इत्यनुवाके
प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(आज्यभागविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदा-
 ज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति
 दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात्पूर्वार्धे चक्षुषी
 प्रवाहुं जुहोति तस्मात्प्रवाहुश्चक्षुषी देवलोकं
 वा अग्निना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं
 सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाग्ने-
 वमिषं हीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुरूपायै
 राजानौ वा एतौ देवतानाम् (१) यदग्नी-
 पोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै
 तस्माद्वाजां मनुष्यां विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च
 पशून्दाधारोभयतोदतश्चेत्येचमनूच्याऽऽज्यभा-
 गस्य ज्वाणनं यजति तेनान्यतोदतो दाधा-
 रर्चमनूच्यं हविषं ऋचा यजति तेनोभयतोदतो
 दाधार मूर्ध्वन्ती पुरोनुवाक्या भवति मूर्धान-
 मेवैनं समानानां करोति (२) नियुत्वत्या
 यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून्नि युवते केशिनं ह
 दाभ्यं केशी सात्यकाभिरुवाच सप्तपदां ते
 शकरीं श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्र
 जातान्भ्रातृव्याज्जुदते प्रति जनिष्यमाणान्यस्यै
 वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण

पूर्वार्धेनान्द्वान्भुनक्ति जघनार्धेन धेनुरिति
 पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति जातानेव
 भ्रातृग्यान्प्र णदत उपरिष्टाल्लक्ष्मा (३)
 याज्या जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते पुरस्ता-
 ल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके
 ज्योतिर्धत्त उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव
 लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ
 भवतो य एवं वेद पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनु-
 वाक्या भवति तस्मात्पूर्वार्धेनान्द्वान्भुनक्त्यु-
 परिष्टाल्लक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्य
 एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ वज्र आज्यं वज्र
 आज्यभागौ (४) वज्रो वषट्कारास्त्रिवृतमेव
 वज्रं संभृत्य भ्रातृग्याय प्र हंरत्यलम्बट्का-
 रमपगूर्य वषट्करोति स्तूत्यै गायत्री पुरोनु-
 वाक्या भवति त्रिष्टुज्याभ्या ब्रह्मन्निबक्षन्नमन्वा-
 रम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति य
 एवं वेद प्रैवेन पुरोनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति
 याज्यया गमयति वषट्कारेणैवेन पुरोनु-
 वाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५)
 वषट्कारेण स्थापयति त्रिपदा पुरोनुवाक्या
 भवति त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति
 तिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशु-

(आज्यभागविधिः)

नवं रुन्धे द्व्यक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः
पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति गायत्री पुरो-
नुवाक्या भवति त्रिष्टुभ्याज्येषा वे सप्तपदा
शक्नोती यद्वा एतया देवा आशिक्षन्तदशकनुवन्त्य
एवं वेदं शक्नोत्येव यच्छिक्षति (१) ॥

(देवतानां करोत्युपरिष्ठालक्ष्माऽऽज्यभागौ प्रति शक्नोत्येव द्वे ४) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्यानुवाके विस्पष्टं प्रयाजाः पञ्च वर्णिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्वक्तव्यावाज्यभागकौ ॥

तन्मन्त्रास्तन्मन्त्रकाण्डे सामान्नाताः ।

कल्पः—‘यदा जानात्यग्नेऽनुब्रूहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या-
मन्वाहामिर्बुत्राणि जङ्घनदिति पौर्णमास्यामग्निः प्रत्नेन जन्मनेत्यमावास्यायां यदा
जानात्यग्निं यजेति तज्जुषाणेन यजति जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्तिविति यदा जा-
नाति सोमापानुब्रूहीति तत्सोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाह त्वं सोमासि तत्पतिरिति
पौर्णमास्यां सोमं गीर्भिष्ट्वा वयमित्यमावास्यायां यदा जानाति सोमं यजेति
तज्जुषाणेनैव यजति जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्तिविति ’ इति ।

तत्र प्रथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

अग्निर्बुत्राणि जङ्घनन् । द्रविणस्युर्विपन्मया । समिद्धः शुक्र आहुतः ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [ना० का० ३ प० ५ अ० ६] इति ।

अयमाग्निरस्माननुगृह्णाति शेषः । कीदृशोऽग्निः । बुत्राणि कर्मानुष्ठाननि-
वारकाणि पापानि जङ्घनदतिशयेन हतवान् । विपन्मया विशिष्टाऽस्मत्कृतया

(आज्यभागविधिः)

स्तुत्या द्रविणस्युरस्पदर्थं द्रविणेच्छुः समिद्धः सम्यग्वांलितः शुक्रः शोचमान
आहुतः समन्तादस्माभिराकारितोऽग्नेनाऽऽज्येनाऽऽहुतो वा । जुषाणः प्रीयमाणोऽय-
मग्निराज्यस्य वेत्वस्मादक्षमिदमाज्यमश्नातु ।

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु-

“त्वं सोमासि सत्पतिः । त्वं राजोत वृद्धा । त्वं भद्रो अति क्रतुः ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम त्वं सत्तां सद्भिर्नुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किञ्च त्वं राजा
दीप्तिमान् । अपि च पापघाती । किञ्च, भद्रः फलप्रदत्वेन मङ्गलरूपः क्रतु-
रसि । तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । तादृशः सोम इदमाज्यं हविरश्नातु ।

द्वितीयस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु-

“अग्निः पत्नेन जन्मना । शुम्भानस्तनुवन् स्वाम् । कविर्वियेण वायुवे ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अयमग्निः पत्नेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वां तनुवं स्वतनुं शुम्भानः शोधय-
न्कविर्वियेण श्वित्पण्डितः पराभिमायज्ञो विभेणत्विजा कृतां स्तुतिं ज्ञात्वा वायुवे
वृद्धिं प्राप्तः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् ।

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु-

“सोम गीर्भिष्ट्वा वयम् । वर्धयामो वचोविदः । सुमृडीको न आविश ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम वचोविदो वाक्यतात्पर्याभिज्ञा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्बर्ध-
यामः । त्वं तु सुमृडीकः सम्यक्सुखयन्त्रोऽस्मानाविश । तादृशः सोम आज्यं
हविरश्नातु । मन्त्रकाण्डोक्तैस्तैरेतैः साध्यावाज्यभागे विधत्ते-

चक्षुषी वा इति । यजमानब्राह्मणेऽग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्यानिष्पृक-
त्वादाज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वम् । आहवनीयस्य पूर्वार्धभागं होमदेशत्वेन विधत्ते-

पूर्वार्धं जुहोतीति । लोकेऽपि गिरसः पूर्वभागे चक्षुषी तिष्ठतो न तु
पृष्ठभागे ।

(आज्यभागविधिः)

उभयोराहुयोः पङ्क्तिरूपत्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते—

प्रबाहुजुहोतीति । प्रबाहुकृतं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः ।

एकस्यां पङ्क्तावुत्तरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते—

देवलोकं वा इति । देवलोक उत्तरदेशस्थः । पितृलोको दक्षिणदेशस्थः ।

अतस्तथाविधेन होमेन तयोरनुख्यातिरभिज्ञानं भवति ।

उभयोराज्यभागयोर्मध्यदेशं प्रधानयागस्थानत्वेन विधत्ते—

राजानौ वा इति । इज्यते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रधानदे-
वता हि तयोर्मध्य इज्यन्ते ।

अत एवाऽऽथर्वाणिका आमनन्ति—

“ यदा लेलायते ह्यर्विः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागवन्तरेणाऽऽहुतीः पतिपादयेत् ” ॥ इति ।

एवं च सत्युभयतोऽवस्थिताभ्यां राजभ्यां मध्येऽवस्थिताः प्रधानदेवता विशेष-
णेण धृता भवन्ति । अथवाऽत्र देवताशब्देनोवात्तरदेवता विवक्षिताः । ता अन्त-
रेण तासां मध्ये राजानावग्नीषोमाविज्येते । ताश्च देवताः परितोऽवस्थिताः
सर्वकभृत्यवदेतो राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथवा राजभ्यां ताभ्यामन्या
देवता जीवितपदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेवं तस्माच्छोकेऽपि मनुष्याः
सर्वे राज्ञा विधृता वर्तन्ते ।

इत्थमाज्यभागो निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपारितनस्याऽऽग्नेयस्थ प्रधान-
नस्थ हविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यतोऽधोभाग एव दन्ता येषां ते गवाद्योऽन्यतोद्-
त(न्त)स्तान्पशून्त्येन यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किं नाम
यजमानः कुरुते । उभयत ऊर्ध्वाधिरयोर्दन्ता येषामथादीनां त उभयतोद्त(न्त)
स्तान्येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं ब्रह्मवादिष्वेके विज्ञाः पृष्टाः (ष्टवन्तः) ।
इतरे विज्ञा उत्तरगवदन—आज्यभागस्य होमकाळे पुरोनुवाक्यरूपेण काञ्चि-
द्वचं पठित्वा याज्यारूपेण जूषाण इत्यादियजुषा यागं करोति । तेनाधोभागे

(आज्यभागविधिः)

संपूर्णाया ऋचः पाठेनाधोभागस्थदन्तयुक्तान्पशूनाप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य हविषो होमे पुरोनुवाक्यामप्यृचमेव पठित्वा याज्ययाऽप्यृचैव यजति । तेनाध ऊ-
र्ध्वभोवयोर्ऋचोः संपूर्णत्वेन भागद्वयेऽपि दन्तयुक्तानधादीन्प्राप्नोति । तत्राऽऽज्य-
भागविषया पुरोनुवाक्या यजुश्चेत्युभयं पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातं च । आग्नेयविषये
च याज्यानुवाक्ये वक्ष्येते । तस्माद्दीदृशमेवोभयत्र वक्तव्यमिति विधिः पर्यवस्यति ।

आग्नेययागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विधत्ते-

मूर्ध्वन्वतीति । मूर्धश्चन्दो यस्यामृच्यस्ति सा मूर्धन्वती, तथा समानानां
मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्ध्वदुत्कृष्टं करोति । निमुच्छ्वन्दो यस्यामृच्यस्ति सा
निमुत्वती, तथा वैरिणां पशून्वितरां नि(वि)योजयति । एते याज्यानुवाक्ये
मन्त्रकाण्डे समाप्तास्ते । तयोर्विनियोगं बोधायनो दर्शयति--“अथ हविषाम-
ग्निमूर्धां भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य” इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु-

“अग्निमूर्धां दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् । अपाः रेताः शसि
जिन्वति” । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छित्तो मूर्धां द्युलोकस्य शिरः-
स्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दार्हकारित्वेन पालकोऽप्ययं, किंचापां रेतां-
स्त्वदककायाणि स्थावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि जाठराग्निरूपेण जिन्वति
प्रीणयति । द्वितीयस्याः पाठस्तु-

“भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यत्रा निमुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि
मूर्धानं दधिषे तुवर्षाम् । जिह्वाग्ने चकृषे हव्यवाहम्” [ब्रा० का० ३ प्र०
५ अ० ७] इति ।

अयमग्निर्भूलोकस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्वज्रे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य
च नेता प्रवर्तको निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यत्र यस्यां दिवि सूर्यरूपो भूत्वा
नियुद्धी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरभजातिभिः सचसे सम-
वैषि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुन्नतस्थितिं दधिषे धारयसि । कीदृशं मूर्धानं,

१ स्व. “भागयो” । २ क. घ. ड. च. “स्माहचमे” । ३ क. घ. ड. च. विधिवि” ।

४ स्व. “हपाकादिका” । ५. क. घ. ड. च. “युद्धिरश्वेर्नित” ।

(आज्यभागविधिः)

सुवर्षा सुवः स्वर्गलोके स्यति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तं सुवर्षाम् । सोमपावतुं-
लिङ्गोऽयंशब्दः । हेऽग्ने त्विमस्मिन्पशो हव्यवाहं हविषः पापिकां जिह्वां ज्वालां
चरुषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यायुगलमनेकप्रकारेण प्रशंसति—

केशिन्* हेति । दर्भान्मनः पुनः कश्चित्केशी, सत्यकामपुत्रोऽपरः केशी,
तयोर्दाम्भ्यं मति सत्यकामिर्ब्रूते—हे दाम्भ्यं श्वः प्रयोज्यमाने ते त्वदीये यज्ञे
सप्तभिः पदैरुपेतां शक्ररीछन्दस्कामुचं प्रयोक्ष्यसे । सा च ऋग्यजुर्वेदवीर्यवती ।
“ अग्निर्मूर्धा ” इत्यादयस्तयः पादाः । “ भुवो यज्ञस्य ” इत्यादयश्चत्वारः
पादाः । तदुभयं मिलित्वा सप्तपदा शक्ररी भवति । शक्तिरस्या अस्तीति
शक्ररी । सा च शक्तिरेव द्रष्टव्या । यस्याः शक्वर्याः सामर्थ्येन पूर्वमुत्पन्नाभ्रा-
तृष्यान्मण्डते निराकरोति । जनिष्यमाणाश्च यथा नोत्पत्स्यन्ते तथा करोति ।
प्रतिनुदते प्रतिबन्नातीत्यर्थः । किंच, तदीयेन वीर्येण भूर्लोकस्वर्गलोकयो-
ज्योतिरुत्कर्षं पुरुषो धत्ते । किंच, तदीयेन वीर्येण बलीवर्द्धो लाङ्गलशकट-
बाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेन(ण) स्वामिनं पालयति । धेनुश्च क्षीरप्रदेनो-
त्साऽपरभागेन(ण) स्वामिनं पालयति । तथाविधेयं शक्वरी । याज्यानुवाक्ययो-
र्लक्षणं दर्शयति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति । यन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म तद्यस्यामुचि
पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या । तन्नाम यस्यामुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या ।
तद्यथा—“ अग्निर्मूर्धा ” इति पूर्वार्धेऽग्निशब्दः । “ जिह्वाग्र्ये चरुषे हव्यवा-
हम् ” इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः । पूर्वार्धगतेन लक्षणेन पूर्वोत्पन्नभ्रातृष्यान्निराकरोति ।
उत्तरार्धगतेन लक्षणा जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः ।

तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्ष्यद्वयमनूद्य पुनरपि देवा प्रशंसति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति । अस्य लोकस्य पूर्वभाषित्वात्पूर्वभाविना लक्ष्मणा ज्योति-
र्भवति । स्वर्गस्थोपरिवर्तितादुपरिवर्तिना लक्ष्मणा ज्योतिः । वेदिपुरपि तदेव
फलम् । एवमनडुहो धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम् । एतस्योभयस्य वेदि-
तारमेतौ धेन्वनडुहौ स्वस्वोपकारेण पालयतः ।

१ क. घ. ङ. च. कर्कितार्थव° । २ क. घ. ङ. च. °शि । श° । ३ च. वैरिणः ।

४ स. °था प्र° । ५ क. घ. ङ. च. °त्कर्षतां पु° । ६ स. लक्ष्मणा । ७ स.
°तृष्यन्निराकरणम् । उ० ।

अथ याज्यान्ते प्रयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिपर्यवादेनोच्यति-

वज्र आज्यमिति । तानुनृचब्राह्मणे-“ घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् ” इत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । “ वृत्राणि जङ्घनन् ” इति मन्वा-
म्नानादाज्यभागयोर्वज्रत्वम् । “ वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनादित्युक्त-
त्वाद्वषट्कारस्य वज्रत्वम् । तदेतन्नृचमाज्यभागाख्यकर्माणि मिलित्वा त्रिगुणो
वज्रः संपद्यते । तादृशेन भ्रातृव्यस्य प्रहरणे सति वषट्कारेण वैयर्थ्यं तस्य
प्रहारस्य न भवति ।

तस्य वषट्कारस्योच्चध्वनिं विधत्ते-

अपगूर्येति । अपगूर्योच्चैर्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः । स च ध्वनिभ्रातृव्यस्य हिसाये
संपद्यते । अयं च वषट्कारविधिराग्नेयादिष्वप्यस्वपि समानो द्रष्टव्यः । वषट्का-
रिण्यः सर्वत्रेत्याश्रयायनवचनात् ।

पुनरप्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ये छन्दोद्वारा प्रशंसति-

गायत्रीति । “ अग्निर्भूधा ” इति गायत्री । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्न-
त्वादब्रह्मस्वरूपा । “ भुवो यज्ञस्य ” इति त्रिष्टुप् । सा च क्षत्रेण सहोत्पन्नत्वा-
त्क्षत्ररूपा । तथा सति गायत्रीत्रिष्टुभोः पौर्वापर्येण ब्राह्मणमनु पश्चात्क्षत्रियः प्रव-
र्तितवान्भवति । यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्तस्मान्मुख्यो भवति । मुखे भवतीति
व्युत्पत्तेः । तद्वेदनं प्रशंसति-

मुख्यो भवतीति । पुनरपि पुरोनुवाक्यादित्रयं पदेयदेवतासमीपप्राप्तिद्वारेण
प्रशंसति-

प्रैवैनमिति । पुरोनुवाक्यापाठेन, हविषो दातारमेव देवानामग्ने प्रकर्षेण
कथितवान्भवति । याज्यया तं मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान्प्रापयति ।

पुनरपि तस्य प्रापितस्य यजमानस्य प्रतिष्ठापनद्वारेण प्रशंसति-

प्रैवैनमिति । एनं यजमानं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रपाद्धस्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः पदाम्
तत्रोपवेशयति । पादसंख्यापक्षरसंख्यां च प्रशंसति-

त्रिपदेति । पशुषु प्राप्तेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादौ क्षीरादिकं दातुं
तत्पञ्चैव द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थिरस्तिष्ठति ।

(आज्यभागविधिः)

पूर्वमुक्तं सप्तपदान्ते शकरीमिति तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति—

गायत्रीति । देवा यत्कार्यमुद्दिष्टाशिक्षञ्चशक्ता भवामेत्येच्छन् । यद्वा पर-
स्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति शिक्षितवन्त एतया शक्त्या ते तत्कार्यं कर्तुं शक्ता
अभवन् । एतद्वेदिताऽपि यत्कार्यं कर्तुं शक्तिमिच्छति तत्कार्यं शक्नो भवत्येव ।
तदेवमाग्नेयस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विधानेन लक्षणेन प्रशंसया च प्राजापत्योपा-
शुयाजादीनां याज्यानुवाक्याः सर्वा मन्त्रकाण्डाम्नाता व्याख्याता द्रष्टव्याः ।
ताः स्वयमाप्नातकमेणोदाहृत्याक्षरार्थं वर्णयामः । कल्पः—“ प्रजापते स वेदेति
यस्य प्राजापत्य उपाशुयाजो भवति ” इति । पाठस्तु—

“ प्रजापते न त्वेदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता चभूव । यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् । स वेद पुत्रः पितरं
स मातरम् । स सूनृर्भुवत्स भुवत्पुनर्मवः । स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः ।
स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ७] इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परि-
चभूव परिभवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभवः सृष्टेरन्युपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयो-
रशक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वंशे यात्कामा जुहुमस्तात्कल्पेस्माकमस्तु । वयं
धनपतयः स्याम । “ द्यौः पिता । पृथिवी माता । प्रजापतिर्वन्धुः ” इति
मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्थोपरितनं कपालं
द्यौः पिता । अवस्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्त्वं पितरं
तां च मातरं वोचि । अभिशः स प्रजापतिः सूनृर्भवति तयोर्मातापित्रोः पुत्रो
भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नमेव । मवशब्दो धनवाची । पुनः पुन-
र्भजमानाय दातव्यं धनं यस्य स पुनर्मवः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति ।
किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापि विराड् रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदा-
च्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंच, स एव विश्वा भुव
इमं लोकमारभ्यावस्तनाः पूर्वा भूमिर्भवत्पातवानाच्छादितवानित्यर्थः । किंच,
सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ।

कल्पः—“ तथाऽग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानित्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य ”

१ स. “योर्दिपालः” । २ क. घ. ङ. च. “व्याः । अरमदीयक्र” । ३ क. घ. ङ. च.
“मविकृतम्” । ४ क. ख. घ. ङ. “ति ययो” । ५ च. “न न ह” । ६ स. “रेणाऽऽपरितो” ।
७ ङ. “ल्पः—अग्नी” ।

इति । पाठस्तु—

“ अग्नीषोमा सवेदसा । सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः । युवमे-
तानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम् । युवः सिन्धूः रामिशस्ते-
रवद्यात् । अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीदान् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७ ।
इति ।

हेऽग्नीषोमौ गिराऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं मजतम् । कीदृशौ सवेदसा समान-
ज्ञानयुक्तौ, सहृती समानाह्वानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूवथुः । युवां
संभूयैव स्थितौ न कदाचिदप्यन्योन्यवियुक्तावित्यर्थः । हे सोम त्वमाग्निश्चेत्येतौ
युवां सकृत् समानसंकल्पौ सन्तौ दिव्येतानि रोचनानि नक्षत्राण्यधत्तमस्था-
पयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां गृहीतान्सिन्धून् रथोदकादिनिमित्तेनापूतत्वापवादेन
पङ्कगदिरूपेणावद्येन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीरामिशस्तेस्तस्मादपवादादवद्या-
तपङ्कगादिदुष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृतं तथाऽपि
तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः श्रथद्वृत्रमित्यैन्द्राग्नस्य ” इति । पाठस्तु—

“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प वीर्यम् ।
श्रथद्वृत्रमुत सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहृती सपर्यात् । इरज्यन्ता
वसव्यस्य भूरेः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्गस्योपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमा-
नसंबन्धिष्वन्त्रेषु निमित्तभूतेषु भूषथो दातारौ भावितुमिच्छथः । तत्तदीयं बुभू-
क्षुत्वं वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यं प्रचेति चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । इन्द्रा
यो अग्निरित्यत्र समस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये य इति पदगमनात् । तथा च हे
इन्द्राग्नी इति संबोधनम् । यो यजमानो वृत्रं विरोधिन् पाप्मानं श्रथजिराक-
रोति, उत वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति ददाति, [अपि च] सहृती कौटि-
ल्येन सह विद्यमानौ, दुरिः कौटिल्यं, यजमानस्य श्रद्धाराहित्यादिच्छिद्रान्वे-

(आज्यभागविधिः)

षणेन कुटिलावपि युवां सपर्यादप्रमत्तो यो यजमानः परिचरति, तादृशं यज-
मानं युवामेवानुगृह्णीतामिति शेषः । कीदृशौ युवाम्, इरज्यन्ता, अनुग्रहेण
भक्तचित्तं रञ्जयन्तौ, भूर्यंहुलस्य बसव्यस्य धनसमूहस्य, दाताराविति शेषः ।
सहस्रवप्रा, अविशयेन सहिष्णू । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता वाजं हविलक्ष-
णमन्त्रं यन्तौ पाप्नुवन्तौ ।

कल्पः—“एन्द्र सानसि२ रयिं मससाहिबे पुरुहूत शत्रूनित्यैन्द्रस्य यद्यैन्द्रं सा-
नाय्यम्” इति । पाठस्तु—

“एन्द्र सानसि२ रयिम् । सजित्वान२ सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर । म स-
साहिबे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना
वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ७] इति ।

हे इन्द्र रयिं धनमृतयेऽस्मद्रक्षणार्थम् । भराऽऽहराऽऽनय । कीदृशं धनं, सा-
नसि सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्व-
भिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं तिरस्कारक्ष-
ममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । हे पुरुहूत पुरुष बहुषु यज्ञेष्वहूपमान
शत्रूप्रकर्षेण ससाहिबे सर्वदा सहसे तिरस्करुष इत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव
बलं प्रशस्तमित्यर्थः । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षि-
णेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर समानय । सिन्धूनां धनवाहिनीनां समुद्रसमा-
नानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

कल्पः—“यद्यु वे माहेन्द्रं महा२ इन्द्रो य ओजसा महा२ इन्द्रो नृवदा चर्ष-
णिप्रा इति माहेन्द्रस्य” इति । पाठस्तु—

महा२ इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा२ इव । स्तोमैर्वैतस्य बावृधे ।
महा२ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्राः । उत द्विर्हो अमिनः सहोभिः । अस्मादिषग्वा-
वृधे वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ०
७] इति ।

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्त इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य
यजमानस्य स्तोमैः स्तोमैर्वावृधे वर्धताम् । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाच-

(आज्यभागविधिः)

र्षणिनाः, चर्षणीन्मनुष्यान्मति तद्भीष्टदानैर्भोगैः पूरयतीति चर्षणिमाः। यथा राजामात्मादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृति-
विकृतिरूपयोर्गामोर्बर्हो वृद्धिर्यस्येति द्विचर्हाः । अमिन उपमाराहितः सहोभि-
र्युक्तो बलवानस्मद्विषयस्मत्सदृशो वाक्वृद्धिं प्राप्नोति । यथा वयमस्यानुग्रहाद्बुद्धिं
प्राप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीयैर्हविर्भिवृद्धः । एतदेव मपञ्चयते वीर्याय सामर्थ्य-
सिद्धये । कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतोऽभूत्सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः,
उरुयशसा विपुलः । पृथुर्वलेन विस्तीर्णः ।

कल्पः—‘अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य ये यजा-
महेऽग्निं स्विष्टकृतमयादग्निरग्नेरित्युक्त्वा यथादेवतं निगदमुक्त्वा जातवेदा जुष-
तां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्येत्युचमनूच्य यजति’ इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यायाः पाठस्तु—

‘पिप्रीहि देवाः उशतो यविष्ठ । विद्वाः क्रतूः क्रतुपते यजेह । ये दैव्या
क्रत्विजस्तेभिरग्ने । त्वं होतृणामस्याऽऽयजिष्ठः ’ [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

हंश्चे यविष्ठ युवतमोशतः कामयमानान्देवान्पिप्रीहि अतिशयेन प्रीणय । हे
क्रतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालकाग्ने त्वमृतून्यागकालविशेषान्विद्वाञ्जानन्बर्ब-
से । तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या क्रत्विजः सन्ति ‘अग्नि-
होता । अधिनाऽध्वर्यु । त्वष्टाऽग्नीत् ’ इत्यादिनाऽऽम्नातास्तेभिस्तैर्दैवैः सह
त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनां होतृणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो महत्त-
मोऽसि । निगदपाठस्तु—

अग्निः स्विष्टकृतम् । अयादग्निरग्नेः पिषा धामानि । अयात्सोमस्य पिषा
धामानि । अयादग्नेः पिषा धामानि । अयात्प्रजापतेः पिषा धामानि । अया-
दग्नीषोमयोः पिषा धामानि । अयादिन्द्राग्नेयोः पिषा धामानि । अयादिन्द्रस्य
पिषा धामानि । अयाणमेहन्द्रस्य पिषा धामानि । अयाद्देवानामाज्यपानां पिषा
धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः पिषा धामानि । यक्षस्त्वं महिमानम् । आयजतामेज्या
इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषतां हविः” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

(आज्यभागविधिः)

स्विष्टकृतमग्निं ये प्रजामह इति शेषः पूरणीयः । ये वयं होतारः स्मस्ते वयं स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । प्रथमाज्यभागदेवस्याग्नेर्यानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतृरूपोऽग्निरयाडिष्टवान् । एवमयात्सोमस्येत्यादिषु योज्यम् । देवानामानुपूर्वी चाऽऽवाहनानि गन्धर्वाद्याख्येया । होतुरग्नेर्होमस्य स्विष्टकृत्स्वसंपादकस्याग्नेः प्रियधानानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता यक्षयजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यो होता यक्षयजतु । आयजतामाभिमुख्येन यागं कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभीष्टा या देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन् यज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृत्सोऽग्निः कृणोतु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृदाग्निरिदं हविर्जुषताम् । याज्यायाः पाठस्तु—

“ अग्रे यदद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्ट्वस् हि यज्वा । कृता यजासि महिना वि यद्भूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ” [त्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने विशः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि यद्धाविरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचे दीप्यमान । तान्येतान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्मादुत्तरेऽस्मदीये यज्ञे महिना महिम्ना देवान्यजासि प्रीणयासि । यद्यस्मात्कारणादिभूर्विशिष्टो भवसि तस्मात्कारणाद्धे यविष्ठ युवतमाद्य ते तव या हव्या यानि हव्यान् यस्माभिर्दीयन्ते तानि सर्वाणि वह स्वी कुरु । तावतोदाहताः सर्वा याज्यानुवाक्या आग्नेययाज्यानुवाक्यादिकथनादेवावगन्तव्या इति मत्वा ब्राह्मणेन न पृथग्व्याख्याताः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।

आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावकपदोक्तिः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निर्वर्तते ॥ ”

(आज्यभागविधिः)

दशपूर्णमासयोः श्रूयते-“ आज्यभागावशीषोमाभ्यां यजति” इति । तयोः प्रथम आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नारित संदेहः । प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मादाग्नेय आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरारादुपकारक इति संदिश्यते । तत्र यथोक्तमग्राजो मन्त्रोक्तानां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारस्तथा प्रथमाज्यभागोऽप्यग्निमग्न आवहेति निगदोक्तस्य यभानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वं पक्षः । अत्रोक्त्यग्रे निगदस्त्वावदेवं पठ्यते-‘अग्निमग्न आवह । सोममावह । अग्निमावह’ इति । अस्यायमर्थः-इदं आहुत्यधिकरणीभूत हविर्ग्राहिण आज्यभागदयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोवाग्निरित्येतांस्त्रीनिहेष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपाग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते । अन्यथाऽऽवाहस्माभ्योरेकत्वे द्विरुक्तिवैपक्ष्यात् । अतः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात्तत्संस्कारत्वमयुक्तम् । किंचाऽऽज्यभागविधावशीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भूतत्वाऽभ्युपगमं तथाऽग्नेरप्यभ्युपगमन्तव्यम् । तत्तु संस्कारपक्षे विरुद्धं संस्कारत्वे प्राप्नान्यावश्यंभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवद्विष्टेरारादुपकारकः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि यथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तत इति ब्रह्मापडादो विचारफलं भविष्यति । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ।

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः” ॥

“विष्टन्याज्यामन्वाहाऽऽसीनः पुरोनुवाक्याम्” इति दर्शपूर्णमासयोराम्नातम् । तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा स्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तौ-
त्रशंसयोरर्थकर्मत्वं तथाऽनुवचनस्यापि । मैवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टमयोजनत्वात् । तस्मिन्सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसाम-
धर्मादेव देवतास्मरणासिद्धेरन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूय विष्टन्वासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपवैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुराडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिश्रुत आत्म-
 ज्ञान्यमधत्त तं देवा अन्नवन्नेष वाव यज्ञी यदा
 ज्यमप्येव नोऽज्ञास्त्विति सोऽन्नवीयजान्व आ-
 ज्यभागावुप स्तृणानभि धारयानिति तस्मा-
 द्यजन्त्याज्यभागावुप स्तृणन्त्यभि धारयन्ति
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याथातयामान्य-
 न्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजा-
 पत्यम् (१) इति ब्रूयादयातयामा हि देवा-
 नो प्रजापतिरिति छन्दांसि देवेभ्योऽपोक्ता-
 मन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तैभ्य
 एतच्छतुरवत्तमधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै
 देवतायै वषट्काराय यच्छतुरवत्तं जुहोति छ-
 न्दांस्येव तत्प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवे-
 भ्यो हव्यं ब्रून्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः
 सुवर्गं लोकमायन्तद्वर्षयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन्ते
 (२) अपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भुतः सर्पन्तं
 तमं ब्रूवन्निन्द्राय धियस्व बृहस्पतये धियस्व
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति स नाधियत
 तमं ब्रूवन्नमये धियस्वेति सोऽमयेऽधियत यदा-
 मयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां
 आच्यतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै
 तमं ब्रूवन्कथाऽहस्था इत्यनुपाक्तोऽसूवामित्यम्-

शीघ्रयाऽक्षोऽनुपाक्तः (३) अवाञ्छेत्येवम-
 वाऽऽरमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति सु-
 वर्गस्थं लोकस्य समष्ट्यै सर्वाणि कपालान्यभि-
 प्रथयति तावन्तः पुरोडाशान्मुष्णिं ह्योकेऽभि-
 जयति यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽज्ञातः स
 रौद्रो यः ज्ञातः स सदैवस्तस्मादविदहता शृतं-
 कृत्यः सदेवत्वाय भस्मनाऽभि वासयति तस्मा-
 न्मासेनास्थि छन्नं वेदेनाभि वासयति त-
 स्मात् (४) केशैः शिरश्छन्नं प्रच्युतं वा
 एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृतं हविर-
 नभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवेन्द्रमय-
 ति यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सर-
 स्यान्वेतः स्यादथ यजमानः प्र भीयेत यद्धे
 नश्येता द्वौ मासौ संवत्सरस्यान्वेतौ स्याता-
 मथ यजमानः प्र भीयेत संख्यायोद्वासयति
 यजमानस्य (५) गोपीथाय यदि नश्येदा-
 श्विनं द्विकपालं निर्वपेद्यवापृथिव्यमेकपा-
 लमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताम्भ्यामेवास्मै
 भेषजं करोति द्यावापृथिव्यं एककपालो भव-
 त्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनाद्वि-
 न्दाति प्रतिष्ठित्यै (६) ॥

(याजापत्यं तेऽक्षोऽनुपाक्तो वेदेनाभि वासयति तस्माद्यज-
 मानस्य द्वात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

आज्यभागौ च याज्याऽनुवाक्या उक्ता द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधातव्यः ।

तत्राऽऽदौ तावदुपस्तरणाभिधारणे विधत्ते—

प्रजापतिरिति । तवेदं तवेदमिति यज्ञसाधनद्रव्याणि देवेभ्यो विभज्य द-
त्त्वाऽऽत्मन्याज्यद्रव्यं प्रजापतिः स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्—
आज्यमिति यत्, एष एव यज्ञो नाम सर्वेषु यज्ञेषु द्रव्येषु ब्रुतस्यैव सारत्वात् ।
तस्मादस्माकमप्यस्मिन्नाज्ये कियानपि भागोऽस्त्विति । ततः स प्रजापतिस्तान्दे-
वानेवाब्रवीत्—हे देवा युष्मानुद्दिश्य यष्टार आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च हवि-
ष्यधस्तादुपस्तरणमुपर्यभिधारणं कुर्वन्त्विति । उपस्तृणानुपस्तृणन्तु । अभि-
धारयानभिधारयन्त्वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादाज्यभागावाज्येन यजेयुः, प्रधान-
हविषोऽधस्तादुपस्तृणीयुरुपरिष्ठाच्चाभिधारयेयुः ।

तदेतदुपस्तरणादिसाधनमाज्यं यथासति—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि द्विवैर्देवसैयतिषा-
मानि गतसाराणि भवन्ति । आज्यं तु ससारमेव तिष्ठति न तु स्वादिमानं परि-
त्यजति । तत्कस्मादिति ब्रह्मवादिनः परस्परं पप्रच्छुः । तत्र कश्चिदुच्यमानब्रह्म-
वादी प्राजापत्यमेतदाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्राग्न्यादयो देवाः कल्पे कल्पे विन-
श्रत्वाद्गतसारास्तेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीश्वरत्वात्पुनः पुनस्तादृशानुत्पादयन्नु-
पसंहारंश्च यथापूर्वमेव तिष्ठतीत्यगतसारस्तदीयत्वादाज्यमपि सर्वदा ससारमिति ।

अत्र हविष उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह चतुरवदानं विधत्ते—

छन्दाऽस्तीति । पुरोनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गाथ्यादिच्छदांसि तानि
हविर्भाग्यो देवेभ्यो विमुखाणि सन्त्यपाकामन्वयं भागरहितानि भूत्वा युष्माकं
हम्यानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र छन्दःशब्देन तदभिमा-
निदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भागो देवास्तेभ्यश्छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो भागत्वेन
चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोनुवाक्यादिशब्दाभिधेयारच्छन्दोभिमानिन्यः । आहु-
त्याधारभूतोऽग्निर्देवताशब्देनोच्यते । यस्मादेवं तस्मादेतच्छन्दास्तं प्रीत्यै चतुरवत्तं

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

जुहुयात् । तेन प्रीतानि च्छदांसि हविर्भाग्भ्यो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अर्थाऽऽ-
ग्नेयं पुरोडाशं विधत्ते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरोनामका ऋषय इतो भूलोकादुत्तमा उद्धत-
तमास्त्वरया निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र स्वर्गे त ऋषयो यज्ञवास्तु यज्ञभूमि-
मभिलक्ष्य समागताः । तस्मां भूमौ पुरोडाशाभिधानी देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्म-
शरीरी भूत्वा प्रकर्षेण पलायत । तं दृष्ट्वा त ऋषयोऽब्रुवन्—इन्द्रादीनां मध्येऽ-
न्यतमस्मै (नाम) त्वा दास्यामस्त्वं धियस्व त्वमवतिष्ठस्वोति । ततः स पुरोडाशो
नातिष्ठत् । अग्न्यर्थं तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश
आग्नेयोऽच्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति ।

अथ कपालेभ्य उद्दासितस्य पुरोडाशस्याभ्यञ्जनोपाञ्जनरूपमलंकरणं
विधत्ते—

तमब्रुवन्निति । तं पुरोडाशं त ऋषयोऽब्रुवन् । केन हेतुना त्वमहास्था
यज्ञदेशं परित्यक्तवानसि । ततः पुरोडाशोऽब्रवीत्—अनुपाकोऽभूवमञ्जनकृतालं-
करणरहितोऽभूवम्, तस्मात्त्यक्तवानस्मि । यथा लोके शकटस्याक्षोऽञ्जनरहितोऽ-
वाञ्छन्ति विनश्यति एवमहमप्यञ्जनरहितोऽवारं विनष्टोऽस्मीति । तस्मात्पुरोडाश-
मुपरिष्ठादधरताञ्चाऽऽव्येनालं कुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सम्पत्त्याभिर्भवति ।

अथोद्दासनात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते—

सर्वाणि कपालानीति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि तावन्ति सर्वाणि
यथाऽभि व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति कपालसंख्यान्पुरोडाशाभिर्भु-
तिसाधनत्वेन स्वर्गं प्राप्नोति ।

पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते—यो विदग्ध इति ।

विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः । क्वचित्पक्वः क्वचिदपक्व इति वाऽऽमभावेन
वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षसाभियः । अशृतोऽपको रुद्रस्य प्रियः । सुष्ठु
पक्वो देवप्रियः । तस्माद्विपरीतदाहमकूर्वता पुरोडाशः शृतंकृत्यः सम्पक्वपक्वो
यथा भवति तथा कर्तव्यः । तथा सति देवप्रियो भवति ।

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सं ब्रह्मणा पृथ्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्मा-
भ्यूहति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

भस्मनेति । पक्वस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि मस्मनाऽऽच्छादनमस्थेन
उमरि मांसच्छादनमिव भवति । आच्छादनकाले वेदगतदर्भनाडीसंस्पर्शेन केश-
च्छन्नं शिर इव भवति । पुरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरत्रोपन्यासः
प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा ब्राह्मणयोः शास्त्राभेदमभिप्रेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परि-
हर्तव्या ।

पूर्वमवदानकालेऽभिवारणं विहितमिदानीमुद्गासनकालीनमभिवारणं विधत्ते—

प्रच्युतं वा इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्मालो-
कात्प्रच्युतिः । अभिवारणाभावे शास्त्रीयत्वमसंपूर्णमिति स्वर्गाप्राप्तिः । तस्माच्छा-
स्त्रीयत्वसंपूर्त्यर्थमाज्येनाभिघार्य पश्चादुद्गासयेत् । तथा सति देवेष्वेनद्विः प्रापितं
भवति । कपालानामुद्गासनकाले गणानां विधत्ते—

यद्येकमिति । एककपालनाशेन मास एको न्यूनो भवेत् । ततो यजमानो
त्रियते । तथा द्विकपालनाशेनापि । अतो यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ।

अथ प्रमादादिना नाशे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि नश्येदिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥

मन्त्रो हि नेह प्रत्यक्षस्तद्धितादेवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां च पौर्णमास्यां
चाच्युतो भवति ” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्दोऽग्नेये होत्रमन्त्रेत्यमुपमर्थं निमि-
त्तीकृत्य कर्मनामधेयं तथाऽऽग्नेयशब्दोऽप्यग्निस्तुल्यं निमित्तीकृत्य कर्मनाम
स्यादिति चेन्मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यमसङ्गत् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
तिराग्निः स्वाहेति सायं जुहोतित्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्ष इति मान्य-

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

धार्मिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निदेवताऽस्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्य-
देवतयोरुभयगुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन द्रव्यदे-
वतारूपगुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणो विधानादेकवाक्यत्वोपपत्तेः । तस्मादाग्नेयश-
ब्देन देवतागुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽभ्यंशः शिष्यतेऽथवा ।

देवाथंत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ” ॥

आग्नेयोऽष्टाकषाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽभ्ये त्यक्तव्यः । तद्धितेन
कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेन्न । द्विर्हवि-
षोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च सूत्रकारः—
“ आग्नेयस्य पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति ” इति ।
तत्र हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं प्रोटीयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषणीयम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वाराऽप्युपपद्यते ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होम्यतोक्तितः ।

चतुर्धैवं सहाऽऽज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः ” ॥

दशैपूणिमासपौरान्नामये—“ चतुरवत्तं जुहोति ” इति । तत्र किं पुरोडाश-
द्रव्यगतस्यावत्तस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या, चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभि-
धारणाभ्यामाज्यावत्ताभ्यां सह संपद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्विती-
याविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणाद्यर्थस्य होमकर्मत्वमस्ति ।
तस्मात्पुरोडाशावदाने चतुःसंख्येति प्राप्ते ब्रूमः—उपस्तरणाभिधारणाभ्यामवदा-
नाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूय होमस्य विधानाद्विषो मध्यात्पूर्वाधांदिति द्विर-
वदानस्यैव प्राप्तिः । तस्माद्द्विर्हविषोऽवदानम् । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे—

“ अवदानादि सांनान्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सांनान्ये पूर्वतोचिता ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबल(लि)त्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांनय्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाप्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाप्नाताः । ततश्च तेनैव पाठक्रमेण चर्मा-
नुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सांनय्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति
प्राप्ते ब्रूमः—याज्मानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् । तत्र(च)
प्रदानं फलप्रत्याप्त्यया मुख्यमवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रमम-
नुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात्प्रबलः ।
प्रावृत्तिके हि क्रमे सांनय्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमक-
त्वेवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांनय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्य-
ङ्गानि मुख्यप्रदानाद्विपटुष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे तु आग्नेये प्रथममवदानादि-
प्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांनय्ये तदनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गनाङ्गिविभक्त्यः ।
नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र कुतः क्रमविचारः । एवं
तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु । अथवा स्वित्कृदवदानादिविषयेव चिन्ताऽस्तु ।

तथैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः ॥

अवघातिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः(ता) ।

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्ताच्च तु केवलात् ” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषोऽवघातीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्विहितत्वावीशिष्टम-
वदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विर-
वदानं कृत्वा तद्धोमात्प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अवदानं
तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेर्होमविधिनैवाऽऽक्षिप्तं
होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना तावदानक एको
होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणान्मां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन्हविर्बि-
षमवदानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषोऽवघातीत्युच्यते । ततो होमान्तस्यावदानस्ये-
कपदार्थात्तादाग्नेयमवदाय कृत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति ।

यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ।

हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते--“ मध्यादवद्यति पूर्वाधादवद्यति ॥
इति । तत्र यद्यवत्तं नश्येत्तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः ।
अवदानावादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवादिति चेन्नैवम् । कृत्स्नपुरो-
डाशमते मध्यपूर्वार्धे अवादानत्वेन श्रूयेते, न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे ।
ततो मुख्यहविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते--“ यस्य
सर्वाणि हवींश्चि नश्येयुर्द्वयेयुरपहरेयुर्वाऽऽज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत ”
इति । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राऽऽ-
ज्यस्य विधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमा
दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामि-
त्याह यत्थै शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो
वध इत्याह वज्रमेव तत्सः इयति आतृग्याय
प्रहारिष्यन्तस्तम्बयुजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी

(वेदिविधिः)

यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं
निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति
त्रिह्रति त्रय इमे लोका अभ्य एवैनं लोकेभ्यो
निर्भजति तूष्णीं चतुर्थः * ह्रत्यपरिमिताद्वैनं
निर्भजत्युद्गन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यु-
द्गन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छि-
नत्ति भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति पितृदेवत्याऽ-
तिस्नातेयतीं खनति प्रजापतिना (२) यज्ञ-
मुखेन संमितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमान-
मेव प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं
करोति देवयजनस्यैव रूपमकः पुरीषवतीं
करोति प्रजा वै पशवः पुरीषं प्रजयेवैनं पशुभिः
पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं परिग्राहं परि गृह्णात्ये-
तावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत
एव भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं
परि गृह्णाति क्रूरमिव वै (३) एतत्करोति
यदेदि करोति धा अंसि स्वधा असीति योयु-
प्यते शान्यै प्रोक्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षो-
घ्नी रक्षसामपहत्यै स्फयस्य वर्त्मन्सादयति
यज्ञस्य संतत्यै यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैन-
मपयति (४) ॥

(भजति प्रजापतिनेव वै वयस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(वेदिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये प्रोक्त आग्नेयः पुरोडाशो दिनद्वये ।

अथ चतुर्थेऽनुवाके वेदिविधातव्या ।

तस्माच्च वेदेः साधनभूतस्य स्फयस्य मन्त्रेणाऽऽदानं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । * आध्वर्यवशेषेण पठितम् [सं० का० १ प० ३

अ० १] ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्ता-
त्स्वयम्भुक्तेरे स्फयमुदस्यति द्वेषं मनसा ध्यायन्” इति । तत्रोक्तमेतं मन्त्रमुत्पाद्य
वात्सर्यं दर्शयति—

शतभृष्टिरसीति । हे स्फय त्वं शतभृष्टिरसि शतसंख्याका भृष्टिः शत्रू-
णां तत्तापरूपं भर्जनं यस्य स शतभृष्टिः । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । द्विषतो
द्वेषं कुर्वतो वैरिणो वधो वधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्रातृव्यार्थं वज्रं महर्तुमि-
च्छन्तम्यकीक्षणी करोति । यद्यपि स्फयस्यानेन मन्त्रेणोत्करे पक्षेपो वेदिनि-
र्माणान्पूर्वभावी तथाऽप्यादानपसज्जेन बुद्धिस्थत्वादिदानीमेवोक्तम् ।

वेदिस्थानात्सतृणस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विधत्ते—

स्तम्बयजुरिति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः स्तम्बय-
जुस्तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीति त्रिभिराध्वर्यवोक्तैर्वेदिस्थाने स्था-
पितं दर्भं छित्त्वा पांसुसहितमुत्करे निनयेत् । तत्प्रकारः सर्वोऽपि पौरोडाशिक-
काण्ड एव स्पष्टमभिहितः । वेदिर्यावती विद्यत एतावत्येवोपयुक्ता पृथिवी ।
तस्याः पृथिव्या एतावतः प्रदेशादनेन स्तम्बयजुर्हरणेन भ्रातृव्यं निःसारितवानेव
भवति । यस्मादत्र भ्रातृव्यो भागार्थीति कृत्वा निःसार्यते तस्मात्त्रोक्तेऽभागं
भागाभिलाषरहितं (तम)विरोधित्वान्निः(न्न निः)सारयन्ति ।

उक्तस्य स्तम्बयजुर्हरणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्हरतीति । चतुर्थे यथाये त्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते—

तूष्णीं चतुर्थमिति । त्रिरावृत्त्यैव लोकत्रयान्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन
लोकत्रयवर्हिर्भूतात्सर्वस्मादपि देशान्निःसारितो भवति ।

* “ एतद्वाक्यस्थाने—आध्वर्यवशेषे पठितो मन्त्रः ” इति वाक्यं युक्तं भवेत् ।

(वेदिविधिः)

वेदिस्थाने स्थितस्योपरितनमृद्भागस्यापसारणं विधत्ते—

उद्धन्तीति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शसंभवान्मेधानर्हत्वम् ।

विहितमुद्धननमनूय प्रशंसति—

उद्धान्ति तस्मादिति । तस्मादुद्धननादज्योत्पन्नास्तृणादयः पराकृता विना-
शिता भवन्ति ।

तत्रत्यानामोषधीनां यानि मूळानि पुनः प्ररोहाय भूमौ स्थितानि तेषां छेदनं
विधत्ते—

मूलं छिनत्तीति । पुनःप्ररूढानामन्तस्तृणानां दर्भास्तरणहंविःसादनवि-
रोधित्वाद्भ्रातृव्यत्वम् । चु(चि) नुकमारभ्य यजमानस्य यन्मुखपरिमाणं तद्ध-
स्तेन प्रदर्शयित्वा(१९) तत्परिमितं खननं विधत्ते—

पितृदेवत्येति । पादेशपरिमाणमतिक्रम्य खनने पैतृकी वेदिः स्यात् ।
यज्ञस्य यज्ञानुष्ठातुर्यजमानस्य मुखं, यज्ञमुखम् । तच्च प्रजापतिस्वरूपं यागद्वारा
प्रजापालकत्वात् । तेन मुखेन संमितां कृतवान्भवति । पक्षान्तरं विधत्ते—

आ प्रतिष्ठाया इति । अनायासेनापनेतुं शक्याः पांसवोऽप्रतिष्ठाः । या
त्वधस्ताद्दृढा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तत्पर्यन्तं खननेन यजमानः पतिष्ठां पापितो
भवति । दक्षिणभागस्यौजस्यं विधत्ते—

दक्षिणत इति । दक्षिणभागस्य निम्नत्वे पितृयजनस्य रूपं स्यात् ।
मार्दवकारिपांसुमुक्तत्वं विधत्ते—

पुरीषवतीमिति । यस्यां भूमौ प्रजापशुसंचारबाहुल्यं तस्यां पांसुबाहुल्यात्प्र-
जादीनां पुरीषत्वम् । यजमानोऽपि प्रजादीभिः पुरीषवान्भवति ।

वेदिनिर्माणात्पूर्वं वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिसमिनिर्देशः पूर्वपरिमहः । निर्मा-
णादूर्ध्वमृतमसीत्यादिभिर्मन्त्रैस्तजिर्देश उत्तरपरिमहस्त्वमिमं विधत्ते—

उत्तरं परिग्राहमिति । पूर्वपरिमहणैव वेदिपर्यादायां सिद्धायामपि पुनरुत्त-
रपरिमह आत्मने स्वकीयत्वाय भवति ।

मन्त्रकाण्डोक्तेन मन्त्रेण तमीकरणं विधत्ते-

ब्रूरमिवेति । स्तननेन निम्नोन्नतभावापादनं क्रूरं, तमीकरणेन तच्छान्तिर्भवति । हे वेदे धा असि भारयिष्यसि । तदेतद्विशेष्यते-स्वधेति । तत्र स्वरूपं बहिरादिकं धारयेतीत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--“प्रोक्षणीरभिपूर्वोदश्च स्फपमपोऽक्षिणेन स्फपमत्तश्च स्पृष्टा उपनिनीय स्फपस्य वर्त्मन्तसादयति” इति, तदेतद्विधत्ते-

प्रोक्षणीरिति । अर्घ्यविधिप्रस्तावे-“तानि ह वा एतानि रक्षन्ति गायत्रिषांभिर्गन्धितेनाम्भसा शाम्यन्ति” इति श्रुतत्वादिषां रक्षोन्नतत्वम् । स्फपरेत्सा-या अभिष्ठात्तत्वात्तत्र सादनं यज्ञस्याविच्छेदाय भवति ।

सादनकाले द्वेभ्यश्च पाप्मनोऽद्भिर्विनाशध्यानं विधत्ते-

यं द्विष्यात्तमिति । योजयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदवि-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाहके षष्ठपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो बदन्याद्भिर्हवींषि प्रोक्षीः के-
नाप इति ब्रह्मणोति ब्रूयाद्भिर्हवींषि
प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप इध्माबर्हिः प्रोक्षति मेध्य-
मेवैनत्करोति वेदिं प्रोक्षत्युक्षा वा एषाऽलोम-
काऽमेध्या यद्वेदिमेध्यामेवेनां करोति दिवे
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पुथिन्यै त्वेति बहिरासाय
प्र (१) उक्षत्येभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति
क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपो नि नय-

(वेदां वर्तिर्विषयप्रयोगाभिवानम्)

ति शान्तेः पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवेन
 करोतीत्यन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुक्तेन
 संमितं बर्हिः स्तुणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी
 वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति स्थापयत्यनति-
 दृशः स्तुणाति प्रजयेवेन पशुभिरनतिदृशं
 करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरं सादयति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाय-
 जमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
 नादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हवि-
 ष्कृतमेवेन सुवर्गं लोकं गमयति त्रेधाऽनक्ति
 त्रयं इमे लोका एभ्य एवेनं लोकेभ्योऽनक्ति
 न प्रति गृणाति यत्प्रतिगृणीयादनुर्ध्वभावुकं
 यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरति (३) उप-
 रीव हि सुवर्गो लोको नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै
 नि यच्छति नारयग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेंद-
 त्यासारिण्यध्वर्योर्नाशिका स्यान्न पुरस्तात्प्रत्य-
 स्वेद्यत्पुरस्तात्प्रत्यस्यैत्सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्र-
 ति नुदेत्प्राञ्चं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं
 लोकं गमयति न विष्वञ्चं वि युयाद्यद्विष्वञ्चं
 वि युयात् (४) सूर्यस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्युध्व-
 मिव हि पुंशः पुमानेवास्य जायते यत्स्फयेन
 बोपवेणेन वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

हस्तेन योयुज्यते यजमानस्य गोपीथाय ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति
प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहव-
नीय इति ब्रूयाद्यप्रस्तरमोहवनीये प्रहरति
यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति वि. वा
एतद्यजमानो लिशते यत्प्रस्तरं यो युज्यन्ते बर्हि-
रनु प्र हरति शान्त्या अनारम्भण इव वा एत-
र्ह्यध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितो ध्रुवाऽसीती-
मामभि मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति ति-
ष्ठति न वेपनो भवत्यगाश्नन्नीदित्याह यद्ब्रू-
यादग्नमभिरित्यग्नावग्निं गमयेन्निर्यजमानः
सुवर्गाल्लोकाद्भजेदग्निर्येव ब्रूयाद्यजमानमेव
सुवर्गं लोकं गमयति (६) ।

(आसाद्य प्रानतिदृशं करोति हरति विपुयाद्यजमान-
मेवाभिरिति सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वेदिनिर्माणमशेषेण प्रपञ्चितम् ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधीयते ।

तत्र बर्हिषः पोक्षणं विधातुं प्रस्तौति-

ब्रह्मवादिन इति । हेऽध्वर्यो शंस्यर्थं हवींषि त्वमाजिः मौक्षीः पोक्षित-

(येया बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

वानसि । केनान्येन शुद्धेन द्रव्येणेवा अपः प्रोक्षितवानसीति, ब्रह्मवादिभिः पु-
ष्टेऽध्वर्युर्ब्रह्मणा मन्त्रेणेत्युत्तरं ब्रूयात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं तथैव वर्तते । अथ
एव मन्त्रव्याख्याने श्रूयते—‘प्रोक्षिताः स्थेत्पाह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः’ इति ।
तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

इध्माबर्हिरिति । एनदिध्मा(ध्मं) बर्हिश्चेत्युभयम् । इध्माबर्हिःप्रोक्षणाद-
देदेरद्भिः प्रोक्षणं विधत्ते—

वेदिं प्रोक्षतीति । लोभरहितत्वादक्षा पुरुषा सती यागयोग्या न भवति ।
तस्माद्योग्यत्वाय प्रोक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अन्तर्वेदि पुरोमन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्व-
न्तरिक्षाय त्वेति मध्मं पृथिव्यै त्वेति मूलम्’ इति, तदेतद्विधत्ते—

दिवे त्वेति । दिवे त्वेत्यादिमन्त्रास्तत्काण्ड एव व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै ओमेरोत्तर-
स्याः संततं निमयेत्, इति, तदेतद्विधत्ते—

क्रूरमिवेति । पस्तरस्य धारणं विधत्ते—

पुरस्तादिति । वेदिपूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा पस्तरं धारयेत् । त्वं च
सूत्रेऽभिहितं ‘ब्रह्मा पस्तरं धारयति यजमानो वा’ इति । धारणाय मुत्सस्तमान-
मान्त्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

इयन्तमिति । वेदित्वननवद्व्याख्येयम् । वेद्यां स्तरणं विधत्ते—

बर्हिस्तृणातीति । स्तरणे नीरन्ध्रत्वं विधत्ते—

अनतिहश्रमिति । अतिशयेन भूमर्दशनमातिहश्रं तद्यथा न भवति तथा
स्तृणीयात् । तेन यजमानं पञ्चाभिश्च सर्वतो वेष्टितत्वादि(द)विस्पष्टं ब्रह्म-
योग्यं करोति । स्तीर्णस्य बर्हिष उपरि पस्तरसादनं विधत्ते—

उत्तरं बर्हिष इति । स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात्पञ्चात्मम् । पस्त्र-
रस्य प्रधानभूतत्वाद्यजमानत्वम् । अधस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिस्थात्सोद्यमान-
स्य पस्तरस्य [च]मध्ये तिर्यक्तया द्वाभ्यां दर्भाभ्यां व्यवधानं विधत्ते—

अन्तारिति । तदेतदन्तर्धानं मन्त्रकाण्डोक्तेन विद्यो मन्त्रे स्थ इति मन्त्रेण क्रियते । पस्तरस्याऽऽस्तादनमतङ्गेन बुद्धिस्थान्महरणकाडीनान्विशेषान्विधितु-
रादौ पस्तरस्य वृतेनाञ्जनं विधत्ते-

अनङ्गीति । पस्तरस्य दग्धमुष्टेरनदनीयद्रव्यत्वेन स्वरूपतो हविर्हवामावेऽन्व-
ञ्जनेन हविर्द्रव्यं कृतं भवतीति तादृशमेतं पस्तरं स्वर्गपान्तिभोग्यं करोति ।

यदुक्तं तूत्रकारेण-‘सुक्षु पस्तरमनत्यक्२ रिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां
बोनिमित्युपगृहीति मन्त्रमाग्न्यायन्तामाय औषधय इति ऋषार्या मूलमेवं विःश्वि ।
वदेतद्विधत्ते-

त्रेधाऽनङ्गीति । पस्तरस्य महरणे हेयोषादेयो प्रकारो विधत्ते-

न प्रतीति । अङ्गारेषु क्षुण्णेषु पतिलेषः पतिलशरणं तत्र कुर्यात् । यदि
कुशांशजमानस्यामूर्ध्वं मावुक्तं स्यात् । स्वर्गपान्तिताधनं न भवेदित्यर्थः । तस्मा-
त्पस्तरमुत्ततं कृत्वा पस्तरमग्रेरुपर्येव महरेत्स्वर्गलोकस्योपर्येव वर्तमानत्वात्तत्पान्ति-
ताधनं भवति । पस्तरयुक्तस्य हस्तस्याधोमुखत्वं विधत्ते-

नि यच्छतीति । इस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन यजमान-
नार्धं बुद्धिमेव न्यग्भूतां करोति । पस्तराग्रस्याऽऽहवनीयातिक्रमं निषेधति-

नात्यग्रमिति । अतिक्रान्तमग्रं यस्य तदत्यग्रम् । तद्यथा भवति तथा न
महरेत् । किंतु पस्तराग्रमाहवनीयस्योत्तरत एव नयेत् । अत्यग्रमहरणे हि
बुद्धिरत्मात्तारिणी भवति तस्याभ्यर्थोर्विनाशनशीला स्यात् । अत्याग्रिक्रमेन
वर्षणमतितारिणीत्वं, तेन तस्यानि फलितुमयोग्यानि भवन्ति, सोऽयमभ्यर्थोर्नाशः ।
अग्रवाग्न्याभिधिशेषणाभ्यर्थुर्नयेत् ।

पूर्वस्थां विधिं पस्तरस्य मूलं पश्चिमाग्रमग्रमित्येवंविधं महरणं निषेधति-

न पुरस्तादिति । पश्चिमाग्रत्वं निषिध्य प्रणिमतत्वं विधेत्ते-

प्राञ्चं प्रहरतीति । अस्तरगतानां दग्धाग्राणां सर्वतो विच्छेदणं निषेधति-

न विष्वज्जमिति । विष्वज्जं नानादिगतं यथा भवति तथा न विषुवाज
विशेषयेत् । तद्विच्छेदणे यजमानस्य रूपस्यमेव ज्ञायते । स्त्रीन्वजनस्य विश्वि-
हस्तत्वात् । दग्धाग्राणां समूहस्वरूपेणैकीमात्रं विधत्ते-

प्रपा० ६ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१६५

(वेदां बहिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

ऊर्ध्वमुद्योतीति । ऊर्ध्वं दण्डाकारेणैकाग्रं यथा भवति तथोद्योति इत्य-
रेण विधयेत् । पुंतां व्यञ्जनमूर्ध्वाकारं भवति, ततोऽस्य पुमानेव जातये । सोऽ-
वभात्रीभ्यस्य व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह—“विरञ्जालिनाऽऽग्नीध्रो विधत्ते
प्रस्तरमूर्ध्वमुद्योति ” इति ।

तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं निविध्य इत्थं विरत्ते—

यत्स्फयेनेति । योयुपनं विच्छिद्यभूतस्यैकीकरणम् । अथवा प्रस्तरस्य सस्त्री-
ग्दाहायोक्षेपणं, तद्यदि स्फयेनोपवेवेण वा क्रियेत तेषां यजमानस्य हिता । इत्थे-
नैव योयुपनं रक्षायै भवति । प्रस्तरपहरणस्याऽऽधारत्वेनाऽऽहवनीयं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । यज्ञस्य संनन्धि किमङ्गं यजमानस्थानीयमिति ब्रह्मवा-
दिभिः घृष्टे बुद्धिमान्प्रस्तर इति ब्रूयादुत्तरम् ।

कुक्षु प्रस्तरस्याञ्जनं कृत्वा तत्रैकं तृणं पृथक्कृत्य पञ्जातं स्थापयेत् । तस्ये-
दानीमग्नौ पहरणं विधत्ते—

वि वा एतदिति । प्रस्तरमूलमुत्क्षिपन्तीति पदेनेन यजमानो विच्छिद्यते
विशेषेणात्मी भवति रोगेण कृशो भवतीत्यर्थः । पञ्जातस्तेन स्थापितस्य बहि-
वोऽनुपहरणे तस्यात्मीभावस्य शान्तिर्भवति । तदेतद्बहिष्पहरणं सूत्रकारेण
स्वीकृतम्—“आयुषे त्वेत्पुत्रस्य तृणमपादाय पञ्जातं निक्षाय ” इति ।
“अथैनमाहाऽऽग्नीध्रोऽनुपहरति यत्प्रस्तरात्तृणमपातं तदनुपहरति ” इति च ।

मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शने विधत्ते—

अवारमभ्यज इति । एताहिं प्रस्तरपहरण्यूर्ध्वं प्रस्तररूपस्य यजमानस्य
स्पर्शेऽवस्थितत्वाद्भर्तुरनारम्भण इव निरात्मन् इव भवति । त च वेपनो
भवितोऽश्वरः पाञ्चनस्यामिसाहित्यमग्नेन सर्वदा कम्पयन्तीति मयितुं तमयो
भवति । निरन्तरं भवति कम्पमान इत्यर्थः । कृवातीति भूमिस्पर्शनेन अन्धम-
विष्टो न कम्पते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनमाहाऽऽग्नीध्रः त्वदस्तेष्वगानमीदित्यभ्यर्चन-
नित्याग्नीध्रः ” इति । अनयोः प्रभोत्तरमन्त्रेयोरुत्तरमन्त्रस्य शास्त्रान्तरपाठमि-
राकरणपूर्वकं मन्त्रद्वयोच्चारणं विधत्ते—

१ ल. 'रमृतस्य' । २ ल. च. 'म्यगविच्छिद्यं विहा' । ३ क. च. छ. च. 'मानी' ।
४ क. घ. छ. च. 'मानी' । ५ ल. 'मन्त्रयोः शा' ।

(वेदां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

अग्निमीदिति । हेऽग्निदे आग्निर् किं यजमानः स्वर्गं गतवान् ।
प्रभद्योतनायेयं प्लुतिः । अगन्नाभिरित्येष शाखान्तरगतो मन्त्रपाठस्तस्मिन्पाठे
बह्विः स्वर्गगत इत्यर्थो भवति, तच्चयुक्तम् । आहवनीयोऽत्र स्वर्गत्वेन विव-
क्षितः । तस्मिन्स्वर्गरूपेऽग्नौ तेषामग्निमेव प्रापितवान्भवति । यजमानं स्वर्गाहोका-
जिः सारितवान्भवति । तस्मादग्निरित्येतत्तदं मन्त्रे परित्यज्याग्निरित्येतावदेव
ब्रूयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्ते देवे-
भ्यो हव्यं बहन्तः प्रामयिन्त सोंऽग्निरविभे-
दित्यं वाव स्य आर्तिमाऽरिण्यतीति स निला-
यत सोंऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रपमैच्छन्तं
मत्स्यः प्राब्रवीत्तमशपद्वियाधिया त्वा वध्या-
सुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धिया-
धिया घन्ति शतः (१) हि तमन्वविन्दन्तम-
रुवन्मुप न आ वर्तस्व हव्यं नो बहेति सोंऽ-
ब्रवीद्वरं वृणे यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
परिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति
तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्क-
न्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति

(उपाशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

परिधीन्परि दधाति रक्षसांमपंहत्यै स* स्पर्श-
यति (२) रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्ता-
त्परि दधात्यादित्यो हेबोधन्पुरस्ताद्रक्षा*स्यप-
हन्त्यूर्ध्वं समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षा*
स्यर्प हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुन-
त्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञ-
स्याऽऽत्यां वसीयान्तस्यादिति भूपतये स्वाहा
भुवनपतये स्वाहा भूतानाम् (३) पतये स्वाहेति
स्कन्नमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदात्यां यजमानो
वसीयान्भवति भूर्यसीहि देवताः प्रीणाति
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वर्त्तौ पुरो-
डाशावुपा*शुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वा-
याथो मिथुनत्वायाग्निरमुष्मिह्लोक आसीद्य-
मोऽस्मिन्ते देवा अंब्रुवन्तेमो वि पर्युहामेत्य-
न्नाद्येन देवा अग्निम् (४) उपामन्त्रयन्त
राज्येन पितरो यमं तस्माद्गुर्निर्देवानामन्नादो
यमः पितृणा* राजा य एवं वेद प्र राज्यम-
न्नाद्यमाप्नोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्य-
दग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदग्नये स्विष्टकृतेऽ-
वद्यति भागधेयेनैव तद्रुद्र* समर्धयति सकृ-
त्संकृदव यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धादव

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

यत्येवा वै रुद्रस्य (५) दिक्स्वायामिव दिशि
 रुद्रं निरवदयेत् द्विरभि धारयति चतुरवत्त-
 स्याऽऽप्त्यै पशवो वै पूर्वा आहुतय एष रुद्रो
 यदग्निर्यत्पूर्वा आहुतिरभि जुहुयाद्बुद्राय पशू-
 नपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादातिहाय पूर्वा
 आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीथार्य (६) ॥

(शप्तः स्पर्शयति भूतानामग्निं रुद्रस्य सप्तत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रयोगो बार्हिषः स्पष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ।

अथ षष्ठोऽनुवाक उपांशुयाजस्विष्टकृतौ वक्तव्यौ ।

तत्राऽऽदौ तावत्परिधीनां परिधानं विधानं प्रस्तौति-

अग्नेस्त्रय इति । यथा भ्रातरस्त्रयो हविर्वहेन्तो मृता इत्थमेव स्य आर्वि-
 मारिष्यतीति यो हविर्वहति स मरणं प्राप्नोतीति भीतोऽग्निर्निलायत यथा
 देवैर्न शायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये पाविशत् । तमुद्दिश्य
 प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तुमैच्छन् । तदा जलस्थितो मत्स्यस्तत्र स्थितमग्निं देवानामग्नेऽ-
 ब्रवीत् । ततोऽग्निस्ते मत्स्यमेवमशपत्-हे मत्स्य यस्त्वं देवानामग्ने मामेवं ज्ञापितवानासि
 पिशुनो भूत्वा मामग्नीः, तादृशं त्वां जालधारिणः कैवर्ता धियाधिया बभ्यातुः,
 तेन तेन जालादिना साधनेन, यदा यदा यदा हन्तुं धीर्भवति तदा तदा राजावहनि
 वा वधं कुर्वन्तिवति । यस्मादेवं शप्तस्तस्मान्मत्स्यं तदा तदा घ्नन्ति मत्स्यमुत्तेन
 विज्ञाते बह्वी देवा (वै) स्तमग्निं प्रति अस्मत्समीपे समागच्छ हव्यं चास्मदीयं

(उपाशुमाजस्विष्टकृदभिधानम्)

वहेत्युक्ते सोऽग्निर्वरमवृणीत—सुचि गृहीतस्य हविषः संवन्धि यदेव द्रव्यं हो-
मात्पुरा परिधिभ्यो बाहिः प्रच्यवेत तदस्मदीयानां भ्रातृणां भागधेयमस्तिवति ।
ततस्तथैव देवैर्वरो दत्तः । तेन स्कन्धेन तानग्निभ्रातृन्यजमानः प्रीणयति ।

इदानीं विधत्ते—

परिधीनिति । यस्मात्पारिधिभ्यो बाहिर्देशोऽग्नेर्भ्रातृणामुपयुक्तस्तस्यात्पधीनग्रेः
परितः स्थापयेत् । तत्र रक्षसामपचातय भवति ।

वधिमदिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्पर्शनं विधत्ते—
स ५ स्पर्शयतीति । परिधीनां समीचीने स्पर्शे सति रक्षसां प्रवेष्टुं छिद्रा-
भावाद्दग्निस्तपीपे संचारो न भवति ।

दिक्त्रयदृष्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं पारिधिं वारयति—

न पुरस्तादिति । रक्षसामपचातः परिधेः प्रयोजनं, तच्चाऽऽदित्योदयेनैव
तिष्ठति । आग्नेय्यामैशान्यां चाऽऽधारसमिधोः स्थापनं विधत्ते—

ऊर्ध्वं समिधाविति । दक्षिणोत्तरपरिधोरग्नदेशे स्थापनीये ते ऊर्ध्वे ।
तेन स्थापनेन दिक्चतुष्टय इवोर्ध्वदेशेऽपि रक्षसामपचातो भवति ।

तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डाम्नातं वीतिहोत्रं त्वा कव इति मन्त्रं
विधत्ते—

यजुषाऽन्यामिति । स्त्रीपुरुषयोरिव समन्त्रकामन्त्रकयोः परस्परं वैलक्षण्या-
न्मिथुनत्वम् । समिधो द्वित्वं प्रशंसति—

द्वे एति । प्रायश्चित्तरूपेण स्कन्धानुमन्त्रणं विधत्ते—

ब्रह्मबादिन इति । हविषः स्कन्दने सति यज्ञस्म विनाशेन यो यजमानो
विनाशाभिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमत्तरो भवोदिति* प्रश्नवादिभिः
पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूते—विमिरैतैर्मन्त्रैः स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति । भूत्यादयो देवता-
विशेषा अग्निभ्रातरो वा तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन ब्रह्मस्याप्यात्यां
*विनाशं प्राप्य यजमानो वसुमत्तरो भवति । यस्मादयं भूत्यादिका भूयसी-
देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमत्तारत्वम् । अथोपाशुमाजं विधत्ते—

जामि वा इति । यदन्वश्चावनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमिपुरोडाशौ स्याता-

*अत्र स्व. पुस्तके विनाशमप्राप्येति पाठः । स केबले भ्रान्त्या शोचनकत्रा कल्पित
इति प्रतिभाति ।

(उपाशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

मेतेन यज्ञस्य जाम्बालस्याय क्रियते । अत आलस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाश-
योर्मध्य उपाशुयाजं यजेत् । किंच पुरोडाशद्रव्यक एको याग आज्यद्रव्य-
कोऽपर इति मिथुनत्वम् । अथ स्विष्टकृतं विधत्ते—

अग्निरग्निमिति । पुरा कदाचिदाग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूलोके, तदा
मनुष्यणां पाकादिनिष्पादनाभावात्पितॄणां राजाभावाच्चाग्निमथोर्विपरिवर्तनं कर्तुं-
मिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाहूयान्नाद्येनोत्कोचेन तमग्निं भूलोके
समागन्तुमुपच्छन्दितवन्तः । पितरस्तु राजमेनोत्कोचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं
प्रलोभितवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरन्नादो बह्वज्जमक्षकोऽभूत् ।
यमश्च पितॄणां राजाऽभूत् । य एतदुभयं वेद स ऋद्धराज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति ।
ततो देवास्तस्मा अग्नये भागं दत्तवन्तः । कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये
स्विष्टकृते यद्विरवद्यन्ति सोऽस्य भागः । तस्मादग्नये स्विष्टकृतेऽवद्येत् । तथा
सति तदग्नये^१ दत्तेन भागेन रुद्रं क्रमग्निं समृद्धं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृदवद्यति स्विष्टकृते ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

सकृदिति । एक एव रुद्र इति श्रुत्यन्तरात्सकृदवदानसदृशो रुद्रः । येय-
मेशानी सैवैषा रुद्रस्य दिक् । सा चोत्तरभागवर्तिनी । तस्मादुत्तरार्धादवदानेन
स्वकीयायामेव दिशि रुद्रं निःशेषेण तोषयति ।

इतरहविषामिव सकृदभिधारणं प्राप्तमपवदति—

द्विरभिधारयतीति । उपस्तरणमेकं हविरवदानं द्वितीयं द्विरभिधारणं चान्तत
इति चतुरवत्तं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसृष्टामितराभिराहुतिभिः ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

पशवो वा इति । पूर्वाः पुरोडाशाद्याहुतयः पशुस्वरूपाः पशुवदिष्टार्थमाप-
कत्वात् । अयं त्वग्निः कूरत्वाद्भुद्रः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसंबध्य तासामुपरि
जुहुयात्तदा पशून्सर्वान्वातुकाय रुद्राय प्रयच्छेत् । ततो यजमानोऽपशुः स्यात् ।
तस्मात्पूर्वा आहुतीः परित्यज्य दूरे जुहुयात् । एवं होमः पशूनां संरक्षणाय
भवति ।

१ स्व. °ये देवैर्दत्ते° । २ क. स्व. व. च. °र्धाव° । ३ स्व. °यं, ततो द्विरभिधारणेन
चतुरवत्तसंपत्तिः । य° ।

(उपांशुयाजस्विष्टकुदभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाज इ(मि)त्येवोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ।

विष्णवादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥

जामित्वाकोरन्तराल उपांशुगणके विश्वौ ।

सत्यर्थवादो विष्णवादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्त्रतः ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशवु-
पांशुयाजमन्तरा यजति” इति । “विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरूपां-
शु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति [च] । तत्र विष्णवा-
दिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवादो जामि वा एतदिति वाक्यमिति
चेन्न । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्रव्यनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदशोपस्य वाक्योपक्रम
उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सितम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं
विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् ।
न चात्र यजतीति वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् ।
अन्तरालकोलवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनाम-
कत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मणयाद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्य-
मर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समा-
धातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा
इत्यादिरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकवाक्यत्वप्रतीतिः । न खल्वेक-
स्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति । न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्या-
भावः । ध्रौवस्यैव द्रव्यत्वात् । नापि देवताया असंभवः । नानाशास्त्रासूपांशु-
याजक्रमे पठितैर्वैष्णवयाजापत्याग्नीषोमयिमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमा-
नत्वात् । तस्माद्यजनीत्येतद्विधायकम् ।

दशमाध्यायस्यान्तिमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुताग्रिमः ।

विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ” ॥

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

“ उपांशुयाजमन्तरा यजति ” इत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वाद्वैच्छिकं द्रव्य-
मिति चेन्न । आज्यस्य श्रुतत्वात् । तावद्भूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु प्रौण-
मास्यां यजन्निति श्रुतम् । न चैवमप्यनियतं यत्किञ्चिदाज्यं स्यादिति शङ्कनी-
यम् । ध्रौवस्य विहितत्वात् । “ सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायापा-
ज्यम् ” इति विहितम् । विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य समयोजनत्वाय
विपरिणामः कर्तव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्निमो भवेत् ।

अविशेषात्मकरणात्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ” ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादेरर्थवा-
द्वत्विमाविधायकत्वात् । अन्यस्य च देवताविधेरदर्शनात्, यागेन देवतामाश्र-
स्यैव कल्पनाच्च । मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासपकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे नियम्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुतापि वा ॥

विष्णुर्यद्वाऽग्निमुत्सृज्यं विकल्प्यं देवतात्रयम् ।

कोऽप्यत्रानियमानैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात् ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णींभावयोगतः ।

अग्निर्मुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्वाज्यादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिबाधनात् ॥

याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ।

विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूद्यते ” ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावाद्यः कोऽपीति चेन्न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वा-
दीनां नियामकत्वात् । “ यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियते ”
इतिवचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतेति चेन्न । प्रजापतिं मनसा ध्याये-
दिति विधेस्तूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागदेवत्वेन मुख्यत्वादग्निर्दे-

(उपांशुयाजस्थिकृदभिधानम्)

वतेति चेन्न । तदुपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावन्नूतामित्यादिपूर्वो-
दाहृतवाक्यादग्नीषोमी देवतेति चेन्न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधाय-
कत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठा-
द्विष्णुदेवतेति चेन्न । तथा सति शास्त्रान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययाज्यापुरोनुवा-
क्ययोर्बाधः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्राजापत्यग्नीषोमवि-
षयाभ्यां याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्पन्ते । अत
एवोपांशुयाजविधिज्ञेयार्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्रयमनूद्यते—“ विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायग्नीषोमावुपांशु यष्टव्या-
वजामित्वाय ” इति । तस्माद्देवताविकल्पः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसंनिध्यादाद्यो दर्शोऽग्निरोऽग्नयः ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥

“ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्व्यञ्जौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यज-
त्यजामित्वाय ” इति पुरोडाशयोर्मध्येऽसौ यागो विहितः । पुरोडाशौ च
पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ । अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशसं-
निधेः समानत्वाददर्शः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्योपांशुयाजस्य काल इत्याद्यः
पक्षः । अमावास्यां प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्राग्नयाख्याया
अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्मकरणस्य संनिधितः प्रचलत्वाददर्श एव काल
इति मध्यमः पक्षः । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजजिति
पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य च विधेः प्रचलत्वात्पौर्णमास्यैव
कालः । तथा सति वैष्णवयाज्या प्रहरणादुत्कृष्टताम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पुरोडाशेक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ” ॥

सोमात्प्राग्ग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशमुक्ता पौर्णमासी
भवति । स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमोत्तरकाली-

नत्वावगमात्तस्यामयमुपांशुयाजो यागो नास्ति । कुतः । उपांशुयाजमन्तरा
यजतीति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः—
किं यागे पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतावुतोपलक्षणीभूतौ । नाऽऽद्यः ।
अन्तरालवत्तद्विशेषणयोरप्युपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् । उपांशु-
याजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीये तु शङ्खन्यायेनोपलक्षक-
स्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शङ्ख-
ध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने शङ्खं धमतः
पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वरेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकः समाग-
च्छति तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्या-
दिकं संभाव्येत तर्त्वापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरो-
डाशावामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्धाविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥

उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथम् ” ॥

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण स्विष्टकृदादिकं
शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । “ तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति ” इति
वाक्येन प्रापितत्वादिति चेन्मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्ति-
महति । ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां
सङ्गावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्विष्टकृतसंस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्मुक्तं कर्मण्यतः क्षयी ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ” ॥

(उपोश्याजस्विष्टकृदभिधानम्)

योऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यमायं सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्व-
स्थोपकरोति । न ह्येकस्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राये ब्रूमः—कर्मण एक-
त्वेऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशेन
त्यागश्चेति त्रयोऽंशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते ।
तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशवप्युदाहार्यौ ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥

उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजिब्यैष वर्तताम् ॥

दशपूर्णमासयोः भ्रूयते—“ उत्तरार्वात्स्विष्टकृते समवद्यति ” इति । सोऽयं
स्विष्टकृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभ-
याभावे स्वसिद्धयभावादिति चेन्नैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वा-
द्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कंचिद्भागिनमाकाङ्क्षतः । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः
प्रकृतो भागवांश्च । तस्मात्तत्रैवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते न त्वन्यस्य
प्रयोजकः । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकथाः कुत्रेः ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्प्रतः ” ॥

दशपूर्णमासयोः भ्रूयते—“ शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति ” इति । तत्राऽऽग्ने-
यादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यं,
तावतैव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेन्नैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदी-
यते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः
स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(इडेपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत्स घृतं निषि-
 क्रमविन्दत्सोऽब्रवीत्कोऽस्येश्वरो यज्ञोऽपि कर्तो-
 रिति तावद्भूतां मित्रावरुणौ गोरेवाऽऽब्रवी-
 त्श्वरौ कर्तोः स्व इति तौ ततो गाः समैरयताः
 सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीडयत् तस्मा-
 द्घृतपंशुच्यते तदस्यै जन्मोपहृतः रथंतरः
 सह पृथिव्येत्याह (१) इयं वै रथंतरमिमा-
 मेव सहाज्रायेनोप ह्वयत् उपहृतं वामदेव्यः
 सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पश-
 नेव सहान्तरिक्षेणोप ह्वयन्त उपहृतं बृहत्सह
 दिवेत्याहैरं वै बृहदिरामेव सह दिवोप ह्वयत्
 उपहृताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप
 ह्वयत् उपहृता धेनुः (२) सहर्षमेत्याह मि-
 थुनमेवोप ह्वयत् उपहृतो भक्षः ससेत्याह
 सोमपीयमेवोप ह्वयत् उपहृता इ हो इत्या-
 हाऽऽमानमेवोप ह्वयत् आत्मा उपहृतानां
 वसिष्ठ इदामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशुने-
 वोप ह्वयते चतुरुप ह्वयते चतुष्पादो हि
 पशवो मानवीत्याह मनुर्सेताम् (३) अमेऽ-
 पश्यद्घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपी-
 डयत् तस्मादेवमाह मित्रावरुणीत्याह मित्राव-
 रुणौ होनः समैरयतां ब्रह्म देवछतमुपहृत-

(इवोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

मि॒त्याह॒ ब्रह्मै॒वोप॑ ह॒यते॒ दे॒व्या अ॒ध्व॒र्व॒व॒ उप॑-
हृ॒ता उप॑हृ॒ता मनु॑ष्या इत्याह॒ दे॒वमनु॑ष्याने-
वोप॑ ह॒यते॒ य इ॒मं य॒ज्ञमवा॑न्ये य॒ज्ञप॑तिं ब॒र्वा-
नि॒त्याह॒ (४) य॒ज्ञाय॒ चै॒व य॒ज॑माना॒व
चाऽऽशि॑ष॒मा शा॑स्त॒ उप॑हृते॒ यावा॑पृथि॒वी
इत्याह॒ यावा॑पृथि॒वी ए॒वोप॑ ह॒वय॑ते॒ पूर्व॑जे
ऋ॒ताव॑री इत्याह॒ पूर्व॑जे॒ ह्येते॒ ऋ॒ताव॑री दे॒वी
दे॒वपु॑त्रे इत्याह॒ दे॒वी ह्येते॒ दे॒वपु॑त्रे उप॑हृतोऽयं
य॒ज॑मान॒ इत्याह॒ य॒ज॑मानमे॒वोप॑ ह॒वय॑त॒ उत्त॑-
र॒स्यां दे॒वय॑ज्या॒यामु॑प॒हृतो॒ भूय॑सि॒ ह॒वि॒ष्कर॑ण
उप॑हृतो दि॒व्ये धा॒मभ्यु॑प॒हृतः॒ (५) इत्याह॒
प्र॒जा वा उत्त॑रा दे॒वय॑ज्या प॒शवो॒ भूयो॑ ह॒वि॒-
ष्कर॑ण॒ सु॒वर्गो॒ लो॒को दि॒व्यं धा॒मे॒दम॑सी॒दम॑-
सी॒त्ये॒व य॒ज्ञस्य॑ प्रि॒यं धा॒मोप॑ ह॒वय॑ते॒ बिम्ब॑-
म॒स्य प्रि॒यमु॑प॒हृतमि॒त्याहा॒च्छ॒म्बद॑कारमे॒वोप॑
ह॒यते॒ (६) ॥

(आह॒ भे॒नुरे॒ता ब॒र्वा॒नि॒त्याह॒ धा॒मभ्यु॑प॒हृतम॑भ्यु॒त्ति॒शब्द॑) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाधके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उपांशुयाजः षष्ठेऽस्मिन्विष्टकृच्च समीरितः ।

आध्वर्यवं सपाप्याथ होत्रशेषो निरूप्यते ॥

तत्रास्मिन्सप्तमानुवाक इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तूयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड एवं समाप्ताताः—

“उपहूतः रथन्तरः सह पृथिव्या । उप मा रथन्तरः सह पृथिव्या हवताम् । उपहूतं वामदेव्यः सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यः सहान्तरिक्षेण हवताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा हवताम् । उपहूताः सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा हवन्ताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा हवताम् । उपहूतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा हवताम् । उहूताः ३ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्माः इडा हवताम् । इडो-पहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहूतम् । देव्या अध्वर्यवं उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः । भूयसि हविष्करण उपहूतः । दिव्ये धामनुपहूतः । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वस्य मिय-मुपहूतम् । विश्वस्य मियस्योपहूतस्योपहूतः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ८] इति ।

एतद्विनियोगं बौवायनो दर्शयति—“ उक्ता इडाया जपास्तानुपाःश्वस्वो-च्चैरुपहूत उपहूतेडेति प्रतीचीमिडोपहूतेति पराचीम् ” इति । अस्यायमर्थः— गोशरीररूपाया इडाया देव्या जपा वेदे स्पष्टं प्रोक्ता उपहूतः रथन्तरमित्येवमा-रभ्योपहूताः ३ हो इत्येवमन्ताः । तान्मन्वानुपांशु अपेत् । तत् ऊर्ध्वमिडोपहूते-त्यादिकमुचैः पठेत् । उपहूतशब्दस्य प्रथमप्रयोगे—पीडा प्रतीचीनमृत्वा भवति । चरमप्रयोगे पराचीनमुखेत्युच्यते इति ।

तानेतान्मन्वान्याचिरव्यासुरादाविडाजन्मप्रकारं दर्शयति—

मनुः पृथिव्या इति । पुरा कदाचिन्मनुः पृथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं द्रव्यमस्तीति

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

सर्वत्रान्वेषणमकरोत् । अन्विष्य च तत्र गोः पादाङ्घ्रिषु भूपदेशेषु निषिकं घृतं लब्धवान् । लब्ध्वा च देवानामग्रे स एवमब्रवीत्—अस्या गोः पदेषु स्थितस्य घृतस्य स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः समर्थ इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मित्रावरुणौ मनुं प्रत्यब्रूताम्—किं गोः कार्यभूतेन घृतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यज्ञाङ्गभावं कर्तुमावां समर्थौ स्व इति । एवमुक्त्वा तौ तत् ऊर्ध्वं तामिडारूपां गां भूमौ सभैरपतां तपानययाम् । सा च गौर्भूमौ यत्र यत्र नितरां पादं प्रक्षिप्तवती तत्र तत्र गोपदाङ्घ्रिषु भूपदेशेषु घृतं निष्पीडितमासीत् । यस्मादस्याः पादेष्वो घृतं निर्गतमासीत्तस्यादिघं घृतपदीति प्रसिद्धाऽभत् । एवमस्या इडाया यज्ञभूमौ जन्म तपस्त्रयम् । अथ मन्त्रं व्याचष्टे—उपहृतमिति ।

रथंतरं साम, तत्पृथिव्या सह मयोपहृतं समीपे यथा विष्टति तथाऽऽह्वानं कृतमित्यर्थः । एतन्मन्त्रगतं रथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते । यथा वदतु पृष्ठस्थोऽनेन रथंतरं सामाऽऽद्यं तथा त्रिषु लोकेषु भूमिराद्या । मन्त्रगतेन पृथिवीशब्देन तत्कार्यमन्त्राद्यमुपलक्ष्यते । तथा सत्यन्नाद्येन सह भूमिरुपहृतेत्येवं मन्त्रवाक्य-स्वार्थः । एवमुच्येऽपि मन्त्रा अनूद्य व्याख्यायन्ते ॥

तत्र सामविशेषवाचिना वामदेव्यशब्देन तत्सामसाध्याः पशव उपलक्ष्यन्ते । तदेतदर्थं यति—

उपहृतमिति । इराशब्दवाच्यो नृदिस्तत्तन्वन्धि नृहत्तायैर् नृदेर्नृहत्तामसा-भ्यत्वादित्येतमर्थं दर्शयति—

उपहृतमिति । आश्रयणनेन ये होत्रका दर्शिता होता प्रशास्ता ब्राह्मणा-च्छंती पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छाबाक इति, तदुपह्वानपरत्वं दर्शयति—

उपहृता इति । तदर्थमेति वदेन सूचितमर्थं दर्शयति—

उपहृतेति । भक्षः सत्वेत्यनेन स्वापकारकसोमपानमुपलक्ष्यत इति दर्शयति—

उपहृत इति । होशब्दः प्रयुक्तः स्वरूपवाचीत्येतदर्थं यति—

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

उपहृतां ३ इति । उपहृतशब्दे रङ्गप्लुतिदूरादाह्वानस्य षट्तेनाऽऽदराणां ।
आत्मन उपह्वाने प्रयोजनं दर्शयति-

आत्मा हीति । यस्मादिहाऽऽह्वानां रथंतरपृथिव्यादीनां भक्षः तत्तेत्मन्ता-
नामुपवातवितृतम आत्मा, तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, तस्मादात्मनोऽप्युपह्वानं
कर्तव्यम् ।

इडोपह्वेत्यारभ्य मानवीत्येतस्मात्प्राचीनस्य वाक्यसमूहस्य तात्पर्यं दर्शयति-
इडामुपेति । इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देवतोच्यते । तस्या उपह्वानमिडो-
पह्वेत्यादिवाक्येन कुर्यात् । इडायाः पशुरूपात्वात्तदुपह्वानेन पशुमाहिर्भवति ।
आरोहावरोहरूपयोर्वीक्ष्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपह्वानं तपद्यते । पशूनां चतुष्पदत्वा-
देवदुपपन्नम् । तपोरानुत्पत्त्या मध्ये तेममिडाऽस्मानुपह्वयतामित्येतदिडादेवतायाः
प्रार्थना स्वस्मिन्देवतानुग्रहार्थम् ।

मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येत-
द्दर्शयति-

मानवीत्याहेति । पुरा देवैर्निष्पादितमिडोपह्वानरूपं धैतरिवृत्तं(३) कर्म
तस्योपह्वानं दर्शयति-

ब्रह्म देवेति । अभिनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तामित्यादिश्रुतिषु भुता ये दैव्या
अध्वर्यवो ये च दृश्यमाना मानुषास्तेषामुपाह्वानं दर्शयति-

दैव्या इति । पूर्वोक्ता दैव्या मानुषाश्च येष्वध्वर्यवस्ते तर्जेष्वपि यज्ञमवन्तु
यज्ञपतिं च वर्धयन्तिवत्येवमाशीः परतां दर्शयति-

य इमामिति । उपहृतः रथंतरः सह पृथिव्येत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽन्-
तश्चको नात्र तथा धावापृथिवीशब्दार्थो किंतु स्वार्थपरावित्येतद्दर्शयति-

उपहृते इति । ते च धावापृथिव्यौ देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्ते,
कवशब्दाच्चो यज्ञोऽनयोर्वर्तत इति कृतावयौ, नैते केवलमृत्विगादिरूपे किंतु
देवौ, देवाः पुत्रा तपोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थासिद्धिं दर्शयति-

१ स. शब्दाङ्कः । २ क. घ. ङ. च. "नस्याग्नेराद्" । ३ स. "स्मादुपह्व" ।
४ स. यत्कर्म । ५ क. घ. ङ. च. "वी वाचको किं" ।

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

पूर्वज्ञे इति । यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदत्र यजमानशब्दो नाथान्तरलक्षक इत्येतद्वर्शयति—

उपहृतोऽयमिति । येषां देवयज्यादीनामर्थं यजमानोपह्वानं तानेतान्वि-
स्पष्टं दर्शयति—

उत्तरस्यामिति । सोमयागादिरूपाया उत्तरदेवयज्यायाः प्रजाहेतुत्वेन प्रजात्वम् । अस्यामेवैष्टौ बहुहविःसंपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम् ।

इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य विवक्षितं तात्पर्यं दर्शयति—

इदमसीति । इदं प्रवर्तमानं यदीयं हविर्देवा जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन्दर्श-
पूर्णमासकर्मणि यजमान उपहृत इत्येतावदेव न भवति किंत्विदं निरुद्धपशुब-
न्धत्वं कर्म चिकीर्षुरस्ति सोमयागरूपमिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्व-
कर्मनुष्ठानविवक्षया यज्ञस्य मियमिदं धाम स्थानं मति यजमान उपहृतपते ।
सर्वकर्मविवक्षाद्योतनार्था वीप्सा ।

अन्ययजमानस्य यस्मिन् तत्सर्वमुपहृतं, तस्य चोपहृतस्य सर्वस्य मियस्य
स्वामी यजमान उपहृत इत्यनेनोपाह्वानस्य न्यूनतां विचार्य संपूर्णता संपद्यत
इत्येतद्वर्शयति—

विश्वमस्येति । अपेक्षितस्यार्थस्य पञ्छादनेनानुष्ठानवैयर्थ्यं छम्बट्कार-
स्तद्याया न भवति तथैवेनं यजमानमुपहृतवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ कसो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धयर्थोऽस्ताइतोऽग्निमः ।

प्रत्यक्षोक्तया कृत्स्नमन्त्र इदार्थो नोहनं ततः” ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“ देव्या अश्वर्यव उप-
हृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञपवान् । ये यज्ञपतिं वषांन् ” इति ।
ये देव्या अश्वर्यवो यज्ञमवाप्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वषयन्ति ते सर्वेऽप्यशो-
पहृता इत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्ताहजननेन समवेतोऽर्थः
प्रतीयते । तत्र इडोपाह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिवृद्धयर्थे अपे यज्ञवाक्यमिदं लि-

क्लेन विनियुज्यताम् । तथा सति सत्रे यज्ञपत्नीनां बहुत्वाद्वहुवचनान्ततया यज्ञ-
पतिशब्द ऊहनीय इति भाषे ब्रूमः-प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडोपह्वाने
विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृत्स्नगन्त्र उपलभ्यते । प्रकरण चेदमिडायाः ।
अतः श्रुतिवाक्यप्रकरणौर्विरोधान्न लिङ्गविनियोगः संभवति । तदभावे च यज्ञ-
पतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतापन्न-
मिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति
सत्रे तदूहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीप्त्यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पशवो वा इडां स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽ-
त्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रय-
च्छति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा
हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुरवत्तं भवति
हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं यद्धोता प्रा-
श्नीयाद्धोता (१) आर्तिमाच्छेद्यदमौ जुहुया-
द्द्राघं पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्याद्वा-
चस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैन-
जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
स्वगाकृत्यै प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणा
ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति वि वा एत-

(इडाप्राशिन्नमक्षयोरभिधानम्)

यज्ञम् (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्य-
 ज्जिर्माज्यन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभि-
 रेव यज्ञः सं तन्वन्ति देवा वै यज्ञाद्द्रुमन्तरा-
 यन्तसः यज्ञमविध्यन्त देवा अभि समगच्छन्त
 कल्पतां न इदमिति तैऽब्रुवन्तिस्वष्टं वै न इदं
 भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्वि-
 ट्कृतः स्विष्टकृत्स्वं तस्याऽऽविद्धं निः (३)
 अकृन्तन्यवेन संमितं तस्माद्यवमात्रमव घेद्य-
 ज्ञ्यायोऽवघेदोपयेत्तयज्ञस्य यदुप च स्तूणी-
 यादभि च घारयेदुभयतः सःश्वायि कुर्यादव-
 दायाभि घारयति द्विः सं पद्यते द्विपाद्यज-
 मानः प्रतिष्ठित्यै यत्तिरश्नीनमतिहरेदनाभिविद्धं
 यज्ञस्याभि विध्येदग्रेण परि हरति तीर्थेनैव
 परि हरति तत्पूष्णे पर्यहरन्तत् (४) पूषा
 प्राश्य दतोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रष्टिभागोऽदन्त-
 को हि तं देवा अभ्रवन्ति वा अयमाध्यप्राशि-
 त्रियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहर-
 न्तोऽविभेद्वृहस्पतिरित्यं वाक् स्य आर्ति-
 माऽरिष्यतीति स एतं मन्त्रमपश्यत्सूर्यस्य त्वा
 चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्नहि सूर्यस्य चक्षुः
 (५) किं च न हिनास्ति सोऽविभेत्प्रतिगु-
 ह्यतं मा हिःसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम्)

प्रसेवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
 गृह्णामीत्यब्रवीत्सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा देव-
 ताभिः प्रत्यगृह्णतात्सोऽबिभेत्प्राश्नन्तं मा हि-
 सिष्यतीत्यगेनस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीच्च
 ह्यभेरास्यं किं च न हिनस्ति सोऽबिभेत्
 (६) प्राशितं मा हि सिष्यतीति ब्राह्मण-
 स्योदरेणेत्यब्रवीच्च हि ब्राह्मणस्योदरं किं च न
 हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप्य
 वा एतस्मात्प्राणाः कांसन्ति यः प्राशितं
 प्राश्नात्यग्निर्माजयित्वा प्राणान्तं भृशतेऽमृतं
 वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थानमुप-
 ऋयते (७) ॥

(प्राश्नीयाद्धोता यज्ञं निरहरन्तच्छरास्यं किं च न हिनस्ति सोऽ-
 बिभेच्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इडोपाह्वानमुदितमनुवाके हि सप्तमे ।

इडाप्राशिन्नभक्षौ दाबुष्येते अष्टमे पुनः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखासीन इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरेडाम-
 वधत्यध्वर्युः प्रथममवदानमवदधाति स्वयं होतोत्तरम् ” इति, तदिदं होतुरव-
 दानं विधत्ते—

पशव इति । गोरूपाया इडायाः पशुत्वेन तामिडामाददानो होता
 पशूनामाभिधत्तिार्थं स्वीकृतवान्भवति । होतुरग्नौ न कश्चिदपि पशूनामिडात्प-
 याणां कामं दातुं समर्थः । इडाभागप्राशनमन्त्रावृत्त्याद्य व्याचष्टे—

(इडायाशिचभक्षयोरभिधानम्)

वाचस्पतय इति । इडायाद्दानरूपा वा वाक्स्वाः पविर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं हि पुरोडाशं त्वां भक्षयामि । अनेन मन्त्रोच्चारणेन भागं कृत्वा वाचं देवतां मीणवतीत्यर्थः । तदतो यज्ञतभायाः पविर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं त्वां भक्षयामि । अनेन तस्य पुरोडाशस्य स्वोदरेकृतत्वं भवति ।

होतुर्हस्ते किबमाणस्यावदानस्य संख्यां विधत्ते—

चतुरवसामिति । प्रधानस्य हविषश्चतुरवसत्त्वं पूर्वमेव दर्शितं तत्ताम्यादि-
दमपि हविरेव भवति । चतुष्पात्त्वसंख्यासाम्यात्तस्य पञ्चरूपत्वम् ।

प्रकारान्तरेण भक्षणं प्रशंसति—

यज्योतिरिति । देवतारूपाया इडाया भक्षणेन होता मरणं प्राप्नुयात् । माशने परित्यज्यामी तद्भागहोमे सतीढारूपगवादिपशून्मित्ररूपाय कुराय रुद्राय समर्पितवान्भवति । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । तस्माद्वाचस्पतये त्वा हुवमिति प्रथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साक्षाद्भो हुतं न भवतीति रुद्राय पशुसमर्पणं न भवति । वाचस्पतिव्यवधानेन परोक्षमेव हुतत्वात् । तथाऽभवपि साक्षादिडा न प्राश्नाति कित्त्वयस्यै हुतमेव प्राश्नातीतीडाप्राशनमयुक्तो मरण-
दोषो न भवतीति । इदंशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय तदतस्तव इत्यादिकं पठनीयम् ।

मदुकं सूत्रकारेण—“ यजमानपञ्चमा इडां प्राश्नन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—

प्राश्नन्तीति । तथै दुःस्वोत्तरणावसरे प्राशनेन हि दुःस्वमुत्तीर्यते ।
कस्विग्भिः प्राशने सति दक्षिणाऽपि दत्ता भवति । तद्दानमेवास्मिन्प्रधानपागो-
त्तरणावसरे ।

मदुकं सूत्रकारेण—“ मनो ज्योतिरित्येन्द्रिरन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयित्वा” इति,
तदिदं विधत्ते—

वि वा एतदिति । “ सत्यमापः सर्वा देवता आपः ” इतिश्रुत्वन्तरादं
तदिदं वतास्पत्वम् । अथ प्राशिन्नावदानपरिमाणं विधत्ते—

देवा वा इति । देवाः पुरा यज्ञं प्रथममकुर्वन्तदा स्विष्टकृदमित्रं रुद्र-
मन्तरितवन्तः, तेनान्तरायणेन कुपितः सन् रुद्रस्तदीयं यज्ञमविध्यद्विकल्पमकरोत् ।

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम्)

तं रुद्रं देवा अभिमुख्येन गत्वा तदिदं यज्ञानुष्ठानमस्माकं कल्पतां संपूर्णं भव-
त्विति प्रार्थितवन्तः । तदानीं केचिद्बुद्धिमन्तो देवा इतरान्प्रत्येवमब्रुवन्-यदि
वयं तं रुद्रं हविष्पदानेनाऽऽराधयेष्यामस्तर्ह्यस्माकमिदं कर्म स्विष्टं भविष्यतीति ।
ततो हविराराधनेन स्विष्टकरणाद्ब्रह्मरूपस्याग्नेः स्विष्टकृत्त्वं संपन्नम् । ततो देवास्त-
माराध्य तस्य संबन्धि यद्यवमार्गं पुरोडाशांशरूपमाविद्धमासीत्तदाविद्धमुपहृतं
निरुक्तन्निष्कृष्य छिन्नवन्तः । यस्मादेवं तस्मात्प्राशिन्नभागं यत्रमात्रमवधेत् ।
अधिकावदानं प्रतिषेधति-

यज्ज्यायोऽवधेदिति । अधिकावदाने यज्ञस्य तदङ्गं रोपयेन्मोहयेद्यज्ञमपोगे
भ्रान्तिं जनयेदित्यर्थः । रुद्रेण कृतो योऽयं पुरोडाशस्य वेधस्तस्मादेव वेधदेशा-
विदमत्र प्राशिन्नभागावदानं प्रतीयते च । विस्पष्टमयमर्थः शास्त्रान्तर आम्ना-
यते-“ अज्यायो यवमावादाव्याधात्कृत्यतामिदम् । मा रुरूपाम यज्ञस्य शुद्धं
स्विष्टमिदं हविः ” इति ।

उपस्तरणादिचतुरवदाननिन्दापुरःसरं सखदवदानाभिचारणे विधत्ते-

यदुप चेति । यद्यवदानात्पूर्वमुपस्तरणं पश्चाच्चाभिचारणं कुर्यात्तदानीमुपात्तस्य
पुरोडाशस्योभयोः पार्श्वयोः संश्रायि कुर्यात् । सम्यक्श्राय उच्छन्नत्वत्पु-
रोगविशेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं संश्रायि । सखदवदानाभिचारणोभ्यां
दिपदो यजमानस्य प्रतिष्ठा भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “ अग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिन्नं परिहरति ”
इति । तदेतद्विधत्ते-

यत्तिरश्चीनमिति । वेदेरुत्तरतः स्थितोऽध्वर्युर्वेदिमध्यास्थिते पुरोडाशे
प्राशिन्नभागमवदायाऽऽहवनीयस्य दक्षिणे भागे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरुपरि हस्तं
प्रसार्य तिरश्चीनं यथा भवति तथा यदि दद्यात्तदानीं यज्ञस्य यदङ्गं
रुद्रेणानभिविद्धं तदप्याभिविद्धं भवेत् । तस्मादुत्तरस्यां दिशयवस्थितोऽध्वर्युः
प्राङ्मुखो गत्वाऽऽहवनीयस्याग्नेः देशेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै भागं
परिहरति । परिवो नयति सम्पदद्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेनैव नद्यवतरणत-
द्वेनैव मार्गेणैवाऽऽनीतवान्भवति ।

अत्र सूत्रकारेण प्राशिन्नमवदीयमानं प्रेक्षत इत्युपक्रम्येतदुक्तं “ सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याहिरयमाणं सावित्रेण प्रतिगृह्णाङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गु-

(इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्)

त्पाऽऽदायामेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मन्वस्व त्वा जठरे सादयामीत्यसंम्लेत्याभिगिरति ” इति । असंम्लेत्य दन्तैरचूर्णीकृतम् ।

तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोजुं प्रस्तौति—

तत्पूष्ण इति । पुरा कदाचिद्देवास्तत्प्राशित्रं पूष्णे समर्पयन् । तत्र पूषा मन्त्रमन्तरेणाऽऽत्तस्य प्राशित्रस्य दन्तैर्बलाद्दर्शनं कृत्वा प्राश्य तदन्नं दशनेनोपपाद्य तेन स्वकीयान्दन्तान्पातितवान् । यस्मादेवं तस्मात्पूष्णः सर्वत्र चरोः बिष्टमेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तहनिं पूष्णमुद्दिश्य परस्परमब्रुवन् । अपं पूषा व्याधिं समृद्धिरहितोऽभूत्तस्मादयं प्राशित्रानर्होऽभूदिति विचार्य तत्प्राशित्रं बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पतिर्मनस्येवमब्रुवेत्, यथा पूषा प्राशित्रं प्राश्याऽऽर्तिमगमादित्थमन्योऽपि यः प्राश्नाति स आर्तिमारिष्यति गमिष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति—

सं एतमिति । मनुष्यचक्षुः केनापि रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यपदस्य सूर्यस्य चक्षुर्न केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रमुत्पादयति—

सोऽविभेदिति । ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिरभिना(ख्या)दिभिस्तादृशः प्रविमहो न हिनस्ति । तस्मात्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्राशनमन्त्रस्य भागव्यं क्रमेणोत्पादयति—

सोऽविभेदिति । प्रौढमरण्यं दहतोऽपि दावाभेमूलमास्यं शुष्ककाष्ठकण्टकादिना केनापि न हिंस्यते । आद्यादौ परान्नं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं केनापि पत्यवायेन न हिंसितं भवति । यस्माद्बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मन्त्रवित्तमस्तस्माद्बृहस्पतेर्ब्रह्मणेत्येवद(म)पि मन्त्रभागं पठेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिमुख्यं वाङ्म आसन्निति यथालिङ्गमङ्गानि ” इति । तदेवदभिमुख्यं शिरोभार्जनपूर्वकं विधत्ते—अप वा इति ।

अत्र भीमासा ।

पठाप्यास्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्भास्वो न वाऽग्निमः ।

शेषसत्त्वान्न शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ” ॥

१ ख. च. °रेणे तस्य । २ घ. ऊ. च. °चिन्त्यादि° ।

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम्)

इडाभक्षणार्थं प्राशिन्नभक्षणांथं वाऽवत्तं यदि नश्येत्तदा शेषस्य सङ्गावा-
त्तस्याभक्षितानुरवदेयमिति चेन्न । तस्य शेषस्यान्यथाप्रतिपत्त्या शंभुवाक्यकाली-
नमक्षरूपयाऽवरुद्धत्वात् । तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं नृप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यभक्षणम् ।

इडाभाः परिसंख्यानात्स्वाम्यप्राप्तौ ततोऽन्तिमः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धे प्राशिन्नादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्भ्योऽन्यैः कार्यम् ।
कृतः । ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षप्राप्तौ तस्यां
पुनरप्येवमान्नायते—“ यजमानपञ्चमे इडां भक्षयन्ति ” इति । तदेतत्पुनरा-
म्नातं परिसंख्यार्थम् । यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशिन्नादिकं न भक्षयेयुरि-
त्यर्थः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्येषां प्राशिन्नादिभक्षणमिति चेन्नैवम् । यजमानस्य
कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिसंख्यातत्वाद्दृति-
नामेव प्राशिन्नादिभक्षणम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपदे चिन्तितम्—

“ प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विहृतावुत् ।

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥

संतर्दनादिषद्वाक्यादिकृतौ पूषसंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिराधिकस्य विवक्षया ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे भूयते—“ तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ” इति ।
तत्र दन्तरहितस्य पूषणः पिष्टभागत्वं संतर्दनार्थाधिकरणन्यायेन प्रकरणादुक्तं
तया विहृतिगामीत्यवगम्यते । तथाऽप्युत्तराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं
वक्तुमिह प्रस्तूयते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत् पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥

प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशिष्येण चरावेव हि पेषणम् ” ॥

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

“पौष्णं चरुं निर्वपेत्” इति चरुर्दिहितः । “पौष्णः स्याममात्मेताम्न-
कामः” इति पशुविभिः । पशुमात्स्यं पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्ण-
पशौ प्राप्तम् । तत्र पदेवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तपेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम्—

“द्विदेवकेऽपि किं पिष्ट्यादुत पृषेकदेवके ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात्पेषणमागिनः ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे भागोर्केन यागान्तरगाभि तत् ॥” ॥

राजतूये श्रूयते—“सोमपौष्णं चरुं निर्वपेद्देन्द्रापौष्णं चरुम्” इति ।
तत्र द्विदेवके चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात्पेषणं पृषार्थं कर्तव्यमिति चेत् ।
तत्रेदं वक्तव्यं—किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किं वा यागः । नाऽऽद्यः ।
यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोज्यं न प्रभवति ।
पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं
नार्हति । पूषा मपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेन्मैवम् । भागशब्दा-
न्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यमाकर्त-
सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभायागः कल्प्यते । तस्मादेकदे-
वकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वाच्च द्विदेवके यागे पेषणमस्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके-

इमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नीध्र आ दधात्यग्निमुत्तानेवर्तुन्प्रीणाति
समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्वा
अग्नौ समिद्धत्येव जुहोति परिधीन्तं माहिं
पुनार्येवैनात्सकृत्सकृत्सं माहिं पराक्चि स-

तर्हि यज्ञश्चतुः संपद्यते चतुष्पादः पशवः पशू-
 नेवाव रुन्धे ब्रह्मन्प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा
 एतर्हि यज्ञः श्रितः (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव
 यज्ञः श्रितस्तत एवैनमा रभते यद्धस्तेन प्रमी-
 वेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्षक्तिमान्त्स्याद्यत्तू-
 णीमासीतासंप्रत्तो यज्ञः स्यात्प्रतिष्ठेत्येव ब्रूया-
 द्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत
 एवैनं संप्र यच्छति देवं सवितरेतत्ते प्र (२)
 आहेत्याह प्रसृत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
 ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
 पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्यं
 एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनात्या आश्राव्याऽऽह
 देवान्यजेति ब्रह्मवादिनां वदन्तीष्टा देवता अथ
 कतम एते देवा इति छन्दाःसीति ब्रूयाद्वायत्री
 त्रिष्टुभम् (३) जगतीमित्यथो खत्वाहुर्ब्राह्मणा वै
 छन्दाःसीति तानेव तद्यजति देवानां वा इष्टा
 देवता आसन्नथामिर्नोदंज्वलन्तं देवा आहुतीभिर-
 मूयाजेष्वन्वाविन्दन्यदन्मूयाजान्यजत्याग्निमेव तत्स-
 मिन्ध एतद्वै नामाऽऽसुर आसित्स एतर्हि यज्ञ-
 स्याऽऽशिषमवृद्धं यद्ब्रूयादेतत् (४) उ यावा-
 पृथिवी भद्रमभूदित्येतद्वैवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽ-
 शिषं गमयेदिदं यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव
 ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयस्याधर्मं

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहेदमरात्स्मेति वा
 वैतदाहोर्पश्रितो दिवः पृथिव्योस्त्याह यावा-
 पृथिव्योर्हि यज्ञ उर्पश्रित ओमन्वती तेऽस्मि-
 न्यज्ञे यजमान यावापृथिवी (५) स्तामित्या-
 हाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते यद्ब्रूयात्संपावसाना
 चं स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्या-
 यदा हि प्रमीयतेऽथेमासंपावस्यति सूपचरणा
 चं स्वधिचरणा चेत्येवं ब्रूयाद्वरीयसीमेवास्मै
 गव्यूतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति तयोरौ-
 विद्यमिरिदं हविरंजुषतेत्याह या अयाक्ष्म(६)
 देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह यज्ञ निर्दि-
 शेत्प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशिर्गच्छेदा शास्तेऽयं
 यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं
 गमयत्यायुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त
 इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते सजातवनस्या-
 मा शास्त इत्याह प्राणा वै संजाता प्राणा-
 नेव (७) नान्तरंति तदभिर्देवो देवेभ्यो वनते
 धयममेर्मानुषा इत्याहामिर्देवेभ्यो वनुते वयं
 मनुष्येभ्य इति वावैतदाहेह गतिर्वामस्पेदं च
 नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति
 याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोत्यात्म-
 नोऽनार्थं (८) ॥

(अतस्ते प्र त्रिष्टुभमेतद्वावापृथिवी या अयाक्ष्म प्राणानेव षट्चेत्वारिश्शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे स्पष्टमुदितमिडाप्राशिन्नभक्षणम् ।

अनूयाजाः सूक्तवाका नवमे ह्यमीर्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते—

अग्नीध इति । पौरोडाशिके तु काण्डेऽग्नीध्रे प्रथमायाऽऽदधातीति भाग-
प्रदानं प्रथमस्य यु(स्यो)क्तम् । तस्मादाग्नीध्रेण ध्यमानस्याग्नेर्मुखत्वम् । तस्मि-
न्नेव काण्डे “ सक्तदुपस्तीर्य दिरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिचारयति ” इत्युक्तं
(क) षडवत्संख्यासामान्यादृतुसंख्यः । तस्मादग्निमुखानामृतूनां प्रीतिः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रैः समिधमादधात्येषा ते अग्ने
समिध् ” इति, बदेतद्विधत्ते—

समिधमेति । अनुयाजा उत्तरा आहुतयस्ताश्चास्यां समिधि प्रतितिष्ठन्ति ।

किंच, समिद्युक्त एवाग्नावनूयाजाञ्जुहोति^१ । पुनः शोधनं विधत्ते—

परिधीन्त्समिति । पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तां वारयति—

सक्तसक्तसमिति । योऽयमाधारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः संमार्गस्तस्य काले यज्ञः
परागभूतो न भवति, किंतु प्रत्यगभूतः । तत्र ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तिष्यमा-
णात्वात् । अनुयाजसमिध ऊर्ध्वं संमार्गकाले तु यज्ञः परागभूतस्तत्र ऊर्ध्वं
प्रधानयागस्य कस्याप्यभावात् ।

अग्रेरपि सक्तसंमार्गमध्याहृत्यानेन सह परिधित्रयगतां संमार्गसंख्यां प्रशंसति—

चतुः समिति । अनुयाजार्थं गमिष्यतोऽध्वर्योर्ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापनमन्त्रमु-
त्थाप्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्ममेति । यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्ततेऽध्वैवैतास्मिन्काले
यज्ञ आभितस्तत्समीपे स्थित्वा होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन यज्ञो यस्मि-

(अनूयाजमूक्तवाकानामभिधानम्)

नेश अभितस्तव एव देशाद्यज्ञमुपक्रान्तवान्भवति ।

ब्रह्मणो वाचैवानुज्ञापदानं विधत्ते—

यद्धस्तेनेति । किमयं ब्रह्मा हस्ताग्रसंचालनेनानुजानीते किंवा शिरसा-
नेनाथवा तूष्णीमेवाऽऽस्त आहोस्वित्प्रतिष्ठेत्येतया वाचा । नाऽऽद्यः । कम्पपत-
ङ्गात् । यदि हस्तचालनेन प्रमीवेत्पेरपेक्षदा शरीरे वातादिजन्यः कश्चित्कम्परोग
उत्पद्येत । शिरसाऽभ्यनुज्ञाने शीर्षकिमाञ्जिशरीरोगवान्भवेत् । तूष्णीमवस्थाने
ब्रह्मोऽतंप्रतः सम्पक्कमवृत्तो न भवेत् । तस्मात्प्रतिष्ठेत्येतया वाचैवाभ्यनुज्ञानं
परिशिष्यते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपायां वाचि भित्तवात्तद्योग्यादाभवाद्यज्ञं
प्रयच्छति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ब्रह्मन्मस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते माह
तत्प्र च तुव प्र च यज नृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
पालो प्रतिष्ठेति प्रसौति” इति । सोऽयं शास्त्रान्तर आम्नातो मन्त्रस्तस्यायमर्थः—
हे सवितर्देव यदेतत्प्रस्थास्याम इत्यनुज्ञापनं तदेतत्तवाध्वर्युः माह तस्मात्त्वं प्रनुव
च मयज च । नृहस्पतिरेवात्र ब्रह्मा । हे नृहस्पते स त्वं यज्ञं पाहि ब्रह्मपतिं
मनुष्यब्रह्मरूपं मामपि पाहि । हेऽध्वर्यो यस्त्वयोक्तं तज्ज्ञं तथाऽस्तु । अनूयाजान्वहं
प्रस्थानं कुर्विति । तस्यैतस्य शास्त्रान्तरोक्तस्य मन्त्रस्य भागान्व्याचष्टे—

देव सवितरिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ औपभृतं जुह्वामानीष जुह्वभु-
तावादाप इक्षिणा तरुदतिक्रान्तोऽग्नेनाऽऽधारसंभेदं प्रतीचस्तीननूयाजान्यजत्वा-
भावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमः संभेदोपति यज यजेतीतरो ” इति,
आ(तत्राऽऽ)श्रावणपूर्वकं प्रथमयागसंभेदं विधत्ते—

आश्राव्येति । अथ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामनूयाजार्थं देवतासद्भावं दर्शयति—) ।

ब्रह्मवादिन इति । या देवता अग्निप्रजापत्यादयो यद्व्यास्ताः तर्वाः पुरो-
हाशादिभिरेवेष्टाः । अथ यान्देवान्यष्टमयमध्वर्युः प्रयतते ते देवाः कतमे, न
स्त्ववशिष्टाः केचिद्देवाः सन्तीति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तः—छन्दांस्यवधि-
हानीत्युत्तरं ब्रूयात्, गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीं च यष्टमध्वर्योर्यत्न इति । अपि
चान्ये तत्र विशेषमाहुः—छन्दासां ब्राह्मणैरुच्येतत्पत्वाद्ब्राह्मणा एव च्छन्दात्पा

(अनूयाजसूक्तवाकानांभिधानम्)

इति । तस्माद्ब्राह्मणानेवाध्वर्युर्जतीत्युत्तरम् । ब्राह्मणजात्यभिमानी योऽग्निः स एवानूयाजदेवतेति तात्पर्यार्थः । अथानूयाजान्विधत्ते—

देवानामिति । पुरा कदाचिद्देवा यागं कृतवन्तस्तत्राग्निप्रजापत्यादयो यदा देवैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूतोऽग्निः प्रज्वलितो नाभूत् । ततो देवा अनूयाजेषु प्रविश्य निलीनमग्निमन्विष्याऽऽहुतिभिर्लब्धवन्तः । तस्मादनूयाजान्मज्जेतेनाग्निमेव प्रज्वालितवान्भवति ।

एतेषां चानूयाजानां मन्त्रास्तदीये मन्त्रकाण्ड एवाऽऽप्नोताः—

“देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर्होतुरायजीयान् । अग्ने यान्देवानयात् । या२ अपिमेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ता२ ससनुषी२ होत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । स्विष्टकृच्चाम्रे होताभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ९] इति ।

देवं द्योतनशीलं बर्हिर्नामकं यदाग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । आज्यं वसु-
रूपं यदेतदग्नावाधेयं तदेतद्भक्षयतु । किमर्थं, वसुवने वसुनो धनस्य वननं
भजनं वसुवंस्तस्मै । यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं नराशंसनामकेऽ-
प्यग्नौ योजयितव्यम् । स्विष्टकृच्चामकोऽग्निः । सोऽयं सुद्रविणा शोभनधनः ।
मन्द्रो हर्षणशीलः । कविर्विद्वान् । सत्यमन्मा सत्यमननः । आयजी शास्त्रीयया
मर्यादया यष्टा । होता देवानामाह्वाता । होतुर्होतुरायजीयाँल्लोके यो यो होता
तस्मात्तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमर्यादानुलङ्घनेन यष्टा । हेऽग्ने ईदृशस्त्वं
यान्देवानमाहचष्टवानसि, याँश्च देवानपिमेः प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तव
होत्रे होत्र(तृ)कृत्येऽमत्सत यजनेऽमाद्यन्हृष्टवन्तः, दिवि स्थितेषु देवेषु ससनुषीं
हविर्दत्तवतीं देवंगमां देवानवगच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञमे-
रयाऽऽभिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेत्यर्थः ।
हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृद्धोता चाभूर्यदस्माभिरिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य
कर्ताभूः । अतो नमोवाके यजमानस्य नमस्कारोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य
संभजनाय वसुधेयस्य वीहि अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

“ तैरैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धा अनुयाजाः प्रपञ्चिताः । अथ मस्तरम्ह-
रणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः । सूक्तवाकस्यानुयाजानन्तरभाषित्वं बोधा-
यनेन दर्शितम्—“ अनुयाजानां प्रथमं यजति देवं वहिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्ति-
ति देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेत्ति-ति द्वितीयं देवो अग्निः स्विष्टकृदिति
तृतीयमनवानमनुयाजान्यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे वाऽमस्ततेति व्यनिति यदा जानाति
सूक्तवाकानेनूक्त्या [?] इति तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं द्यावापृथिवी (वी इ)
ति प्रतिपद्य ” इति । सोऽयं सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्ड एवाम्नातः—

“ इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्धं सूक्तवाकम् । उत नमोवाकम् ।
अध्यात्म सूक्तोच्यमग्रे । त्वं सूक्तवागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्योः । ओम-
न्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अपस्नु
अप्रवेदे । उरुगव्यूती अभयंकृतौ । वृष्टिद्यावा रीत्या । शंभुवौ मयोभुवौ ।
ऊर्जस्वती च पयस्वती च । सूपचरणा च स्वधिचरणा च । तयोराविदि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

हे द्यावापृथिवी इदमीदृशं भद्रं कल्याणमभूत् । कीदृशमिति तदुच्यते—ते
वयं सूक्तवाकमार्धं, अत्रालुरयं यजमानः सम्यग्नेन हविर्दत्तमित्यादिवाक्यानि
सूक्तानि तेषां सूक्तानां दैवैर्मनुष्यैर्वा वचनं वाकस्तद्यथा भवति तथा समृद्धिं
गताः स्मः । अथवा “अग्निरिदं हविरजुधत । अवीवुधत महो ज्वायोऽकृत ”
इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमृद्धिं गताः । अपि
च नमो देवेभ्य इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा वयमृद्धिं प्राप्ताः ।
हेऽग्रे त्वया सूक्तोच्यं यजमानः समृद्धं हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन
वयमध्यात्म समृद्धिं प्राप्ता भूयस्म । यथा त्वं द्यावापृथिव्योरुपश्रितोऽवस्थितो
भूत्वा सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव तन्वन्धिन्यस्मिन्यज्ञे
द्यावापृथिव्यावोमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । कीदृशे [शौ], शंगये सुस्तस्य
प्रापयिष्यौ, जीरदान् वृष्ट्यादिद्वारेण जीवनप्रदायौ, अवसू भयरहिते, अप्रवेदे
अस्मदीयानां दोषाणामकथयिष्यौ, उरुगव्यूती प्रभूततृणोदकयुक्तत्वेन विस्ती-
र्णगोपचारेण, अभयंकृतावस्मास्वभयस्य कर्ष्यौ, वृष्टिद्यावा वृष्टेः प्रकाशयिष्यौ,
रीत्यापा रीतेः सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयिष्यौ, शंभुवौ रोगाद्यानिदृशान्तेः प्राप-

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

विध्यौ, मधोभुवावन्नवानादिसुखस्य प्रापयिष्यौ, युवयोर्मध्ये द्यौरियमूर्जस्वती
वृष्टिरूपरसवती, पृथिवीयं पमस्वती तृणोदकद्वारा बहुलक्षीरादियुक्ता ।
तथेयं द्यौः सूपचरणा देवताभिवास्तथानत्वेन सुष्टुपचरितव्या । इयं पृथिवी
स्वचिचरणा सुखेर्नोऽऽश्रयितुं शक्या । तयोर्द्यावापृथिव्योराविदि आज्ञायां
सत्याम्, अग्निरिदं हविरजुषतेत्यनेन वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवाक्यं शास्त्रान्तरेऽन्यथा पठितम्—“ एतदु द्यावा-
पृथिवी भद्रमभूत् ” इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशास्त्रापाठं प्रशंसति—

एतदुर्वै नामेति । एतदुनामा कश्चिद[दा]तुर आसीत् । स कस्म-
चिद्यज्ञ एतस्मिन्सूक्तवाककाले समागत्याऽऽयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्या-
दिकामाशिषं यजमानसंबन्धिनीं विनाश्य स्वसंबन्धिनीमकरोत् । तस्मादेतदु
द्यावापृथिवी (वी इ) ति यदि होता पठेत्तदाऽऽसुरस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिः स्यात् ।
ततः शास्त्रान्तरपाठं परित्यज्येदं द्यावापृथिवी भद्रमित्येव पठेत् । तथा सति यज-
मानस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिर्भवति ।

सूक्तवाकनमोषाकशब्दयोः क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति—

आर्घ्येति । इदं द्रव्यं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं
ब्रूते । यज्ञस्याग्निरूपेण पृथिव्यां फलरूपेण दिवि चाऽऽश्रितत्वं प्रसिद्धमित्ये-
व दर्शयति—

उपश्रित इति । रक्षणवत्यौ स्वाभिरमेतादृशाशीरव विवक्षितेति दर्शयति—

ओमन्वतीति । शास्त्रान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयित्वा स्वपाठं प्रशंसति—

यज्ञयादिति । यदा पुरुषो म्रियते तदानीं पर्यङ्कशयनादिपरित्यागेनेमां
भूमिमुपेत्यावसानं गच्छति तस्मात्तादृशस्यार्थस्य सूचके त्पावसानशब्दे प्रबुक्ते
सति मरणशीलो भवति । भूमिबिषयकेण स्वचिचरणेतिशब्देन वरीयसीमतिबहुलां
गव्यूर्तिं गोपचारभूमिं कावितवान्भवति ।

सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु—

“ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत । सोम इदं
हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत । आग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृ-
षत महो ज्यायोऽकृत । प्रजापतिरिदं हविरजुषत । अविषुषत

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

महो ज्यायोऽकृतव । अभीषोमाविदः हविरजुषेताम् । अवीवृषेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्राग्नी इदः हविरजुषेताम् । अवीवृषेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्र इदः हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृतव । महेन्द्र इदः हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृतव । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त । अवीवृषन्त महो ज्यायोऽकृतव । अग्निर्होत्रेणेदः हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृतव ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० १०] इति ।

आज्यमागदेवोऽयमाग्निर्दत्तं हविरसेवत । सेवित्वा च यजमानं वर्धितवान् । तस्य च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु स्विष्टकृदग्निपयन्तेषु योज्यम् । देवताक्रमश्चात्राऽऽवाहननिगदवेत् । तत्र होत्रेण होमनिमित्तेन होमस्य स्विष्टकृत्त्वं कर्तुमित्यर्थः ।

तस्यैतस्य मन्त्रकाण्डाम्नातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तयोराविदीति । पूर्वार्धं सूक्तवाकमित्यनेन वयं वृद्धिं प्राप्ता इति स्वकी-
भैवाभिषुद्धिरुक्ता । इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयाऽभिषुद्धि-
रुच्यते । या देवता वयमयाक्ष्म वयमिष्टवन्तस्ता देवता अरीरधाम यथा राष्ट्र-
बन्ति समृद्धा भवन्ति तथाऽकार्ष्येत्येतमेवार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ब्रूते ।
सूक्तवाकस्य चरमभाग एवाम्नातः—

“ अस्यामुधद्धोत्रायां देवंगमयाम् । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुरा-
शास्ते । सुमजास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ।
भूमो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाऽऽशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन
हविषाऽऽशास्ते । तदश्यात्तदध्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो
बनते । वयमग्नेमानुषाः । इष्टं च वीतं च । उभे च नो द्यावापृथिवी अरुहस-
स्पाताम् । इह गतिर्वामस्येदं च । नमो देवेभ्यः ” [ब्रा० का० ३ प० ५
अ० १०] इति ।

अस्यां सूक्तवाकपाठपूर्विकायां होत्रायां मस्तरमहरणरूपायां होमक्रियायां देव-
गमायां देवाभ्याप्नुवत्यां सत्यामुधद्धोत्रोत्तु यजमानः समृद्धिं प्राप्नोतु । असौ
विष्णुरुद्रादिशर्मा यजमानः स्वस्याऽऽयुः प्रार्थयते, सुमजास्त्वं शोभनापत्यमु-
क्तत्वं सजातवनस्यां समानजातीयैर्वननं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति व्युत्पत्तिमभिप्रे-
क्ष्यैतत्सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कालान्तरमाविनी सेयमिष्टिः ।
भूमो हविष्करणं प्रभूतसोमयागादिरूपम् । दिव्यं धाम स्वर्गस्थानम् । किं
बह्वना, विश्वं प्रियं, यद्यैतत्तर्वात्मनोऽग्नेन हविषा मस्तरारूपेण (ण)

यजमानः फलमाशास्ते तदश्यात्तत्फलं भुङ्क्ताम् । तच्च फलमृध्यात्समृद्धमस्य
भवतु । तत्सर्वमस्मै यजमानायान्वादयो रासन्तां साधयन्ताम् । तत्फलम-
भिर्देवो देवेभ्यः सर्वेभ्य आनीय वनते यजमानं तज्जागिनं करोति । वयं च
होत्रादयो मानुषाः सन्तोऽग्नेः मसादात्समावितफलं मनुष्येभ्य आनयाम
इति शेषः । किं तदैवं मानुषं च फलमिति तदुच्यते—इष्टं च वीतं चेति । इष्टं
यागनिमित्तं स्वर्गसाधनं पुण्यं यदस्ति तदैवं, वीतमशनखाद्यादिरूपं यदस्ति
तदेतन्मानुषम् । किंत्वेते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मानंहसः पापात्फलम-
विबन्धकात्पातां रक्षताम् । इहार्तिमन्त्रकर्मणि वामस्य कमनीयस्य धनस्य गतिः
माप्तिरस्तु । इदं च हविर्देवैः स्वी क्रियतामिति शेषः । नमस्कारः सर्वेभ्यो
देवेभ्योऽस्तु ।

मन्त्रगतेनासाविति पदेन यजमाननामानिर्देशो विवक्षित इत्याह—

यज्ञ निर्दिशेदिति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत्, यज्ञसंचन्धि-
न्यायुरादिरूपा घेयमाशीः सा प्रविवेशं गच्छेद्यजमानप्रतिरूपकं यज्ञशालां मविष्टं
पार्थस्थं यं कंचित्पुरुषं प्राप्नुयात् । असाविति नाम निर्दिशेत् । यजमानमेव स्वर्गं
प्रापयति । एतमेव नामनिर्देशमभिप्रेत्यान्यत्राऽऽघ्रातम्—“यर्हि होता यजमानस्य
नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अगमन् ” इति ।

आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मिन्वाक्ये यदाशासनीयं संग्रहरूपेण विवक्षितं
तदेवाऽऽपुरादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति—

आयुरिति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात्पाणाः सजातशब्देन विवक्षिता
इत्येतद्दर्शयति—

सजातेति । सजातशब्दाभिधेयैः प्राणैर्वननस्य संभजनस्य माध्यमान्तरा-
त्पाणामामन्तरायं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका उपलक्षिताः । अतः
पूर्वोक्तं मन्त्रव्याख्यानमविरुद्धम् ।

देवसकाशान्मनुष्यसकाशाच्च फलमग्नौ होतरि व्यवस्थितमित्येतादृशमभि-
प्रापं दर्शयति—

तद्गमिरिति । दिव्या मानुषाश्च भोगा विवक्षिता इत्यर्थः ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

रेत् । न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोज्यं शक्यः, पूर्वोक्तपैषमन्त्रवदज्ञान्वयाभावात् । “ आशिरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत ” इत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशोऽवयवाऽभिवृद्धोऽशिरस्तास्मिन्मन्त्रे तेषां वाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः—सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्त्रव्याभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टान्ग्यादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रं न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । याजिघातोरश्रवणात् । तथा सति देवतानामत्राभावात्तद्द्वाराऽपि नान्वय इति चेन्नैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्मादेवताद्वाराऽस्त्येवान्वयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रहरेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नया तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ।

दर्शपूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भोगि नाम निरुच्यते ” ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेन्न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते—“ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् ” इति । भागान्तरे तु दर्शदेवताम्नानम्—“ इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् ” इति, “ इन्द्र इदं हविरजुषत ” इति, “ महेन्द्र इदं हविरजुषत ” इति च । इन्द्राग्नीन्त्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शो व्यवस्थिताः । तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागं एव तत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः सूक्तं वकीति तद्व्युत्पत्तेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं वकीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“ आशिरिदं हविरजुषतेत्याह या अयाश्म देवतास्ता अरीरधामेति बावैतदाह ” इति । अरीरधामाऽऽराधिता- (ता)स्तुष्टान(अ)कुर्मैत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

१ क. घ. ड. च. “दस्यान्व” । २ घ. ड. “त्” । विधिनाऽग्न्या” । ३ क. घ. ड. प्रहरणस्यप्रक्षेपात्मना या” । ४ क. घ. ड. “तेऽत्र सू” । ५ क. घ. ड. “वाके स” । ६ क. घ. ड. “स्त्रवि” । ७ स. “गवास्तत्” । ८ क. घ. ड. “स्मादुभय” ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

(+तत्रैव तृतीये चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ।

अरच्छिद्येदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ।

वाक्यं द्वयन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्वालि ” ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् । अवीबुषेतां महो ज्यायोऽक्तावाम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् ” इत्यादि । तत्र देवतावाचकमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयोज्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत्त्विदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां (णां) सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेन (णे)न्द्राग्निविषया क्रियाऽनुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोजकयोर्मध्ये त्रिभिर्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वालिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तत्तच्छेषस्तत्र तत्र व्यवतिष्ठते) ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ यजमानो नोहितव्य ऊसो वा नहि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊसः सर्वफलित्वतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः “ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ” इति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यभेददायते—“ अयं यजमान आयुराशास्ते ” इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्सत्वेऽपि यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेन्न । वैषम्यात् । तथा हि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतश्च रथंतरं

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

सह पृथिव्येत्यनुवाके तदुपाह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् ।
 “ इहोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा इडा ह्ययताम् । इहोपहूता । उप-
 हूतेडा । दैव्या अध्वर्यव उपहूताः ” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपाह्वानक्रियाया
 एव प्राधान्यावभासात्तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिरूपं फलं गमयतीति
 न तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु प्रहर-
 णक्रियाम् । “ इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् ” इत्येतस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे
 सर्वस्मिन्नपि फलावभासात् । “ अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते
 सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तर-
 वाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं, फलिनश्च सर्वे यजमानाः ।
 ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीयः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽऽस्थनां न युज्यते ” ॥

“ इदं द्यावापृथिवी ” इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते—
 “ आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते ” इत्यादि । तत्र सूक्तवाकगतो
 योऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागस्तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेति
 संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीपादेरिष्टेः मन्त्रप्रहरणमङ्गं, तस्य नित्य-
 त्वात्तस्मिन्विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रयुक्ततया तद्भागपाठोऽपि
 स्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कमियोगेन स्वर्गस्य साध्यता-
 प्रतीतिः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः, एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं
 निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्थनां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ।

प्रागर्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ” ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः
 स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः । मुमु-
 र्षोर्धजमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आर्भवा-

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयोजानामभिधानम्)

ख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः । ततः पूर्वं जिजीवि-
पुत्वात्पठनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं
बार्हस्पत्यमब्रवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति
सोऽब्रवीद्विरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो
यजति सा मे यज्ञस्याऽऽशीरसादिति तस्माद्य-
दब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य
बार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्र-
वीत्किं मे प्रजायाः (१) इति योऽपगुरौतै
शतेन यातयाद्यो निहनत्सहस्रेण यातयाद्यो
लोहितं करवद्यावतः प्रस्कथ पांसून्त्संगृह्णा-
त्तावतः संवत्सरान्पितृलोकं न प्र जानादिति
तस्माद्ब्राह्मणाय नापि गुरेत न नि हन्यान्न
लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति तच्छंयोरा
वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत्स्वगा करोति
तत् (२) शंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव
बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते
सोमं यजति रेत एव तदधाति त्वष्टारं यजति

रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां
पत्नीयंजति मिथुनत्वायाभिं गृहपतिं यजति
प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३)

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसं-
याजा ऋचमनूच्य पत्नीसंयाजानामुचा द्युयज-
त्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय पङ्क्तिप्रायणो
वै यज्ञः पङ्क्त्युदयुनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते
चत्वारः पत्नीसंयाजाः संमिष्टयजुः पञ्चमं
पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूयन्ति (४) ॥

(प्रजायाः करोति तत्क्रियते त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनूयाजाः सूक्तवाकव्याख्या नवम ईरिताः ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र शंयुवाक-
मन्त्रान्व्याख्यातुं प्रस्तौति—

देवावा इति । यस्मै देवाय यद्गविर्विहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण
तस्य तस्य देवस्य स्वंगतं कुर्वीति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अनूवन्
तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान्—एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन
ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यथान्यः श्रद्धारहितो यजेत, तयो-
रुभयोर्यज्ञफलं ममास्तिविति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति ।
पुनरपि शंयुरेवमुवाच तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादित्पायाः
प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुंयातिना त्वत्पुत्राधीना
भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंघाजानामभिधानम्)

करोति तं पुरुषं शतानिष्कदण्डेन यातयात्केशयेत् । यो निहन्ताडयेत् सहस्र-
निष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं
भूमी पतिस्वा यावतः परमाण्वन्योति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकां न प्राप्नोति,
किंतु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्करीत्या
ब्राह्मणाभिक्षेपास्तौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता
पूर्वोक्तपापेन युक्तो भवति ।

यस्य शंयुवाकस्य व्याख्यानायायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंयुवाकमन्त्रस्य
विनियोगं बौधायन आह—“ यदाऽनुजानाति शंयोरनुब्रूहीति तच्छंयुवाक-
मन्त्राह तच्छंयोरानुवृणीमह इत्येतदनुवाकस्य ” इति । स चानुवाको
मन्त्रकाण्डे समास्नातः—

“ तच्छंयोरानुवृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु
नः । स्वस्तिमानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे ” [ब्रा० का० ३ म० ५ अ० ११] इति ।

तत्तादृशं प्रशस्तं फलं शंयोरार्हस्यत्यादावृणीमहे प्रार्थयामहे । किं तत्फल-
मिति क्रमेणोच्यते—यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । यज्ञपतये
यजमानस्य गातुं देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । नोऽस्माकं दैवी स्वस्तिर्देवनि-
मित्तं विघ्नोपशमनं मानुषेभ्यः स्वस्तिर्विघ्नोपशमनमस्तु । भेषजं सर्वपापानामौ-
षधमिदं कर्मोर्ध्वं जिगातु आविघ्नेन समाप्तिं प्राप्नोतु । अस्मदीयाय द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु ।

तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठं प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । तत्रानेन मन्त्रपाठेनेन यज्ञं तत्तद्देवानामसां कर्मण स्वर्गं
करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । मन्त्रवाक्यपाठ एवास्य दातव्यो भागस्तत्तुष्टिहेतुत्वात् ।

आशीः परत्वं मन्त्रभागस्य दर्शयति—

गातुं यज्ञायेति । अथ चतुरः पत्नीसंघाजान्विधत्ते—सोमं यजतीति ।

एतेषां चतुर्णां पत्नीसंघाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

जामि वा इति । प्रयाजानां पत्नीसंघाजानां च तावद्ब्रव्यकृतं वैषम्यं नास्ति,

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नेसंयाजानामभिधानम्)

मन्त्रकृतमपि यदि न स्यात्तदानीमाहस्यं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु यजु-
भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा ऋग्भ्यां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ।

ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे समाप्नोते । तद्विनियोगं नौधायनो
दर्शयति—“अथ पत्नीसंयाजानामा प्यायस्व सं त इति सौम्यस्येह त्वष्टारमग्निं
तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीरुत आ विषन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामग्नि-
र्होवा गृहपतिः स राजा वयमु त्वा गृहपते जनानामिति गृहपतेः ” इति । तत्र
सौम्यस्य त्वष्टुश्चान्यत्राऽऽप्नोतानां मन्त्राणां प्रतीकान्याप्नोत्यन्ते—

“आ प्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्निं तन्नस्तुरीपम् ” [ब्रा० का०
३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा सौम्यस्य पुरोनुवाक्या । सं ते पयास्तीति
सौम्यस्य याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके व्याख्यास्यते । इह
त्वष्टारमिति त्वष्टुः पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमिति याज्या । एतच्चोभयं
तृतीयकाण्डस्य प्रथममपाठके व्याख्यास्यते ।

देवपत्नीपुरोनुवाक्यां दर्शयति—

“देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थि-
वास्तौ या अपामपि वते । वा नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

इन्द्राण्यादयो देवपत्न्यो याः सन्ति ता उशतीरस्मद्धितं कामयमाना अस्मा-
भवन्तु रक्षन्तु । परैरापादितमरिष्टं वारयन्तिस्वत्यर्थः । किंच, तुजयेऽपत्याय वाज-
सातये द्रघ्यल्लभाय नोऽस्मात्प्रकर्षेण रक्षन्तु । न केवलं दिवि स्थिता इन्द्रा-
ण्याद्याः किंतु याः पार्थिवास्तः पृथिव्यां स्थिता देवपत्न्यो या अप्यन्या अपां
प्रते नृष्टघुदकस्थानत्वेनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते वा देव्यः सर्वाः सुहवाः
सुखेनाऽऽह्वातुं शक्या मूर्धं नोऽस्माकं शर्म सुखं प्रयच्छत । तत्रैव याज्यामाह—

“उत आ विषन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्न्याभ्यिनी राट् । आ रोदसी वरु-
णाभी शृणोतु । विषन्तु देवीर्यं ऋतुर्जनीनाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० १२] इति ।

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

अपि च, आशुन्दोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो विपत्तिवदं हविरभन्तु ।
आशुन्दस्य च्छन्दोवाचित्वं पञ्चमकाण्डे समाम्नातम्—“ आस्त्वेत्याह
छन्दांसि वै आः ” इति । इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी । अग्नेः पत्न्यग्नी ।
अश्विनोः पत्न्यश्विनी । राज्ञः सोमस्य पत्नी राट् । रुद्रस्य पत्नी
रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणानी । एतासामेकैका विज्ञापनामस्मदीयामा-
शुणोतु । जनीनामिन्द्राण्यादीनां य ऋतुः कालविशेषो भोजनायोचितस्तस्मि-
न्काले विपन्त्वभन्तु । सोमत्वष्ट्रोः पुरुषयोर्भुक्वतोः सतोः पश्चाद्भुजतामित्यर्थः ।

अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्यमाह—

“ अग्निर्होता गृहपतिः स राजा । विश्वा वेदं जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा ” [ब्रा० का० ३
प्र० ५ अ० १२] इति ।

अयमग्निर्देवानामाह्वाता गृहाणां पालकः । स च राजा दीप्यमानस्तादृशो
जातवेदा देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जात-
वेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः प्रयजतां मर्कटवैद्यं यागं कुर्वतां मध्ये
यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टतमः । ऋतावा सत्यवाक् । तत्रैव याज्यामाह—

“ वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् । अस्थूरि
णो गार्हपत्यानि सन्तु । तिग्मेन नस्तेजसा संशिशवाधि ” [ब्रा० का० ३
प्र० ५ अ० १२] इति ।

हे गृहपतेऽग्ने जनानां मध्ये वयमेव त्वां समिधा संदीपनेन बृहन्तमकर्म
मौढं कृतवन्तः । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि नोऽस्माक-
मस्थूरि संन्वाश्लिष्टानि भवन्तु । तिग्मेन तीक्ष्णेन वैरिभिरप्रभुत्वेण तेजसा
त्वमस्मान्संशिशवाधि तीक्ष्णी कुरु । निर्मयान्कुर्वित्यर्थः ।

मन्त्रकाण्डे पत्नीसंयाजयाज्यानुवाक्याम्प्राप्तिरिष्टादिहोषाह्वानमाग्यमाशर्नं
वाऽऽम्नातम् । तस्य विनियोगं बोधायनो दर्शयति—“ अत्रोत्तराभिहामुप-
ह्वयते यथासमाम्नातम् ” इति । पाठस्तु—

“ उपहृतं रथंतरं सह पृथिव्या । उप मा रथंतरं सह पृथिव्या हव-

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

ताम् । उपहूतं वामदेव्यं २ सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यं २ सहान्तरिक्षेण हव्यताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा हव्यताम् । उपहूताः सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा हव्यन्ताम् । उपहूता घेनुः सहर्षभा । उप मा घेनुः सहर्षभा हव्यताम् । उपहूतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा हव्यताम् । उपहूता ३२ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा २ इडा हव्यताम् । इडो-पहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवछतमुपहूतम् । दैव्या अभ्यर्षव उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं बर्धन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतेयं यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा । आदितिरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्याया-मुपहूता । भूयासि हविष्करण उपहूता । दिव्ये धामनुपहूता । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूता । विश्वमस्याः प्रियमुपहूतम् । विश्वस्य प्रियस्यो-पहूतस्योपहूता ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १३] इति ।

पूर्वाकमिडोपाह्वानं यजमानार्थम् । इदं तु प्रत्यर्थम् । अत एव तत्र तत्र स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । ब्राह्मणे पत्नीसंयाजयाज्यानुवाक्ये विधायेडोपाह्वानमन्त्रस्य पूर्वबद्धव्याख्येयत्वादसावत्रोपोक्षितः ।

अथ समिष्टयजुर्विधिमर्थवादेनोच्यति—

पङ्क्तिप्रायण इति । पञ्चाक्षरा पाङ्क्तिरित्यन्यत्र भुवत्वादत्र पाङ्क्तिशब्देन पञ्चसंख्या लक्ष्यते । सोयं पाङ्क्तिः प्रायणे पारम्भे यस्य सोऽयं पाङ्क्तिप्रायणा यागः । पङ्क्तिरुदयने समाप्तौ यस्य सोऽयं पङ्क्त्युदयनः । अत्र दर्शपूर्णमा-सेष्टौ पारम्भे पञ्च प्रयाजा इष्यन्ते । समाप्तौ पत्नीसंयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः पञ्चमम् । तथा सति पङ्क्तिमेव पारभन्ते पङ्क्तिमेव संपादयन्ति । तस्मात्स-मिष्टयजुर्जुहुयादिति तात्पर्यार्थः । देवा गातुषिद इत्ययं मन्त्र इष्टिसंपूर्तिकारित्वा-त्समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आध्वर्यवकाण्डे सामाम्नातो व्याख्यातश्च ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“विप्रायावगुरन्तेति कत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्कतुसानिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽप्युक्त्यताम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘पो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातया कस्मा-
द्ब्राह्मणाय नावगुरेत्’ इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहि-
तस्य फलवति कृतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते, एवंमत्रापि ब्राह्मणावज्ञाननिषेधस्य
कृतावभ्रतत्वादिति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र सात्त्वप्राणान्नधारणं मन्त्रो-
च्चारणफलं न संभवति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्वेगोरेण शतसंस्तर-
यातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मा-
न्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादपकर्षो युक्तः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावृत ।

दर्शदौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शदौ समवेति हि ।

नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्यसाधनत्वात्तृतीयया” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति’ इति । जाघनी
पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतीचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयकदेशः ।
अत एव श्रूयते—‘पश्च मयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः’ इति । तत्र
तृतीयोहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः ।
तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता
न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्ट्य पशौ निवेश्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—
जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभा-
वेऽपि क्रयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः
पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मात् प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

यु॒क्त्वा हि दे॒व॒हूत॑मा॒ अ॒श्व॒ः अ॒ग्ने र॒यी-
रि॒व । नि होता पु॒र्व्यः स॑दः । उ॒त नो दे॒व
दे॒वा॒ अ॒च्छा वो॒चो वि॒दुष्ट॑रः । आ॒दि॒श्व॒ः
वा॒र्या कृ॒धि । त्व॒ ह य॒यवि॑ष्ठ॒य स॒हसः॑ सू॒न-
वा॒हुत । ऋ॒तावा॑ य॒ज्ञियो॒ भुवः॑ । अ॒यम॒ग्निः
स॒ह॒स्रि॒णो वा॒जस्य॑ श॒ति॒न॒स्पतिः॑ । मूर्धा क॒वी
र॒यी॒णाम् । तं ने॒मि॒मृ॒भवो॑ य॒थाऽऽ न॑मस्व
स॒ह॒ति॒भिः । ने॒दी॒यो य॒ज्ञम् (१) अ॒ङ्गि॒रः । तस्मै
नू॒नम॑भि॒र्यवे॑ वा॒चा वि॒रूप॑ नित्य॒या । वृ॒ष्णे
चो॒दस्य॑ सु॒ष्टुति॑म् । क॒मु॒ प्वि॒दस्य॑ से॒नया॑ऽग्ने-
र॒पाच॑क्ष॒सः । पा॒णिं गो॒पुं स्तरा॑महे । मा नो
दे॒वानां॑ वि॒शः प्र॒स॒न्नाती॒रिवो॒म्नाः । कृ॒शं न हा॑सु-
र॒ग्नि॒याः । मा नः॑ स॒मस्य॑ दू॒ढ्यः परि॑द्वेष॒सो
अ॒ह॒तिः । ऊ॒र्मि॒र्न ना॑व॒मा व॑धीत् । न॒मस्ते
अ॒ग्न ओ॒जसे॑ गु॒णन्ति॑ दे॒व कृ॒ष्टयः॑ । अ॒मैः (२)
अ॒मि॒त्रैर्म॑र्द॒ध । कु॒वित्सु॑ नो ग॒वि॒ष्टये॑ऽग्ने॒ संवे॑-
पि॒षो र॒यिम् । उरु॑कृ॒दुरु॑ ण॒स्कृ॒धि । मा नो
अ॒स्मिन्म॑हा॒घने॑ परा॒ वग्भा॑र॒भृय॑था । सं॒वर्ग॑
स॒ र॒यिं ज॑य । अ॒न्यम॑स्म॒द्भिया॑ इ॒यम॑ग्ने
पि॒षक्तु॑ दू॒च्छुना॑ । व॒र्धा नो॒ अम॑व॒च्छवः॑ ।
य॒स्या जु॑ष॒न्नम॑स्वि॒नः श॒मीम॑र्दु॒र्मख॑स्य वा । तं
वे॒द॒ग्नि॒र्बुधा॑ऽव॒ति । पर॑स्या॒ अधि॑ (३) सं॒वतो॑ऽ-

(संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

वरा२ अ॒भ्या तर । यत्रा॒हमस्मि ता॒ अ॒व ।
वि॒म्रा हि ते॒ पुरा॒ व॒यम॒ग्ने॒ पित॒र्यया॒ऽव॒सः ।
अ॒धा ते॒ मु॒न्नमी॒महे । य उ॒ग्र इ॒व श॒र्यहा
ति॒ग्मशृ॒ङ्गो न व॒स॒सगः । अ॒ग्ने॒ पुरो॑ रुरो॒ज्य ।
स॒सायः॒ सं वः॒ स॒म्यञ्च॒मिष॒ स्तोमं॒ चाम॒ये ।
व॒र्षि॒ठाय॒ क्षिती॒नामूर्जो॑ न॒प्त्रे सह॒स्वते । स॒
स॒मि॒द्य॒स॒ते वृ॒क्ष॒भ्रे वि॒श्वान्य॒र्य आ । इ॒डस्प॒दे
स॒मि॒ध्य॒से स नो॒ वमु॒न्या भ॑र । प्र॒जाप॑ते॒ स
वे॒द सोमा॑पूष॒णेमौ दे॒वी (४) ॥

(यज्ञममैरधि वृषणेकाचविशतिथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे शंयुवाकश्च पत्नीसंयाजकाः स्थिताः ।
या दशपूर्णमासार्ण्या सेष्टिरत्र समापिता ॥

अथैकादशे संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्रा अभिधीयन्ते । ननु ' सत्यं प्रपद्ये ' इत्यादिक
एको होत्रकाण्डः । ' उभा वा मिन्द्राग्नी ' इत्यादिरन्त्यानुवाकात्मकोऽपरः ।
तयोर्मध्ये ' युक्ष्व हि ' इत्यनुवाको न समाप्तावः । तत्कथमस्य होत्रत्वम् ।
समारूपयतीति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्षोऽज्ञिकानां समारूप्यया होत्रत्वं
तथाऽस्याप्यनुवाकस्मेति द्रष्टव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' अग्नये
संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालम् ' इत्युक्तं (क्त्वा) ' युक्ष्व हि देवहूतमानिवि
षञ्चदश तामिधेनिरन्वाह नित्यया परिदधाति कुवित्तु नो गविष्टय इति
मास्यानुवाक्ये यस्माजुषाद्विधाहित इति संयाज्ये ' इति । नित्यया आ जुहोत
दुवस्पतेत्यनवेत्यर्थः । तत्र प्रथमायाः तामिधेन्याः षाठस्तु—

(संवर्गेष्टिहौत्रमन्त्राभिधानम्)

युक्षेति । हेऽग्ने त्वं देवहूतमान्देवानामाह्वातृतमान्देवान्योजय । हिशब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः—रथीरथानिवेति । रथस्वामी यथाऽभ्यान्योजयति तद्वत् । किंच त्वं पूर्व्यः पुरातनो होता होमो-त्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्त्यागस्थाने निषीद । अथ द्वितीया—उत न इति ।

अपि च हे देवाग्ने त्वं विदुष्टरोऽतिशयेनास्मदभिप्रायं विद्वान्देवान्प्रत्यच्छाऽऽ-भिमुख्येन गत्वा यजमानो हविर्दास्यतीति बोचो ब्रूहि । विश्वा वार्या तर्वाणि वरणीयान्प्रस्मदभिपेतानि श्रद्धाभिः श्रद्धेयानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति तथा कुरु । अथ तृतीया—

त्व२ हेति । हे यविष्ठय युवतम हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र मथनशक्त्यो-त्पन्नत्वादबलपुत्रत्वम् । हे आहुत देवानामाह्वातः, त्वं ह त्वमेव यद्यस्मादहतावा-स्त्यवांस्तस्माद्यज्ञियो भुवो यज्ञसाधनो भव । अथ चतुर्थी—

अयमग्निरिति । अयमिध्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्याकस्य शतसंख्याकस्य च राजस्यान्नस्य पतिरत एव मूर्धा शिरोवदुन्नतः कविर्विद्वान्रथीणां धनानां दाता भवतु । अथ पञ्चमी—

तं नेमिमिति । हेऽङ्गिरोऽङ्गत्सौष्ठवयुक्ताग्ने समाना हूतिर्देवानामाह्वातं येषा-मृत्विजां ते सहूतयस्तैः सहूतिभिर्युक्तंस्त्वं तं यज्ञमस्माकं नेदीयः समीपं प्रत्यान-मस्वाऽऽनीय वशं कुरु । तत्र दृष्टान्तः—क्रमवो यथेति । यथा देवतक्षाणो रथ-चक्रस्य नेमिमानीय स्ववशत्वेन परिधाम्यमाणां कुर्वन्ति तद्वत् । अथ षष्ठी—

तस्मा इति । हे विरूप विविधरूपयुक्ताग्नेऽभिद्यवे सर्वतो द्योतमानाय वृष्णे काम्यानां वर्षयित्रे तस्मै यष्टव्याय देवाय नित्यया वैदिकमन्त्ररूपया वाचाऽ-स्मोभिः क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा ज्ञेयं तदग्ने कथयेत्यर्थः । अथ सप्तमी—

कमु ज्विदिति । पाकोऽल्पः । चक्षो ज्ञानम् । अपाकं चक्षो यस्यात्तावपाक-चक्षाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सर्वं जानतोऽस्याग्नेः सेनया परिचारकजनेन सह गोषु गवादिद्रव्यविषये कमु पणिं स्तरामहे स्वित्कं नाम व्यवहारमाच्छादयामः । एतदीयं परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्माभिः कर्तुं शक्यते । तस्मात्सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः । अथाष्टमी—

१ क. घ. ड. च. °जां तादृशोऽग्ने स° । २ ख. °कस्तादृश त्वं तं । ३ ख. च. °दयस्व ।

(संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

मा नो देवानामिति । देवानां संबन्धिनो विशो वाणिज्यकारिण्यः प्रजा नोऽस्मान्मा हासुर्नैव परित्यक्तवत्यः । का इव, प्रस्नातीः प्रस्नुता उसाः क्षीरादिप्रदानेन वासहेतवोऽग्निषा इव । किमिव, कृशं नाल्पवयस्कं वत्समिव । यथा क्षीरपूर्णस्तनयुक्ता गावः शिशुं वत्सं न त्यजन्ति तददित्यर्थः । अथ नवमी—

मा न इति । समस्यास्माभिः समानस्य दूढ्यो दुर्धियः परिद्वेषतः सर्वतो द्वेषं कुर्वतः शवोरेहतिरस्मासु कृतो द्रोहो नोऽस्माना समन्तान्मा वधीत् । कां केव, नावमूर्मिनं । यथा नद्यां गच्छन्तीं नावमूर्मिनं नाशयति तद्वद्वैरिच्छवो द्रोहोऽस्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यायो वाऽयं समशब्दः, सर्वस्य वैरिणो द्रोहो मा विनाशयतु । अथ दशमी—

नमस्त इति । हे देवाग्ने कृष्टयो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय नमो गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुज्यते यजमानादयस्त्वदीयं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अतस्त्वमपित्रमस्माकमपकारिणमर्दय मारय, अग्रे रोगादिभिः ।

एवं दश सामिधेनीरुक्त्वा पुरोनुवाक्यमाह—

कुवित्सु न इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं रयिं धनं कुविद्भाहुल्यं यथा भवति तथा सुष्ठु संवेषिषः सम्यग्व्याप्तिमकरोः । किमर्थं, गविष्टये गोभिः सहितेष्टिगविष्टिस्तदर्थमुरुकृतप्रभूतकारी त्वं नोऽस्माकं कर्मफलमुरु कृधि प्रभूतं कुरु ।

अथ याज्या—

मा न इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तेऽस्मिन्महाधने मा पराकर्षयामस्वकारणं धर्जनं विनाशनं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः—भारभूद्यथेति । लोके यथा भारपाही बलीवर्दादिर्देव्यादिकं न नाशयति तद्वत् । किंच, संवर्गं संवृण्य *संहारय देवे धनराशौ पुनः पुनः समानीय रयिं [सं]जय प्रभूतं धनं सम्यक्प्रापय ।

तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह—

अन्यमस्मदिति । हेऽग्ने इयं दुच्छुना रोगरूपा दारिद्र्यरूपाऽनेकरूपा वा पीडाऽस्मदन्यमस्मत्तो व्यतिरिक्तं वैरिणं संबध्नातु । किमर्थं, मिये भीत्यर्थम् । यथा पीडया वैरी भीतः पलायते तथा पीडां प्राप्नोतु ।

* संहारयेत्यत्र संवृण्येति एकस्मिन्पुस्तके पाठ इति स. पुस्तके टिप्पण्याम् ।

नोऽस्माकं शवो वर्धं बलं वर्धय । किंत(व)त्, अमवत् । यध(था) वैरिणामो रोगो वर्धि(र्धे)ते तद्वत् । अथ स्विष्टकृतपुरोनुवाक्या—

यस्याजुषाञ्जिति । दुष्टोऽङ्गविकलो मत्सो यज्ञो दुर्मत्सः । न विद्यते दुर्मत्सो यस्य यजमानस्य सोऽयमदुर्मत्सः, सम्यगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः । तस्य, नमस्विनो भक्त्या नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुखकरीमाहुतिमनु-
पदभिरसेवत । अदुर्मत्सस्य सम्यगनुष्ठायिनो वा यस्य यजमानस्य शमीमजुषत्त-
वेत्तमेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्यगनुतिष्ठन्तं वाऽयमाभिर्वृषा धनादिबर्धनेनावति
रक्षति । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

परस्या इति । सम्यग्वनुते भजते यस्यां सा क्रिया संवत्, परस्याः
संवतोऽपि उत्कृष्टाया अस्या इष्टेरधिष्ठानमवराजिकृष्टानप्यस्मान्भ्यावराऽऽभि-
मुख्येनाऽऽगत्य दुःखानि नाशय । येषु बन्धुष्वहमास्मि तान्बन्धूप्यव रक्ष ।

अथ स्विष्टकृतो याग्यामाह—

विद्या हि त इति । हेऽग्ने यस्मात्पुरा वयं ते तवावसो रक्षणं विद्या
ज्ञातवन्तः । कस्मेव, पितुर्यथा । लोके पुरां यथा पितुः पालनं जानन्ति तद्वत् ।
अथ तस्मात्कारणाच्चे सुम्नमीमिहे त्वया संपादितं सुखं प्राप्नुमः ।

अथात्र तिस्रः कच उपहोमार्थाः । तत्रैवं प्रथमा—

य उग्र इति । हेऽग्ने यस्त्वमुग्र इव क्रूरो राजेव शर्यहा शर्याणां हिंसकानां
हन्ता, तिग्मशृङ्गो न तीक्ष्णशृङ्गो मृग इव, वंसगो वंसानि वनानि गच्छतीति
वंसगः, दावाभिरूपो भूत्वा वनेषु तिष्ठती(सी)त्यर्थः । तादृशस्त्वं पुरो रुरोजिथ
शत्रूणां पुराणि तर्जितवानसि । अथ द्वितीया—

सस्ताय इति । हे सस्तायः परस्परसख्यमुक्ता ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सम्यग्भावितं समीचीनमप्यमीदृशार्थ(र्थमाग्निः)संपादयन्तु(तु) । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः
शेषोऽप्याहृतः । ययं चाग्नये स्तोमं स्तोत्रं संपादयन्तु(त) । कीदृशायाग्ने,
क्षितीनां निवासाहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जो मध्ये बलस्य न पात-
यित्रे विनाशनमकुर्वते, सहस्वते स्वयमतिशयेन बलवते । अथ तृतीया—

(संवर्गेष्टौत्रमन्त्राभिधानम्)

संसमिदिति । हे वृषन्कामानां वर्षकामे विभानि सर्वाणि फलानि संतपि-
त्तपाद्यैव युवसे यजमानेन मिश्रयसि । अयं आ ईश्वरस्त्वमागत्येदस्पदे पृथिवी-
रूपायां वेद्याः स्थाने समिध्यसे सम्यग्ज्वाल्यसे तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं
वत्सुनि धनानि संभर सम्यगाहृत्य पश्यच्छ ।

‘यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्’ ‘यः पशु-
कामः स्यात्तस्मा एतं सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्’ इत्यनयोर्वाज्यानुवा-
क्याप्रतकानि दर्शयति—

प्रजापत इति । ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति प्रजार्थस्य हविषः
पुरोनुवाक्या । सा च ‘सोमस्य त्विधिरसि’ इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘स वेद
पुत्रः पितरम्’ इत्येषा याज्या । सा च ‘हिरण्यगर्भं आपो ह यम्’ इत्य-
स्मिन्ननुवाके व्याख्याता । पश्वर्थस्य हविषः सोमा पूषणा जनना’ इति
पुरोनुवाक्या । ‘इमौ देवौ जायमानौ’ इति याज्या । एतदुभयम् ‘अग्ना-
विष्णू महि’ इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘संवर्गेष्टौ सामिधेन्यो दश तिसस्तु याज्यकाः ।

संयाज्यास्तिस्र उदिता उपहोमास्त्रयो मताः ॥

प्रजासवे द्वयं योज्यं गार्मुते पथमे भवेत् ।

सोमेमौ तद्वितीये स्तस्त्र (अत्र) योर्विशतिरीरिताः ॥ इति ।

अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥

होत्रकादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजु-
र्वेदे । आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे । एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य
दुनिरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेन्नै-
वम् । होत्रमाध्वर्यवमौद्वात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्या-
नस्य बाधकं किञ्चित्प्रश्यामः । तस्मादबोधकत्वबाधितत्वबोरप्रामाण्यकारणयोर-
भावाच्छ्रुतिविकल्पादिपञ्चकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उ॒श॒न्त॒स्त्वा ह॒वाम॒ह उ॒श॒न्तः॒ स॒मि॒धी॒महि॒ ।

उ॒श॒श्रु॒शत॒ आ व॒ह पि॒तृ॒न्ह॒विषे॒ अ॒त्त॒वे । त्व॑

सो॒म प्र॒चि॒कितो॒ मनी॒षा त्व॑ रजि॒ष्ठम॒नु नेषि॒

प॒न्याम् । तव॒ प्र॒णी॒ती पि॒तरो॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॒

रत्न॑मभजन्त॒ धीराः॑ । त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑

सो॒म पूर्वे॑ क॒र्माणि॒ च॒क्रुः प॑वमान॒ धीराः॑ ।

व॒न्वज्ज॒वातः॑ परि॒धी॑र॒पोऽणं॑ वी॒रेभि॑र॒श्वैर्म॑घवां

भव॑ (१) नः॑ । त्व॑ सो॒म पि॒तृभिः॑ संवि॒दा-

नोऽनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी आ त॑तन्थ । तस्मै॑ त

इ॒न्दो ह॒विषा॑ विधेम॒ वय॑ स्याम॒ पत॑यो र॒यी-

णाम् । अ॒भि॒न्वा॒त्ताः पि॒तर॒ एह॑ गच्छत॒ सदः-

सदः॑ सद॒त सु॒प्र॒णी॒तयः॑ । अ॒त्ता ह॒वी॑र॒षि प्र॒य-

तानि॑ ब॒र्हिष्य॑था र॒यि॑र॒ सर्व॑धीरं द॒धात॑न ।

ब॒र्हिष॑दः पि॒तर ऊ॒त्य॑र्वा॒गि॒मा वो॑ ह॒व्या च॑क॒मा

जुष॑ध्वम् । त आ ग॒ता॒व॒सा श॑तमे॒नाया॑स्म-

न्यम् (२) शं॒ यो॒र॒र॒पो द॑धात । ओऽहं॑

पि॒तृन्सु॑वि॒दत्रा॑र॒ अबि॑त्ति॒ नपा॑तं च वि॒क्रम॑णं

च वि॒ष्णोः॑ । ब॒र्हिष॑दो॒ ये स्व॑ध॒या सु॒तस्य॑

म॒ज॒न्तः पि॒त्वस्त॑ इ॒हाऽऽग॑मि॒ष्ठाः । उ॒प॒द्रु॒ताः

पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ब॒र्हिष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।

(पितृयज्ञविहोत्रिमन्त्राभिर्वाचनम्)

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वर्षिं ब्रुवन्तु ते
 अवन्त्वस्मान् । उदीरतामवर उत्परास उन्म-
 ध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुम् (३)
 य ईयुरघुका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो
 हवेषु । इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो
 य उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता
 ये वा नूनं संवृजनासु विक्षु । अधा यथा नः
 पितरः परासः प्रनासो अम ऋतमाशुषणिः ।
 शुचीदयन्दीर्घितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो
 अरुणरिपं वन । यदमे (४) कव्यवाहन
 पितृन्यक्ष्यतावृधः । प्र च हव्यानि वक्ष्यसि
 देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । त्वमग्न ईदितो जात-
 वेदोऽवाद्भव्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः-
 पितृभ्यः स्वधया ते अक्षम्राद्धि त्वं देव प्रयता
 हवीर्षि । मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृह-
 स्पतिर्ऋकाभिर्वाविधानः । याश्च देवा वावृधुर्ये
 च देवान्त्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति (५) ।
 इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः
 संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बंह-
 न्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व । अङ्गिरोभिरा-
 गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विव-
 स्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बहिण्या
 निषद्य । अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथ-

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

वर्णां भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ

यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम (६) ॥

(भवास्वभ्यमसुं यदग्रे मदन्ति सौमनस एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समिधश्चक्षुषी प्रजापतिराज्यं देवस्य स्वयं ब्रह्मवादिनोऽद्भिरग्रेत्यो मनुः
पृथिव्याः पशवोऽग्नीधे देवा वै युक्ष्वोऽशन्तस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

समिधो याज्या तस्मान्नभाः हितमन्वित्याह प्रजा वा उत्तरा

आहेत्याह युक्ष्व संप्रतिः ॥ ७० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे तु कथितं संवर्गेष्ट्यादिं हौत्रकम् ।

द्वादशे पितृयज्ञस्य हविषां हौत्रमुच्यते ॥

कल्पः—“ एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाहोऽशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम् ” इति ।
पाठस्तु—उशन्तस्त्वेति । हेऽग्रे वयमुशन्तः पितृन्कामयमानास्त्वामाह्वयामः । पुन-
रपि पितृनुशन्तस्त्वा समिधीमहि । त्वमपि कामयमानः कामयमानस्य यजमा-
नस्य पितृनावहे । किमर्थम्, हविषेऽन्तवे हविर्भोक्तुम् ।कल्पः—“ द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहर्चमुक्त्वा प्रणौत्यपरामुक्त्वा प्रणौति
त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या ” इति ।

तत्र प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्व० सोमेति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । किंच, त्वं रजिष्ठं ये (छ) मन्त्रोदकसंपूर्णां रज्जुकं मार्गमनु-
नोवि अनुक्तमेव प्रापयसि । हे इन्द्रो तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन नोऽ-
स्माकं पितरो देवेषु मध्ये स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीयं हविरभजन्तः ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वया हि न इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्माच्चोऽस्माकं पूर्वे
पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः, परिस्मरन्तो जन्मानि धीरास्तिष्ठन्ति
[च] । [तस्मात्] त्वमप्यवातो वायुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्पदीयहविर्वन्त-
भक्षयन्परिधीन्परिधिवत्सर्वतोऽवस्थितान्प्रतिबन्धकानपणो निराकुरु । कैः साधनैः ।
वीरेभिर्युद्धकुशलैरथैः । तथा नोऽस्मदर्थं मववा धनवानभव । अथ याज्यामाह—

त्व० सोमेति । हे सोम त्वं पितृभिः संविदानः संविदं प्राप्तोऽनुक्रमेण
द्यावापृथिवी आततन्थाऽऽतते व्याप्ते कृतवानसि । हे इन्द्रो हे सोम तस्मै ते
तादृशाय तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम । त्वत्पसादाद्वयं धनानां पतयः स्याम ।
इत्थं “ सोमाय पितृभतेः पुरोडाशः षट्कपालम् ” इत्यस्यानुवाक्याद्वयं
याज्या चेति मन्त्रत्रयमुक्तम् । अथ “ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽग्निवान्यायै दुग्धे
मन्थम् ” इत्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यते । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं
हविस्तथाऽपि लिङ्गस्य बलवत्त्वात्तत्र विनियोगो द्रष्टव्यः । पाठस्तु—

अग्निष्वात्ता इति । अत्र ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता
इति श्रुतत्वाद्यागमरुत्वैव पेत्य पितृलोकं गता अग्निष्वात्ताः शोभना प्रणीति-
रस्मत्कृता परिचर्या येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविधा हे पितर इह कर्मण्यगच्छत ।
सदःसदस्तत्तदात्मीयं स्थानं सदत प्राप्नुव । अस्मिन्बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रय-
त्नेन संपादितानि हवींषि अत्त भक्षयत । अथानन्तरं राधे तवेषु वैदिककर्मसु
वीरः कुशलो यः पुत्रस्तादृशं पुत्रं च दधातव तंषादयत ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्या याज्या चेत्युभयमात्राव, तच्च ये अग्निष्वात्ता
इत्यादिकं कौकिल्यां सौषामण्यामान्नातमतस्तत्रैव न्यालुपास्यते । अथ पितृभ्यो
बर्हिषद्भ्यो धाना इत्यस्य प्रथमा पुरोनुवाक्यामाह—

बर्हिषद् इति । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्वानस्ते

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

पितरो बर्हिषद इत्युक्तवाद्यां कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादस्या हे पितरोऽर्वाङ्वाचीनानामस्माकमूरी रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वो भुष्म-
दर्शमिमा इव्या एतानि हवींषि चकृमावस्तानि जुषध्वामिति (म् । ते)
हविर्गुह्यन्तो भूयमवता रक्षणेन शान्तेन सुखमेनास्मानागव तन्निमित्तमा-
गच्छतेत्यर्थः । अथास्मेभ्यं प्रथममन्त्रे च शं सुखं दुःखवियोगं चारयः पापरा-
हित्यं च दधातु दत्त ।

अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या--

आऽहं पितृनिति । अहं यजमानः सुविदत्रान्मदीयां भक्तिं तुष्टु जानतः
पितृनपि आवित्त्याभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोर्व्यापिनोऽस्य यज्ञस्य
नपातं विनाशाभावं विक्रमणं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये
पितरो बर्हिषदस्त इहात्र कर्मणि आगमिष्ठा अतिशयेनाऽऽगताः । आदर-
पूर्वकमागत्य पितरः प्रीतिं भजन्त प्राप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुतस्य
स्वधमा सोमसमस्य हविषः स्वादुत्वेन । अथ तत्रैव याज्यामाह--

उपहूता इति । सोम्यास्तः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः पितरो बर्हिष्येषु
यागार्हेषु तृष्टिकरेषु निधितदृशेषु हविषु निमित्तभूतेषु सत्सूपहूता अस्माभि-
राहूतास्ते पितर आगमन्त्वागच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्मण्यस्माभिः प्रयुक्ताः
स्तुतीः श्रुवन्तु । श्रुत्वा चाधिभुवन्तु साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु ।
तत ईदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु ।

अत्रैवोपहोमार्थोऽस्ति स कचस्तासु प्रथमामाह--

उदीरतामिति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथा-
विंश श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः ।
वत्रापि केचित्संस्कारैर्विकल्पा अधमाः । एतदेवामिमेत्य ये अग्निदग्धा येऽग्नि-
दग्धा इत्यादिभेदेन आम्नातः । तेष्ववरे निकृष्टा उदीरतामुत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु ।
परास्त उत्तमाः पितर उदीरताम् । मध्यमाः पितरश्चोदीरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मि-
न्विषये सोम्यास्तः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरोऽब्रुवा बृकंवदरण्यश्व-
दस्मासु हिंतामकुर्वन्त क्रतुज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुमस्मत्प्राणमीधू रक्षितुं
प्राप्तास्ते पितरो हवेषु अस्मदीयाह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया-

१ स. 'ति । ते ह' । २ क. घ. ङ. च. 'स्मत्प्राप्यमन्त्रे । ३ स. घ. ङ. च.
'या विवि' । ४ स. 'दिमन्त्र आम्नाताः । तेऽप्यच' ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

इदं पितृभ्य इति । पूर्वांशो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपि-
तामहादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्य उपरातो यजमान-
जननादुपयुत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । वेऽप्यन्ये
पाथिवे वृथिवीसंवन्धिनि रजासि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्यानीता हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरो बहुबन्धु-
रूपास्तु विक्षु ब्रजास्वनिषत्ताः आद्यादिस्वीकारायाऽऽगत्योपविष्टाः । कीदृशीषु
विक्षु, सुवृजनासु वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनं शोभनं
वृजनं यासां ताः सुवृजनास्तादृशीषु धनसमृद्ध्या आद्यादिकर्मपरास्त्वित्यर्थः ।
तेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नमोस्त्वयमाहुतिपदा-
नपूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया—

अथा यथेति । हेऽग्नेऽधाधस्तादतीते काले नोऽस्माकं पितर ऋतमाशुभाणा
यज्ञमश्रवानाः शुचीच्छुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेणायन्प्राप्तवन्तो दीक्षितिं
दीप्यमानां पितृरूपां देवतामुक्त्यशासः शस्त्रैः शंसन्तो वयमपि तथैवोच्चेमेव
स्थानं प्राप्ताः स्म इति । कीदृशाः पितरः, परातोऽस्मत्त उत्कृष्टाः पितृ-
पितामहादयः प्रत्नासः पुरातनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किञ्च, क्षाम
क्षयहेतुं स्वकीयं क्षुद्रपद्वं भिन्दन्तोऽग्नेन हविषा नाशयन्तोऽरुणीस्तेजोरूपा
[देवता] स्ताः पाप्यापवन्फलमतिबन्धकं पापमपाकण्वन् ।

अस्मिन्निह(न्हि) पितृयज्ञकर्मणि शास्त्रान्तरेऽन्यदपि हविर्द्वयं विहितं तदग्नये
कव्यवाहनाधिकं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयमिति । अत एव त्वत्कार
आह—‘अथैकेषां सोमाय पितृमत आच्यं पितृभ्यो नार्हिवज्रयः षट्कपालं
पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्यं यमायाङ्गि-
रस्वते पितृमते’ इति । तत्र कव्यवाहनस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

यद्गन् इति । कव्यं वहतीति कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवाम्यव
श्रुतम्—‘वयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां तदहं
असुराणाम्’ इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादतावुचो
यज्ञवर्धकान्वितुन्यक्षि यजासि तस्मादेव कारणात्त्वं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि
प्रावक्ष्यसि पुनः पुनः प्रकर्षतः परमपि हविर्वहन् करिष्यसि ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्वमग्न इति । जातं सर्वं जगद्वेदेति जातवेदास्तथाविध हेऽग्ने त्वमीदितो यजमानेन स्तुतः संस्तदीयानि हव्यानि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वाऽवाङ्बहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण पतं हव्यमक्षन्वदन्तु । हे देव त्वमपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींष्यदि भक्षय । अथ याज्या—

मातलीति । मातलिरिन्द्रस्य सूतस्तद्धानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह वावृधानो वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहस्पतिश्च ऋक्वामिर्ऋक्वमतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । तत्र देवा यान्कव्यभागादीन्पितृन्वावृधुर्वर्धयन्ति, ये च कव्यभागादयः पितर इन्द्रादीन्देवान्वर्धयन्ति, तेषां मध्य इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तृप्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तृप्यन्ति ।

अथाङ्गिरस्वतो यमस्य पथमां पुरोनुवाक्यामाह—

इमं यमोति । हे यमाङ्गिरोभिरेतन्नामकैः पितृभिः संविदानं ऐकमत्यं प्राप्त इमं पस्तरं पस्तीर्णं यज्ञविशेषमासीदाऽऽगत्योपविश । हि यस्मादुपविशसि तस्मात्कविशस्ता विद्भिरिग्विभिः प्रयुक्ता मन्वास्त्वामावहन्तु । हे राजजिनाऽनेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ।

अथ द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

आङ्गिरोभिरिति । हे यम वैरूपैर्विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामयैर्वा यज्ञियेभिर्धन्यमोगैरङ्गिरोभिः सहाऽऽगहि आगच्छ । आगत्य चेह मादयस्व यजमानं हर्षय । यस्ते तव पिता विवस्वानस्ति तं विवस्वन्तमस्मिन्यज्ञे हुव आह्वयामि । स च बार्हिष्यस्मिन्यज्ञ आनिषद्याऽऽगत्योपविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह—

आङ्गिरसो न इति । आङ्गिरोनामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च नोऽस्माकं पितरो नवग्या अभिनवागमनयुक्तास्तदा तदा नूतनवर्तीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हन्ति सोम्याः । यज्ञियानां तेषां सुमतावयुक्त (नुग्रह) युक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे सौमनस्यकारणे भद्रे कृत्वाणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अत्र विनियोगसंमहः—

पपा० ६ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१३९३

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

‘ उशान्तः सामिधेन्येका पितृयज्ञे महत्यसौ ।

त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्त्राण्येकौ तथा ॥

त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्येऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।

बर्हिर्द्वे अनुवाक्ये तु याज्यैका बर्हिषद्यजौ ॥

उपहोमा उदीरेति त्रयस्तत्रययागके ।

कव्यबाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥

पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।

इमे पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववन्मता ।

अन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदशोरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

मूलक्रमेण द्वितीयाष्टके—प्र० ६ अ० ७५ ।

भाष्यक्रमेण द्वितीयकाण्डे—प्र० ६ अ० ७५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यष्टकाः—का० २ प्र० १४ अ० २२१ ।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यष्टकाः—का० २ प्र० १४ अ० २१५ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यस-
हितकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयः काण्डः ।

अथ सभाष्यतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

पञ्चब्रह्मेष्टयः काम्या विधिशेषस्तथैष्टिकः ।

पौक्ताः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाकप्रभिति (+ काण्डानुक्रमणामुक्तम्) । अनुवाकानां सप्तपञ्चानुवाकम् । तत्रान्वेतुं योग्यानामर्थानां प्रतिपादकत्वादिदं काण्डमौपानुवाक्यम् । यद्यप्येतत्सर्वमनारभ्याऽऽम्नायते तथाऽपि तेन तेन प्रमाणेन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उत्प्रेक्षणीयः । सोमप्रकरणान्नातेषु तेषु तेष्वन्वयं तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः । तदयमर्थः—कर्मण्युत्पन्नमानो मन्त्रो वाकः । तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमनुवाकः । तत्रैकैकं मन्त्रमाम्नाय तस्य तस्य सप्तपि पठितमुपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते ।

(इति भाष्यकारोपेक्षातः) ।

(अथ छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयेति स
तपोऽतप्यत स सर्पान्सृजत सोऽकामयत
प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वया-
स्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स
तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवाद्मन्त्रस्य चर्मवद-
त्ततो वै स प्रजा असृजत यत्तपस्तप्त्वा दीक्षि-
तवादं वर्दति प्रजा एव तद्यजमानः (१)

+ स. पुस्तके संप्रदायविद् आहुरिति पाठान्तरम् ।

१ क. स. ड. च. तेष्व । २ ल. घ. ड. च. वाक्यम् ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधानां चाभिधानम्)

सृजते षड् दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा
 कामति नीलिमस्य हरो व्येत्यवद्धं मनो दुरिद्रं
 चक्षुः सूर्यो ज्योतिषा* श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
 हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽप कामति नास्य
 नीलं न हरो व्येति यद्वै दीक्षितमभिवर्षति
 दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षाम्
 (२) तपोऽस्य निर्घन्त्युन्दतीर्बलं धत्तौजो
 धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वाधि-
 हृत्याहृतदेव सर्वमात्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न
 दीक्षां न तपो निर्घन्त्यग्निर्वै दीक्षितस्य देवता
 सोऽस्मोदेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वर*
 रक्षांशसि हन्तोः (३) भद्रादभि श्रेयः प्रेहि
 बृहस्पतिः पुरेता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एन* सं
 पश्यत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह
 देवयजन* ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते
 विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येत-
 देवा जोषयन्ते यद्राक्षणा ऋक्सांमाभ्यां यजुषा
 संतरन्त इत्याहक्सांमाभ्या* ह्येष यजुषा संतरति
 यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्योहाऽऽ-
 शिषमेवैतामा शांस्ते (४) ॥

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

(यजमानो दीक्षां हन्तोर्वांसणार्थं विशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

अत्र दीक्षायाः प्रथमभावित्वदीक्षितेन वक्तव्या मन्वास्तद्विधयश्चास्य प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधित्सुः प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं तप एव द्विवारमनुष्ठितवान् । न तु दीक्षितवादम् । अतस्तद्विकले तपसि नीचानां सर्पाणां पक्षिणामेव सृष्टिमकरोत्, न तूत्तमानां मनुष्यादीनाम् । अग्निष्टोमोऽत्र प्रजापतेस्तपः । “ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् ” इति सप्तमकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य च तपस्तत्तृतीये पर्याये दीक्षितवादवैकल्याभावान्मनुष्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं संपन्नम् ।

अथ नियमविशेषरूपतयोक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवादं विधत्ते—

यत्तप इति । तपःशब्देन स्नानादिनियमोऽभिधीयते । “ आङ्गिरसः सुवर्गं लोके यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्ध्रं स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” इत्याम्नातत्वात् । स्नानादीत्यादिशब्देन दानमनशनं वैदिकमन्त्रपाठ-
श्रव्येतत्रयं विवाक्षितम् । “ एतत्खलु वाव तप इत्याहुयः स्वं ददाति ” “ तपो नानशानात्परं यद्धि परं तपस्तद्दुर्ध्वम् ” “ स्वाध्यायमधीति तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः ” इति वचनानां तत्र तत्राऽऽम्नातत्वात् । शास्त्रान्तरे च द्रव्यं नाश्रातीति दीक्षितस्यानशनं तपो विहितम् । ईदृशं तपस्तप्त्वा तन्निधमं स्वीकृत्य दीक्षितवादं वदेत् । दीक्षितेन पाठित्वयो मन्त्रो दीक्षितवादस्तत्पाठेन प्रजा सृजते ।

तत्रैकं मन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन विधत्ते—

यद्वै दीक्षित इति । अमेध्यदर्शनेन दीक्षाया अपक्रमणं नाम दीक्षायां फलराहित्यम् । किंचामेध्यं दृष्टवतोऽस्य नीलं भवति । ऋण्यं पापमित्यर्थः ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

किंच हरो ध्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरीरस्य विक्रियमाणत्वाच्छ-
क्तिरपगच्छतीत्यर्थः । अबद्धमित्यादिको मन्त्रः । यदेतन्मदीयं मनस्तदेतदबद्धम-
नियतम् । अत एव यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति संकल्पयति ।
चक्षुश्च मदीयं दारिद्रं कृपणम् । अतः समीचीनमेव प्रकाशयामीत्येतादृशं प्रभुत्वं
तस्य नास्ति । अत्र चोभयत्र निमित्तं छन्दोगा उद्गीथविद्यायां देवासुरसंघ्रा-
माख्यापिकया समापनन्ति—“अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचकिरे तद्धासुराः पाप्मना
बिबिधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ”
इति । अयमेवार्थो वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे यपञ्चितः । अतोऽवश्यो-
मनश्चक्षुषोर्दोषो हे दीक्षे त्वया न गणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां मध्ये
श्रेष्ठोऽयं सूर्यः । स एव चक्षुर्दोषं समाधास्यतीत्यभिप्रायः । तन्मात्रमपादका-
रिणं मां हे दीक्षे मा हासीमां परित्यजेति मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन
दीक्षाऽप्यस्मान्नापक्रामति । नीलं चास्य न भविष्यति । हरश्च न ध्येति ।

वृद्धिकेदनं निमित्तीकृत्य मन्वान्तरमुत्पाद्य विनियुक्ते—

यद्वै दीक्षितामिति । दिव्या अन्तरिक्षे वर्तमाना भूमिस्पर्शरहिता या आपस्ता-
अशान्ताः प्रत्यवापहेतवः । अत एव स्पर्शते—“ न वर्षधारास्वाचामेत् ”
इति । ताश्च दिव्या आप ओजोबलदीक्षातपांसि नाशयन्ति । रेतःपरिषाकृ-
पशरीरबलहेतुरष्टमो धातुरोजः । उन्दतीरित्यादिको मन्त्रः । हे आपो मूय-
मुन्दतीः संक्लेदयन्त्यो मयि शरीरबलं स्थापयत । तत्कारणीभूतमोजोऽपि स्थाप-
यत । पुनरपीन्द्रियगतं बलं स्थापयत । मदीयां दीक्षां मां निर्वाधिष्ट मा विना-
शयत । तपोऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण “ स
वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्ते ” इत्युक्त्वा बहुविधनियमानुपन्यस्यैतदुक्तम्—
“अबद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपत्युन्दतीर्बलं धत्तेत्यवबृष्टे ” इति ।

अध्वर्युमन्त्रकाण्डे “ भद्रादभिधेयः ” “ एदमग्नम देवयजनम् ” इत्येतौ
मन्त्रावाप्नोतौ । ब्राह्मणे त्वाच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या इत्येतं पूर्वमन्त्रं व्याख्याय
भद्रादभीत्यादिकौ द्वावुपेक्षितौ । तयोर्वाजमानत्वेन दीक्षितवादपसङ्गादुक्तानुभावश्च
व्याख्यायेते । एतेनावद्धं मन इत्यादिकौ मन्त्रौ देवीं धियं मनामह इत्यनुवाके
संगताविति सूचितं भवति । भद्रादभीत्येष रथमारुह्य देवयजनमध्यवसि(ता)तुं

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधानं चाभिधानम्)

गमने विनियुक्तो मन्त्रः । एदमगन्मेति देवयजनाध्यवसाने । तयोराद्यं मन्त्रं व्याचष्टे—

अग्निर्वा इति । यदा दीक्षितो गृहात्मयाणं करोति तदा तत्स्वामी वाङ्मिः कोपेन विरोधित इव भवति । तेन स्वाभिरहितं दीक्षितं रक्षांसि मार्गेऽन्तरा भूत्वा हन्तुमश्वरं समर्था भवन्ति । तत्परिहाराय भद्रादभीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ भद्रान्मदीयाद्गृहाच्छ्रेयोऽयन्तमश्वरं देवयजनस्थानमभिप्रेहि आभिमुख्येन प्रतियाहि । तव पुरतो बृहस्पतिर्गन्ताऽस्तिवति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्ब्राह्मणत्वाद्दक्षांसि शप्नुं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं च बृहस्पतिं यजमानोऽनुच्छति । स च बृहस्पतिः सम्प्रकारं नयति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

एदमगन्मेति । पृथिव्याः संबन्धि यद्देवयजनं तदिदमगन्माऽऽगताः स्म इति तस्यार्थः । स च प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात्प्रसिद्धः ।

द्वितीयभागे देवशब्देन ब्राह्मणा ऋत्विग्भूता विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति—

विश्वे देवा इति । तृतीयभागे यागं कुर्वतो वेदत्रयापेक्षा प्रसिद्धेति दर्शयति—ऋक्सामभ्यामिति । तन्मन्त्रागस्य पारं प्राप्नोति ।

चतुर्थभागे धनपुष्ट्याऽन्नेन च संभूय हृष्टत्वमार्थं नमाशीरित्येतद्दर्शयति—

रायस्योषेणेति । अस्मिन्काण्डे यदिदमनारभ्याधीतं तस्य सर्वस्य सामान्येन प्रकृतौ संबन्धः । विशेषतस्त्वचामित्यादेरनुवाकसंबन्धो दर्शितः । अपेक्ष्य-दर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चाऽऽवृत्त्यभावां देवीं धियमित्यस्मिन्नेवानुवाके विचारितः ।

अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“प्रकृतौ विरुतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ ॥

जुह्वाभित्य पर्णैर्विधिः प्रकृतिप्रात्रगः ।

चोदकेनोभयपात्रेर्विरुतौ विधिनाऽत्र किम् ॥”

अनारभ्य श्रूयते—“ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापः श्लोक २ राज्ञो-
ति ” इति । तत्राव्यभिचरितकृतसंबन्धवर्ती जुह्वाभित्य तद्धेतुः पर्णवृक्षो

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यं सर्वप्रकृतिविकृत्योस्तुल्यमेव प्रवर्तते । उभयत्राऽऽश्रयभूताया जुह्वाः सद्भावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयो-
रप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—किमयं विधिविकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते
पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः । आश्रयभूताया जुह्वाश्चोदकमन्तरेणासंभवात् । द्वितीयोऽपि
पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधेर्वैयर्थ्यादयं विधिः
प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य स्वादिरः सुवो भवतीत्याद्युदाहरणीयम् ।

तथैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“नाभ्राति द्युहमित्येतत्तपः कस्य तयोर्द्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्गुज्यते तपः ॥

फलान्तराय पापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गान्तपः स्वाभिगामि संस्कारान्तरवन्मतम् ॥”

ज्योतिष्टोमे द्युहं नाभ्राति ज्यहं नाभ्रातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्गुक्तं
तस्य दुःखत्वात्कत्वेन परिकीर्तयितुं कर्तुमुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभो-
क्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । नैवम् । भाविनः सुखरूपस्य
फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः
स्वाभिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारेणवो-
दाहृतम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्मिन्नन्तर्न
किञ्चन भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुर्वापश्यत्यथ मेध्यो
भवति, यदा वाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति, पीवा दीक्षिते
कृशो यजते यदस्याङ्गनां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति । नहि
दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटनमन्तरेण विषम-
व्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । तस्माद्वपनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूताद्देप
ते त्रेष्टुभो जागृतो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

छन्दोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाव
 ब्रूतायो वै सोमः राजानः साम्राज्यं लोकं
 गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाः साम्रा-
 ज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो
 लोकः पुस्ततात्मोमस्य कयादेवमभि मन्त्रयेत्
 साम्राज्यमेव (१) एनं लोकं गमयित्वा
 क्रीणाति गच्छति स्वानाः साम्राज्यं यो वै
 तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ कं
 तानूनप्त्रं प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति
 ब्रूयाच्चिरवं जिघ्रेत्प्रजापतौ त्वा मनसि जुहो-
 मीत्येषा वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद
 प्रत्येव तिष्ठति यः (२) वा अध्वर्योः
 प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतानभि-
 क्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्ना श्रावयेद्देवा वा
 अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति
 यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयात्तस्मात्स-
 मानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्ये यो वा
 अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति सुग्वा
 अस्य स्वं वायव्यमस्य (३) स्वं चम-
 सौऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं वाऽनन्वार-
 भ्याऽऽश्रावयेत्स्वादियात्तस्मादन्वारभ्याऽऽश्रा-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

व्य॒ स्व॒दि॒व न॒ति यो वै सोम॒मप्रति॒ष्ठाप्य
 स्तो॒त्रमु॒पाकु॒रोत्यप्रति॒ष्ठितः सोमो भव॒त्यप्रति॒-
 ष्ठितः स्तोमोऽप्रति॒ष्ठिता॒न्युक्थान्यप्रति॒ष्ठितो
 यज॒मानोऽप्रति॒ष्ठितोऽध्व॒र्युर्वा॒यव्यं वै सोम॒स्य
 प्रति॒ष्ठा च॒मसोऽस्य प्रति॒ष्ठा सोमः स्तोम॒स्य
 स्तोम॒ उक्थानां ग्रहं वा गृही॒त्वा च॒मसं
 वो॒जीर्य॒ स्तोत्रमु॒पाकुर्यात्प्रत्ये॒व सोम॒ स्याप॒-
 यति॒ प्रति॒ स्तोमं॒ प्रत्युक्थानि॒ प्रति॒ यज॒-
 मान॒स्तिष्ठति॒ प्रत्य॒ध्वर्युः (४) ॥

(एवं तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकान्विषं शतित्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्ये संकीर्तितो मन्त्रो वृष्टौ चामेध्यदर्शने ।

द्वितीयानुवाके सोमोपस्थानमन्त्राश्चत्वार उत्पाद्यन्ते—

एष ते इति । हे देवतात्मक सोम राजन्नेष पुरतो दृश्यमानः केतव्यो
 बह्नीरूपस्ते त्विदीयो भागो गायत्रः प्रातःसवने गायत्रीछिन्दसा संस्कार्य इत्ये-
 तादृग्यजमानरूपस्य मे गायत्री देवता सोमाय ब्रूतात् । एवं त्रैष्टुभो माध्यदिने
 सवने त्रिष्टुच्छिन्दसा संस्कार्यः । अस्मिन्नेष त इति मन्त्रो नानुषज्यते । भाग
 इति मे सोमाय ब्रूवादित्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते । जागतस्तृतीयसवने जगतछिन्दसा
 संस्कार्यः । अत्रैष त इत्ययं पूर्वांश एवानुषज्यते । छिन्दोभागो गायत्री त्रिष्टुब्जगती-
 भिरक्षरसंख्यायां मीयन्त उपमपिन्त इति चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिं-
 शाख्याः स्तोमोत्पत्तिश्छिन्दोमास्तेषां साम्राज्यं द्वादशाहोदित्तरक्रतुषु विद्यते
 तत्साम्राज्यं गच्छेत्त्येतच्च जमानस्य मे वर्चम तेन तेन स्तोमेनाऽऽराध्या देवता
 सोमाय राज्ञे ब्रूतात् । अत्र चतुर्विंशाख्यस्तोमरूपस्य छिन्दोमस्य विष्टुतिः

(सोमेपर्यायान्त्योत्पादनम्)

साम्नास्तुण इत्थं साम्नास्ताः—“ अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः । अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिता चतुश्चत्वारिंशस्य विदुतिः ” इति । अस्यायमर्थः—सामान्तरभूतस्य तृप्तस्य पथ्यस्यैव पथ्यमावृचं निर्गमेत् । द्वितीयां चतुर्थां चतुर्थां स्रुद्धायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां स्रुद्धायेद्वितीयां त्रिगंयेत्तृतीयां चतुर्थांयेत् । तृतीये पथ्याये प्रथमां चतुर्थांयेद्वितीयां स्रुद्धायेत्तृतीयां निर्गमेत् । सेयं चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विदुतिः । अथ चतुश्चत्वारिंशस्तोम एवमान्तायते—“ पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया । पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः । पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिता चतुश्चत्वारिंशस्य विदुतिः ” इति । प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गमेत् । द्वितीयांयेकादशश्रुत्वो मभित् । तृतीयां स्रुद्धायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां स्रुद्धायेद्वितीयां त्रिगंयेत्तृतीयां दशश्रुत्वो गायेत् । तृतीये पथ्याये प्रथमांयेकादशश्रुत्वो गायेद्वितीयां स्रुद्धायेत्तृतीयां निर्गमेत् । सेयं चतुश्चत्वारिंशस्तोमाख्यस्य पञ्चदशमस्य विदुतिः । अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विदुतिरेवमान्तायते—“ षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया । षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः । षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिताऽष्टाचत्वारिंशस्य विदुतिः ” इति । प्रथमे पर्याये प्रथमां निर्गमेत् । मध्यमां द्वादशश्रुत्वो गायेत् । तृतीयां स्रुद्धायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां स्रुद्धायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां द्वादशश्रुत्वः । तृतीये पथ्याये प्रथमां द्वादशश्रुत्वो द्वितीयां स्रुद्धायेत्तृतीयां निर्गमेत् । सेयमष्टाचत्वारिंशस्तोमाख्यस्य चन्द्रोमस्य विदुतिरिति । द्वादशाहकर्तारष्टममहश्चत्वारिंशस्तोमसाख्यं नवममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमसाख्यं दशममहश्चत्वारिंशस्तोमसाख्यम् । तस्याच्छन्दोमानां साम्राज्यं द्वादशाहाद्युत्तरकतुषु प्राप्यते ।

एव ते गायत्र इत्यादीश्चतुरो मन्त्रास्त्रिंशोक्तं मस्तौति—

यो वै सोममिति । यजमानः सोमदेवतात्वं राजानं सामन्तत्वं लोकं प्राप्य मन्मदलीरूपं सोमं कीर्णमिति । स स्नानां मध्ये साम्राज्यं गच्छति ।

गायत्रीविष्टुजगतीरूपाणि च्छन्दांसि तैरुपलक्षिताश्छन्दोमाश्च सोमस्य राज्ञः
साम्राज्यमुक्तो लोक इत्युच्यते ।

अथ चतुरो मन्त्रान्सोमाभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते--

१ पुरस्तादिति । एवमिति एष ते गायत्र इत्यादिभिश्चतुर्भिरीत्यर्थः । प्राक्-
रणिकानुवाकसंबन्धस्तु पुरस्तात्सोमस्य क्रयादेव स्पष्टमवगम्यते । सोमं ते क्रीणा-
मीति मन्त्रेण सोमक्रय आरब्धस्तत्पूर्वमशुना ते अशुशारित्यनुवाकस्यावसाने
प्रजास्त्वामनुप्राणन्वित्येतदूर्ध्वमेव ते गायत्र इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः ।
पूर्वोक्तयोरबद्धं मन उन्दतीर्बलमित्येतयोर्मन्त्रयोर्यद्यपीदृशं स्पष्टं वचनं नास्ति
तथाऽपि दीक्षितस्य वाद इति वाक्येन प्रकरणाप्रसिद्धं दीक्षितमनूद्य वादवि-
धानादीक्षितत्वासिद्धेरूर्ध्वभावित्वं गम्यते । दीक्षितत्वमाकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेत्यनुवाके संपन्नं तदीयब्राह्मणे दीक्षितत्वावेदनस्याऽऽम्नातत्वात्
“स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षा-
दारभते मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति
त्रिरुवा१ आह ” इति । तस्माद्यज्ञं वातादारभ इत्येतस्मादुपर्यबद्धं मन उन्दती-
र्बलमित्येतौ द्रष्टव्यौ । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्रोपानुवाक्ये योजनीयम् ।

अथ तानूनप्राख्यावघ्राणं विधातुं प्रस्तौति--

यो वै तानुनेति । तनूनप्रे त्वा गृह्णामीत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमते यदायं
गृह्णते तत्तानूनप्रे तस्य प्रतिष्ठा न ज्ञायते । सोमसस्य तु बह्वौ हुतत्वाद्यत्विभिः
पीतत्वाच्चास्ति प्रतिष्ठितत्वम् । तानूनप्रे तु तदुभयं नास्तीति ब्रह्मवादिभिः पुष्टो
बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयाम्नसा प्रजापतौ स्थापनादस्ति प्रतिष्ठेति ।

इदानीं मन्त्रेणावघ्राणं विधत्ते--

त्रिरव जिघ्रेदिति । प्रजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनप्रे त्वां प्रजापतौ
जुहोमीतिर्बलं मनसि स्मरामीति शेषः । अयं च मन्त्रोऽग्रेरातिथ्यमसीत्वनुवाक-
स्थान्ते द्रष्टव्यः । त एते पूर्वोक्ता मन्त्रा विधयश्च याजमानाः । इत
ऊर्ध्वं त्वाध्वर्यवाः । तत्राऽऽश्रावणं विधत्ते--

यो वा अध्वर्योरिति । आश्रावणमारभ्य होमपर्यन्तमेकत्रावस्थानमध्वर्योः
प्रतिष्ठा । आहवनीयसमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्माद्देशादभिक्रमणमकृत्वा यं
होमं होष्यामीति मन्येत तद्धोमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्नाश्रावयेत् ।

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

आश्रावणदेशादन्व गत्वा होमं निन्दति—

यदभिक्रम्येति । इत्याप्त्यच्यवेत । समानञ्च समानदेशे यज्ञाऽऽश्रावणं तत्रैवेत्यर्थः । सोऽयं विधिः सर्वाश्रावणसाधारणत्वास्तत्रैवति । प्रयाजेषु त्वमि-
कामं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणम् । आश्रावणकाले होमसाधनस्य हस्ते
धारणं विधत्ते—

यो वा अध्वर्योरिति । सुगजुद्धाद्येन्द्रवायवादिस्तोमरसग्रहणाधारभूतं पावं
वायव्यं वायुना वरस्य वृत्तत्वात्, महेवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति ।
तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्त इत्याम्नावः स्तोमरसोऽन्यनपाववि-
शेषश्चमसः । यद्यपि सुगम्यत्रोपन्यस्ता तथाऽपि सोमब्राह्मणशेषत्वाद्वायव्यचमस-
योरेवान्वारम्भणं धारणमत्र विधीयते । तेन सुखां धारणमप्सुलक्ष्यत इति दृष्ट-
व्यम् । अन्वारम्य हस्ते गृहीत्वित्यर्थः ।

अथ पावःस्तवनादिस्तोत्राणां कालविशिष्टमुपाकरणं विधत्ते—

यो वै सोममिति । स्तोत्रस्थोपाकरणप्रकारमापस्तम्बो दर्शयति—‘ वायु-
हिकर्तेति प्रस्तोत्रे बार्हिर्मुष्टिं प्रपच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणोऽस्तज्यं तर्हि
वागस्तज्यैन्द्रं सहोऽस्तज्युपावर्तयति बार्हिर्म्यामन्यानि पवमानेभ्यः स्तोत्राण्यु-
पाकरोति ’ इति । ग्रहे चमसे वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनम् । तदकरणे
सोमोऽप्रतिष्ठितो भवति । सोमस्याप्रतिष्ठायां स्तोमस्य प्रगीतमन्त्रताप्पाया(?)स्तु-
तेनाप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां स्तुतमनुशंसतीति विहितानामप्रगीतमन्त्रता-
प्यस्तुतिरूपाणामुक्तशब्दाभिधेयानां शस्त्राणामप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां
च यज्ञस्यासिद्धेर्यजमानोऽध्वर्युश्चेत्युपावपातिष्ठितो भवतः । कथं तर्लुक्परम्प-
राया उत्तरोत्तरप्रतिष्ठा भवतीति । तदुच्यते—‘ यदि वायव्ये चमसे वा सोमः प्रति-
ष्ठितो भवति ततः स्तोत्रशस्यजमानाध्वर्यूणामुत्तरोत्तरप्रतिष्ठा । तस्माद्वायव्य
ऊर्ध्वपात्रे सोमरसं गृहीत्वा वा चमसं सोमरसेन पूरयित्वा वा सूत्रोक्तप्रकारेण
स्तोत्रमुपाकुर्वीत् । आश्विनग्रहात्पूर्वभीवैष्वेन्द्रवायवादिग्रहेषु गृहीतेषु बहिष्पव-
मानस्य यदुपाकरणं तत्र चमसोऽन्यनाभावाद्ग्रहणमेवोपाकरणकालोपलक्ष-
णम् । तृतीयसवने पात्नीवतान्तेषु ग्रहेषु हुतेषु चमसान्पूरयित्वा यज्ञायज्ञिबस्तो-
त्रमुपाकरोति । तत्र ग्रहग्रहणाभावाच्चमसोऽन्यनमेवोपाकरणकालोपलक्षणम् ।
अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—‘ होतृचमसमुक्त्याश्चमसानुजयन्तर्वं राजानमुजीव-

(सोमकयणीपदाज्ञनादितिध्यभिधानम्)

दशभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जति यज्ञायज्ञिमस्य स्तोत्रमुपाकरोति इति । यदि
तृतीयकाण्डके—एतदे सर्वमध्वर्युरपाकुर्वन्नुदात्तम् उपाकरोतीत्येव उपाकरणविधिः
स्वाध्यायं यज्ञमुपादेनात्र कालविधिरस्तु । ग्रहचमसोचमनोर्ध्वजान् भाविता
स्तोत्रोपाकरणेन च सोमस्तोत्रादिवरम्परायाः प्रविष्टा संपद्यते । सोमं प्रतिष्ठापयती-
त्यन्वयः । स्तोत्रमुक्त्यानीत्यत्रापि तथाऽन्वेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यब्रह्मेति-

वैविरियसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञं वा यत्तत्सं भरन्ति यत्सोमकयण्यै पदं
यज्ञमुत्तं हविर्धानि यहि हविर्धानि प्राचीं प्रम-
तिययुस्तर्हि तेनाक्षमुषाञ्ज्यायज्ञमुत्त एव यज्ञ-
मनु सं तनोति प्राञ्चमग्निं प्र हरन्त्युत्पत्नमि-
नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्तन्त्यन्वनां प्रा अन्वैष-
धिष्णिगो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो
रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून्यजमानस्य जाम-
घितोर्बहि पशुमार्शितमुदञ्चं नयन्ति तर्हि अस्य
पशुश्रपणं हरेत्तेनैवैनं भामिनं करोति यज-
मानो वा आहवनीयो यजमानं वा यत्तद्वि-
कृषन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरेन्ति स
नैव स्मार्त्तिमन्वा वा कुर्याजमानस्य साय-
। १४०६ स्वाव यदि महीनं दानं न ह्येदाम्नास्य ज्ञाया-

(सौमत्रयणीपत्राज्जिनादिविध्यमिधानम्)

रुंयायमवद्येतैव ततः प्रायश्चित्तिये पशुं
विमर्शनीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिमार्छयुरिति कु-
विदङ्गति नमोवृत्तिवत्यर्चाऽऽर्चि जुहुयाज्जमो-
वृत्तिमेवेषां वृद्धे ताजगार्तिमार्छन्ति (२) ॥

(भूत्वा ततः षड्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णधनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सृतीयैकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये स्वामिनो मन्त्रार्थाध्वर्योर्विधयः भूषाः ।

अथ तृतीये सोमकवणीपदाज्जनादिविषयः भूयन्ते । तेषु चण्डिकाष्टे षड्विंशं चण्डुपामकिं वरुणी हि सर्वस्य मित्रमिति तस्मिन् विधिर्मायोरस्ताज्जाने पूर्वतंगुलं स्थापितस्य सोमकवणीपदपतोः साधनत्वं विधेये-

यज्ञं वा एतदिति । सोमकण्ठ्याः षड्पदान्यनुनिष्कम्य सोमेनैव हुत्वा
 तमाऽऽभिषिक्त्य पातोर्ध्वत्संभरणं कृतं तद्यज्ञस्यैव संभरणं कृतं तस्य पातोर्ध्व-
 शीर्षकारिणात् । ये तुमे हविषोधारिके शकटे यज्ञमुखस्थानीये अथावहविषः
 सोमस्य धारकत्वेन मुख्यत्वात् । एवं सति यदा गार्हपत्यसमीपस्थे श्चे उमे शकटे
 प्राङ्मुखे अर्कवर्त्येमुखत्वा तेन पदपांशुना वृताकेनाक्षस्य पुरुषाणाञ्चयात् । तथा
 सति हविषाभात्मन्धिव यज्ञमुखे पदपांशुस्थे यज्ञमनु संततं कृतवन्मभविः ।

अथ प्राचीनवंशस्य पश्चिमदेशस्थितात्पुरातनगार्हपत्यादयनिर्णीतपञ्चमभा-
ष्यस्थानेः प्रपञ्चदेशं प्रति नबनं विधत्ते-

प्राञ्जमसिमिति । पठकोष्ठे यदाम्नादिम्—“आ सोमं हृदयं प्राञ्ज
आ प्राञ्ज्यान्वा द्वेणकलशमुत्पलीमानमन्यन्वन्वाऽसि प्रवर्द्धन्ति” इति ।
यदपि सूत्रकोशोक्तम्—“अयं नो अत्रिर्वरिवः क्षणोरिवमभिरुच्यताः क्षेप-
प्रथमे वा प्राञ्जोऽभिप्रवर्जन्ति” इति, तत्र पूर्वं पश्चिमदिग्वास्थिते गाईस्ये
स्थितोऽग्निः क्षात्तामुखीमे पुरातनाइवनीमे प्रथमं जीतः । अनन्तरं ततोऽपि
प्राङ्मुखोऽवतः । तदिदंमुच्यते—प्राञ्जमसिं पहरन्तीति । पश्चिमदिगवस्थितायां

(सोमकयणीपदाञ्जनादिविध्वामिधानम्)

पत्नीशालायापवस्थितां पत्नीमपि शालामुत्सीयं पुरातनाहवनीयं प्रत्युदानयन्ति । प्रतीचीनगार्हपत्यसमीपस्थितानि शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तितानि । यदैतत्सर्वं संपद्यते तदानीमेवास्थ पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णिगः स्थानविशेषो हीयते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनर्मनसि चिन्तयति । चिन्तयमान-
श्चासौ रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशूञ्शमयितोर्विनाशयितुं समर्थो भवति । तस्य कः प्रतीकार इति तदुच्यते—आग्नीसंज्ञकाग्निः प्रयाजयाज्याभि-
राग्नीतं तोषितं पशुं यदोदङ्मुखं नयन्ति तदा तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संब-
न्धिनं पशुश्रवणकारिणमग्निं हरेत् । तेनैव हरणेनैव प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं भाग-
युक्तं करोति । ततः प्रजाद्यविनाश इति द्रष्टव्यम् ।

नन्वाहवनीयादेव पशुश्रवणमग्निं कुतो न हरेयुरित्याशङ्क्य तत्र दोषं दर्शयति—

यजमानो वा इति । आहवनीयादग्निं विरुध्य हरणे यजमानस्यायं विकर्षः स्यात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन यजमानरूपत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तः सोऽग्निरेव वा स्यात् । अथवा निर्मथनेन लौकिकेन कंचिदग्निं श्रवणार्थमुत्पादयेत् । एवं सति यजमानो विकर्षरहितः संपूर्णस्वरूपो भवति ।

अथ पशुपतङ्गेन किञ्चित्प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि पशोरिति । प्रत्याख्यायं प्रत्येकं गणयित्वा यावन्त्यवदानानि नष्टानि तावत्कृत्वा आज्यमवद्येत्सेयमवदानक्रियैव ततो दोषाद्विमोचनाय प्रायश्चित्ति-
र्भवति । अथ प्रासङ्गिकं काम्यं विधत्ते—

ये पशुमिति । ये वैरिणः पशुमुद्दिश्य विमथनीरन्कलहं कुर्वीरन्स्मदीयोऽयं पशुरिति यदि हरेयुस्तदानीमपहर्तुं प्राति यो यजमान आर्षिमाप्नुयुरिति कामधेतुः सोऽयं कुविदङ्केत्युच्चाऽऽग्नीध्रिधिष्णिगस्थवह्नौ जुहुयात् । तस्या ऋचः सामथर्व्यं द्योतयितुं नमोवृत्तिवत्येत्युक्तम् । ये बर्हिषो नमोवृत्तिं न जग्मुरित्येवं नमोवृत्ति-
शब्दोऽस्याप्रस्तीति नमोवृत्तिवती । एषामपहर्तृणां नमोवृत्तिमेव वृद्धे नमस्कार्य-
त्सर्वजनमंश करोति । बन्धुमित्रादयः शिष्टादयोऽन्यजना अपि यथा तान्न नमस्कु-
र्वन्ति तथा बहिष्करोतीत्यर्थः । ते मानहानिं प्राप्तास्तदानीमेव भियन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(पशुपाकरणमन्त्रास्नानम्)

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या
इमाः । तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाः अनं
मन्यताम् । इमं पशुं पशुपते ते अयं ब्रह्माभ्यक्ष
सुकृतस्य मध्ये । अनं मन्यस्व सुयजां यजाम
जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् । प्रजानन्तः प्रति
गृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गैभ्यः पर्याचरन्तम् । सुवर्ग
याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा
शरिरैः । येषामीशे (१) पशुपतिः पशूनां
चतुष्पदामृतं च द्विपदाम् । निष्क्रीतोऽयं य-
ज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु ।
ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा
चक्षुषा च । अभिस्ताः अग्रे प्र मुमोक्तु देवः
प्रजापतिः प्रजयां संविदानः । य आरण्याः
पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैक्यरूपाः ।
वायुस्ताः अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजयां
संविदानः । प्रमुञ्चमानाः (२) भुवनस्य रेतो
गातुं धत्त यजमानाय देवाः । उपाकृतः शश-
मानं यदस्थान्जिबिं देवानामप्येतु पार्थः ।
नानां प्राणो यजमानस्य पशूनां यज्ञो देवेभिः
सह देवयानः । जीषं देवानामप्येतु पार्थः
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । यत्पशुर्मा-
युमकृतोरो वा पद्मिराहते । अभिर्मा तस्मादे-

नसो विश्वान्मुञ्चत्वहसः । शमितार उपेतन
 यज्ञम् (३) देवोभिरिन्वितम् । पाशात्पशुं
 प्र मुञ्चत बन्धायज्ञपतिं परि । आदितिः पाशं
 प्र मुमोक्त्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ।
 अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मि-
 न्प्रति मुञ्चामि पाशम् । त्वामु ते दधिरे हव्य-
 वाहः श्रुतकर्तारमुत यज्ञियं च । अग्ने सदक्षः
 सतनुहि भूत्वाऽथ हव्या जातवेदो जुषस्व ।
 जातवेदो वपया गच्छ देवान्त्वहं हि होता
 प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व
 स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवेभ्यो
 देवेभ्यः स्वाहा (४) ॥

(ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वं षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पदाञ्जनं पशोः पाकवह्निश्चोक्तौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशुपाकरणमन्त्रा आम्नायन्ते ।

कलाः—“ बर्हिर्भ्यां वृक्षशाखया च पुरस्तात्पत्यञ्चं पशुमुपाकरोत्युपो
 देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति चैताभ्यामुपस्पृशन् ” इति । प्रजापतेरि-
 त्वादिके द्वे ऋचौ । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजापतेरिति । याः प्रजा इदानीं जायमाना याश्चेमाः पूर्वं जाता-
 स्ताः सर्वाः प्रजापतेरेव यत्प्रसूता अतस्तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहसि गत्वा
 प्रवेदय हे पशो त्वदीयं वृत्तान्तं कथय । स च प्रजापतिश्चिकित्वास्त्वदीयां
 स्वर्गप्राप्तिं जानन्ननुमन्यताम् । अथ द्वितीया—

(पशुपाकरणमन्त्रान्मानम्)

इमं पशुमिति । हे पशुपतेऽग्रे यदस्मिन्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्ब-
गनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणो मध्य इमं पशुं बध्नामि अतस्त्वमनुमन्यस्व ।
वयं सुयजा शोभनेन यज्ञेन यजाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु ।

कल्पः—“प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च ह्रत्वा” इति । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजानन्त इति । हे पशो पूर्वं देवास्त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्तोऽङ्गेन्मयः परि-
त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति अस्माकमधीनोऽप-
मिवि स्वी कुर्वन्ति । त्वं तु देवा येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु प्रतितिष्ठ पुरोडाशादिवस्व-
विभवेत्यर्थः । अथ द्वितीया—

येषामीश इति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां चतुष्पदां च येषां पशूनामीशो
स्वामित्वेन वर्तते तेषां पशूनां मध्ये स्वामिनः सकाशादस्माभिर्निष्क्रीतोऽयं
पशुर्वाञ्छिंयं यज्ञयोग्यं भागमेतु भागत्वं प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्योषा
धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया—

ये बध्यमानमिति । अस्य पशोः पितृमातृभ्रातृसर्गर्भसंयुध्यरूपा ये पशव
एतदीयस्रोहेन स्वयमपि बध्यमानमेतं पशुमनु बध्यमानाः सन्तो मनसा चक्षुषा
चाभित ऐक्षन्त तान्यश्नान्मिरग्रे प्रकर्षेण मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः
स्वकीयया प्रजया संविदान ऐकमत्यं गतस्तान्यश्नन्मोचयतु । अथ चतुर्थी—

य आरण्या इति । जातिभेदैर्विश्वरूपा वर्णभेदेनोच्चनीचत्वादिभेदैश्च बहुधा
विधिविरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चमी—

प्रमुञ्चमाना इति । हे देवा भुवनस्य रेतो यागद्वारेणोत्पासिहेतुमिमं पशुं
प्रमुञ्चमानाः प्रकर्षेण प्राणमानुषिवादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तो यजमानस्य(नाय)
गातुं धत्त स्वर्गलोकापार्तिं धत्त । उपाकृतमुपाकरणक्रियया संस्कृतं
शशमानं हविर्भुक्षु देवेषु व्याप्रियमाणं यदस्थाद्यदङ्गजातमस्मिन्पशौ स्थितं
तत्प्राथोऽजं भूत्वा देवानां जीवमेतु जीवनार्थमुपाकरोतु । अपिशब्दाद्यजमानस्य
स्वर्गं ददात्विति गम्यते । कल्पः—

“ नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेऽयध्वर्युर्जगति ” इति । पाठस्तु—

नाना प्राण इति । यजमानस्य प्राणः पशुना सह नाना पृथग्भवतु । अय-
मनुष्ठीयमानो यज्ञो देवेभिर्देवनशीलैः पशुप्राणैः सह देवप्राणो भवतु । हविर्भुजो
देवान्प्रतिगच्छतु । पाथः पशुरूपमन्त्रं देवानां जीवमप्येतु जीवतहेतुत्वं प्राप्नोतु ।
तेन सज्जमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । कल्पः—

“यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्रहोमं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्पशुर्मायुमिति । अयं पशुर्मारणवेलायां मायुं दुःस्वहेतुकं शब्दमकुरुत ।
अथवा यत्स्तवश्चाल्यमानैः पादेरुस्ताडयति । तत्र यदेनो निष्पन्नं तस्मादेतसोऽ-
ग्निर्मां मोचयसु । किंचान्येनापि बन्धनाद्युपद्रवेण यदादंहो निष्पन्नं तस्मात्सर्व-
स्मादंहसो मां मोचयतु ।

कल्पः—‘शमितार उपेतनेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतोऽध्वर्युयजमानश्च’
इति । पाठस्तु—

शमितार इति । हे शमितारो विशसनस्य कर्तारो देवा देवेभिरिन्वितां देवै-
र्व्यभिं यज्ञमुपेतनं प्राप्नुत मवर्तयेतेत्यर्थः । इमं पशुं पाशाद्वन्धनरज्ज्वा यज्ञे प्रमु-
ञ्चत यज्ञपतिं च बन्धनजन्यादोषात्परिमुञ्चत । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युयजमानो
वपाश्रपणहेतुभ्यां काष्ठानिर्मिताभ्यामेकशूलाद्विशूलाभ्यां युक्तौ सन्तौ शमित्रदेशं
समागच्छतः ।

कल्पः—‘पशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुञ्चोक्त्वेतमिति’ इति । पाठस्तु—

आदितिः पाशमिति । आदितिः पृथिवी पशोरेतं पाशं प्रमुञ्चतु । अहं च
पशुभ्यः पशुपतये च मदपराधनिवृत्त्यर्थं नमस्करोमि ।

कल्पः—‘यद्यभिचरेदरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तास्मिन्प्रतिमुञ्चामि
पाशमिति तया वृक्षं स्थाणुं स्तम्भं वाऽपिदध्यात्’ इति । पाठस्तु—

अरातीयमिति । यः पुरुषोऽस्माकमरातित्वं कर्तुमिच्छति तमध्वरं मत्तोऽ-
वरं करोमि । यस्त्विदानीमरातित्वं नेच्छति तथाऽपि कालान्तरे तत्संभावनया
वयमिदानीं तं द्विष्मः । तस्मिन्पुरुषे पाशमिमं प्रतिमुञ्चामि । अनया रशनुया तं
बध्नामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति स्रवेण वपामभिजुहोति’ इति । पाठस्तु—
त्वामु त इति । हेऽग्ने देवोभिरिन्वितामिति पूर्वोक्ता ये देवास्ते त्वां दधिरे त्वा-

(पञ्चाकारणमन्त्रास्त्रातम्)

मेव कार्यकरत्वेन निश्चितवन्तः । कीदृशं त्वां, हव्यवाहं देवान्महि हविषो वोढारं
शृतं कर्तारमाद्रकं हविः पक्वं कुर्वन्वम् । अपि च यज्ञिषं यज्ञसंपादनार्हम् । हे
जातवेदो हि यस्मात्त्वं सतनुं दृढशरीरो भूत्वा सदक्षः सोत्साहोऽथ यस्मात्का-
रणाज्ज्यो जुषस्व हवींषि वोढुं प्रीतियुक्तो भव ।

कल्पः—‘जातवेदो वपया गच्छ देवानिति वषट्कृते हुत्वा’ इति । पाठस्तु—
‘जातवेद इति । हे जातवेदस्त्वं वपया सह देवान्गच्छ । हि यस्मात्त्वं
प्रथमो होता बभूव मनुष्यहेतुः पूर्वभावी बभूविथ तस्मात्त्वं घृतेन देवानां मनु-
र्वर्षस्व । ते च देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भक्षयन्तु ।

कल्पः—‘स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवर्ष्य हुत्वा’ इति, ‘देवेभ्यः स्वाहेन’
‘त्युत्तरं परिवर्ष्य हुत्वा’ इति च । पाठस्तु—

‘स्वाहा देवेभ्य इति । ये देवाः पुरस्तात्स्वाहाकारास्तेभ्य इदमाह्वं वपाहो-
मात्पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होमस्य वपाहोमाज्ज्योवाह्वयत्वम् । हे तु देवाः
उपरिष्ठात्स्वाहाकारास्तेभ्यो वपाहोमादूर्ध्वमिदमाह्वं कृतमस्तु । वपया उभयपार्श्व-
स्थितानां स्वाहाकारेण वपासामीप्सविच्छेदो मा भूदिति स्वाहाकारस्य पुरस्ता-
दुपरिष्ठाच्च प्रयोगः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रजापतेरिति द्वाभ्यां स्वाहुषाकरणं प्रकृत्यः ।

प्रजा पञ्च जुहोत्यमौ नाना तन्नामने जुषेत् ॥

यत्पशुमृतहोमः स्याच्छमिता गच्छतः पशुम् ।

अध्वर्युयजमानो दावदि पाशपशोचनम् ॥

अरा वृक्षादिषु शेयं त्वां जुहोति वपोपरि ।

जा वपाहृतिरेतस्याः स्वाहा इत्यमित्रो हृदिः ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णितः ॥

अत्र मीमांसा ।

नवभाष्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

पाशं पाशान्द्रयोः पशोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ।

*एकत्वे च द्वयत्वे किमेकस्योहोष्यवा द्वयोः ॥

एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ।

अधिकारेण न द्वर्थ + एकार्थासम्भावतः ॥

* एकैकत्वं इति न्यायमाहुः पाठः । + एकार्थः सम्भावत इति न्यायमाहुः पाठः ।

१ क. घ. ङ. ‘म’ । क एकत्वे द्व’ । २ क. घ. ङ. च. ‘तः’ । प्रकृत्यः ।

(पशुपाकरणमन्त्रात्मनाम्)

प्रकृतत्वादुभावूसावे(स ए)कार्थोऽत्र विवक्षया ।

बह्वर्थोऽप्युहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकलृप्तिः ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शास्त्रयोराम्नातौ—“ अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतम् ” इत्येकत्र । “ पाशान्प्रमुमोक्त्वेतान् ” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेतायां विरुतौ चोदकेनातिदिष्टौ । सा च विरुतिरेवाम्नायते—“ मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकामः ” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वाच्च द्वयोरविदेश इत्याद्यः पक्षः । तदाऽप्यविरुतस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वादुहवचनान्तो मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन्पशावसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विरुतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः । तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसमवेतार्थः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विरुतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विरुतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षोर्वयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विरुतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथास्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः । लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरकलृप्तशक्तित्वाद्द्विवचनान्ततया सोऽप्युहनीय इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

उत्कृष्टव्यो न वा मन्त्रो बहुवर्थोऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याय्यकल्पना ॥

योऽपि पूर्वत्रोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानान्वितत्वादिति चेत् । नासावुत्कृष्टव्यः किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि पाशानित्यत्र प्रधानस्यांशस्यानान्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः प्रातिपदिकं प्रधानं धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचित्वात्प्रधान्यं वचनस्य कारकगतसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचना-

१ क. ड. च. 'क्षावुप्यु' । २ ख. 'वनुप्यु' । ३ ख. घ. ड. च. राद्धान्तः । ४ ख. हि पाशं पा । च. 'हि पाशौ पा' ।

(पशुपाकरणादिमन्त्रब्राह्मणम्)

न्तपाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते ।
गुणभूते तु बहुवचने लक्षणा वृत्तिः कल्पनीया, पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यते
इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न
बाधनीयः, किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वादिकल्पः कर्तव्यः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवबीजे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्य-
देताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्याऽऽ-
लंभत आत्मनोऽनात्रस्काय द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जु-
होति पाङ्क्ताः पशवः पशुनेवाव रुन्धे मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रययु-
क्तो यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य
पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत्पशुर्मायुमकृ-
तेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह
यथायजुरैवैतद्वपाया वा आह्नियमाणायाममे-
मेधोऽपं कामति त्वामु ते दधिरे हव्यबाहमिति
वपामभि जुहोत्यमेरेव मेधमव रुन्धेऽधो शत-
त्वार्य पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा
उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति तानेवोम-
यान्प्रीणाति (२) ॥

(पशुपाकरणादिमन्त्रब्राह्मणम्)

(व्यावृत्त्या अभितो वपां पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वर्णिता मन्त्राः पशुपाकरणादिगाः ।

अथ पञ्चमे तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमभिधीयते ।

तत्राऽऽदावुपाकरणं विधत्ते—

प्रजापत्या इति । प्रजापतिः पशूनां जनकः । अग्निश्च रुद्रशब्दाभिधे-
यस्तेषां स्वाम्यतस्तदुभयप्रतिपादकाभ्यां प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्येताभ्यां
मन्त्राभ्यामुपाकुर्यात् । तथा सति ताभ्यां देवाभ्यां प्रतिमोच्यायं पशुमालब्धवा-
न्भवति । तच्च कथं स्वस्यानपराधत्वाय भवति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

द्वाभ्यामुपैति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रजानन्त इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

उपाकुर्येति । पुच्छसंहितेषु पादेषु पञ्चसंख्यायोगात्पशूनां प्राङ्मुखम् ।

संज्ञपनाय पशुनयनकालेऽध्वर्जिपमन्त्रस्य नानाशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

मृत्यवे वा इति । पशोः पृष्ठतो हस्तेन स्पर्शोऽन्वारम्भः । व्यावृत्तिवाच-
कस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो यजमानप्राणस्य क्षियमाणात्पशोर्व्यावृत्त्यै भवति ।

संज्ञतर्होमं विधत्ते—

यत्पशुरिति । अंहसो मुञ्चत्वित्यनया मन्त्रगतया प्रार्थनया पापस्य शान्ति-
र्भवति ।

अध्वर्युयजमानोर्वाश्रपणीव्यवधानेन पशुप्राप्तिमन्त्रस्य स्फुटार्थतां दर्शयति—

शमितार इति । यद्यप्यसौ मन्त्रः पादचक्षत्वादगेक तथापि यजुर्वेदाग्ना-
तत्वात्तत्कर्मणि विनियोग्यमानत्वाद्वा यजुरित्युच्यते ।

वपाया उपरि होमं विधत्ते—

वपाया वा इति । यदा वपा होतुमाहियते तदानीमग्नेः सकाशाद्यज्ञोऽप-
क्रामति । तस्मात् यज्ञस्याग्नेन होमेनापक्रमणं निवारितं भवति । अत एव मन्त्रे

(अभिमर्शनविधानां मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

दधिर इति प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृतवन्त इत्युक्तं भवति । किं वृत्तकर्तारमिति विशेषितत्वादयं होमो वपायाः पक्त्वाय संपद्यते ।

परिवप्यहोमौ विधत्ते—

पुरस्तादिति । वपासामीप्यं वाञ्छतां स्वाहाकारव्यवधानाद्विभ्यतामुभय-
विधानां देवानां प्रीत्यै स्वाहाशब्दस्य मन्त्रयोर्व्यत्यासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देव-
ताभ्यो वृश्च्यते पाप्मिण्यन्भवति यो रथ्यादे-
वतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसिष्ठान्भवत्या-
मेय्यर्चाऽऽग्नीध्रमभि भृशेद्वैष्णव्या हविर्धान-
मामेय्या सृचो वायव्यया वायव्यान्वैन्द्रिया
सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य
आ वृश्च्यते वसिष्ठान्भवति युनज्मि ते पृथिवी
ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण (१)
ते सह युनज्मि वाचः सह सूर्येण ते युनज्मि
तिस्रो विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपांशोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टु-
प्छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसिन्द्रो देवता जगती
छन्द इन्द्रवायवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽ-
नुष्टुप्छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमस्यश्विनौ
देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि सूर्यो

(अभिमर्शनविधानं मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

देवता बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि
 चन्द्रमा देवता सतो बृहती छन्दो मन्थिनः
 पात्रमसि विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द
 आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द
 उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट्छन्दो
 ध्रुवस्य पात्रमसि (३) ।

(अन्तरिक्षेण बृहती त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पूर्वानुवाकमन्त्राणां पञ्चमे ब्राह्मणं श्रुतम् ।

अथ षष्ठ्यभिमर्शनविधयो मन्त्रविशेषाश्च केचिदाम्नायन्ते ।

तत्र सुत्यादिनगतप्रयोगारम्भेऽभिमर्शनं विधत्ते—

यो वा इति । आग्नीध्रविधानादीनां मध्ये यस्य या देवता तां देवताम-
 भिक्रम्य तस्योक्चारे सति देवताभ्योऽवच्छिद्यते इति द्रष्टव्यं भवति । अतस्तत्तदे-
 वताप्रतिषादकमन्त्रैरेव तस्य तस्याभिमर्शने सति नोक्तदोषो भवति । तांश्च मन्त्र-
 विशेषानावस्तम्ब उदाजहार—“ महारात्रे नुद्ब्वाग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशतीदं
 विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानमग्न आयुश्वि पवस इति सुच आ वायो भूष
 शुचिपा इति वायव्यान्त्याघा ये अग्निमिन्धत इति सदः ” इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्राः प्रथमकाण्डे एवाऽऽम्नाता व्याख्याताश्च । अस्या ये अग्निमिति मन्त्रस्तु
 ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके नृपास्ते अश्रुतिरित्यस्मिन्ननुवाक
 आम्नास्यमनत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

युनज्मि त इति । कल्पः—“ युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्तद्दक्षं द्रौणकलशं सदशावकिं युनज्मि वायुम-

(अमिषस्तृतिविधीनां मन्त्रविज्ञेयानां चाभिधानम्)

न्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठाञ्चीद् आधवनीयं युनज्मि वाचं
सह सूर्येण त इति प्रधुरे पूतभूतम् ” इति ।

अत्र सर्वत्र प्रयुनक्तिति पदमनुवर्तते । हे द्रोणकलश ते तव स्वरूपभूतां
पृथिवीं ज्योतिषाऽग्निना सहैवास्मिन्स्थाने युनज्मि सादयामि । हे आधवनीय
ते स्वरूपभूतं वायुं तदाधारेणान्तरिक्षेण सहस्मिन्स्थाने युनज्मि । उच्यते
नानाविधैर्बन्धैः प्रतिपाद्यत इति द्युलोको वाक् । हे पूतभूतव स्वरूपभूतां वाचं
सूर्येण द्युलोकस्थेन सहस्मिन्स्थाने युनज्मि ।

युनज्मीति । कल्पः—“ युनज्मि तिस्रो विष्टवः सूर्यस्य त इति सुचः
सत्त्वा अभिमन्त्रयते ” इति ।

पूतभूतभूतारूपमस्ति सौ याः सुचस्ता विष्टवः परस्परसंपर्कहिता मथा
भवन्ति तथा सूर्यस्य तव प्रकाशेन परीक्ष्यं युनज्मि ।

अग्निर्देवतेति । कल्पः—“ अथैतानि वायव्यान्सभिमृशत्याग्निर्देवता मायत्री
छन्दः प्रमाश्रोमः पात्रमस्तीति दशभिर्दश ” इति ।

हे कर्षपावमिर्देवता त्वां रक्षतु । मायत्री छन्दस्त्वां रक्षतु । त्वमुपायुता-
मकस्य सोमरसग्रहणस्य प्रावपसि । एवमुत्तरेषु नवर्षु मन्त्रेषु योजयम् ।

तेषां पाठस्तु—

सोमो देवतेति । इन्द्रवामदेवित्वादिभिर्देववाचकैः शब्दैस्तदीयं सोम-
रसग्रहणमुपलक्ष्यते । (* आग्रयणादिषु हे स्थालीति संज्ञेयनीयम् । शक्य-
चकेनोक्तमस्मिन् शब्देव तत्तच्छससंज्ञिंसोमरसग्रहणमुपलक्ष्यते) ।

अस्मिन्नुवाके प्रमेकाः सर्वे मन्त्रा इदे त्वा मयसे त्वत्पुनराकृतत्वागेव द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्नेयमे नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।

अग्र आयूंषि चाऽऽग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥

आवा ये अग्निमैन्द्री स्पाद्युनज्मीति त्रिभिः क्रमात् ।

साद्यन्वे द्रोणकलशाधवनीयौ च पूतभूत ॥

युनेति मन्त्राणां कुर्यात्सावनीयमुनसत्ताम् ।

* अनुश्रितान्तर्गतं स्यात्, पुस्तकभ्रमः ।

१ स. “त्र युनज्मीति । २ क. छ. “सु यो” ।

(परस्परमात्सर्यप्रवृत्तयजमानयोनैर्मित्तिकप्रयोगभिधानम्)

आमिरित्यादिदेशभिर्ग्रहणावाणि संस्पृशेत् ॥

षष्ठानुवाके संप्रोक्ता मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ [इति] ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमित्याग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थानाः ।

विशेष(वे)विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम् ॥

न्योतिष्ठोमे श्रूयते—“ आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ” इति । तत्राऽऽग्नीध्र-
नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कयाविद्वाशातपीगतवाग्निदेवताया
संबन्धिन्या कर्तव्यम् । आग्निदेवता यस्या ऋचः साऽऽग्नेयीतिसाधारणोक्तावु-
ग्विशेषस्थाप्रवृत्तेरिति चेन्नैवम् । क्रतुप्रकरणपठितानामाग्नेयानामृचां क्रतुप-
युक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणदेवे । कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सामामाग्नी-
ध्रोपस्थानरूपोऽयमिति बोधयन्त्यं विधिविशेषमात्रं(वे) संक्रामतीति लाघवम् ।
अप्रकृतानां तु क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्प्रमथं बोध्यत इति
गौरवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमेन्द्रया सदो वैष्णव्या
हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकबोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रीणां वैष्ण-
वीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णबज्रवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षष्ठानुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इष्टर्गो वा अंध्वर्युर्जमानस्येष्टर्गः खलु वै
पूर्वोऽष्टुः क्षीयत आसन्न्यान्मा मन्त्रात्पाहि
कस्याश्विदभिशस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाका-

(परस्परमात्सथैप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

जुहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म न-
 ह्यतेऽनार्त्ये संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रि-
 यास्त्रिष्टुभो जगत्या अभिभृत्यै स्वाहा प्राणा-
 पानौ मृत्योर्मां पातं प्राणापानौ मा मां हा-
 सिष्टं देवतांसु वा एते प्राणापानयोः (१)
 व्यायच्छन्ते येषां सोमः समुच्छते संवेशाय
 त्वोपवेशाय त्वेत्याहु छन्दांसि वै संवेश
 उपवेशश्छन्दाभिरेवास्य छन्दांसि वृक्ते
 प्रतिवन्त्याज्यानि भवन्त्वभिर्जित्यै मरुत्वतीः
 प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथंतरे भवत इयं
 वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य
 वाव रथंतरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरेति
 भूतम् (२) वाव रथंतरं भविष्यद्बृहद्भूता-
 च्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथंत-
 रमपरिमितं बृहत्परिमिताच्चैवैनमपरिमिताच्चा-
 न्तरेति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधेतां
 स एतज्जमदग्निर्विहृग्यमपश्यतेन वै स वसि-
 ष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहृग्यं शस्यत
 इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते
 यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव इत्याहुः स देवता
 वृङ्क्त इति यद्यभिष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादु-
 कथ्यं कुर्वीत यद्युकथ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत
 यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृङ्क्ते वसिष्ठान्भ-
 वति (३) ॥

१४२३ : श्रीमत्सायनाचार्यविरचितभाष्यसमेतः [तृतीयकाण्डे-

(परस्परमात्सर्ग्यप्रयोजमानयोर्निमित्तकप्रयोगाभिधानम्)

(प्राणापानयोर्भूतं वृक्षेष्टाविस्वातिश्च)

इति छण्णवज्रुर्वेदीयतेतिरिक्संहितायां तृतीयाध्याये

प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

आग्नीध्रस्पर्शनाद्यर्था मन्त्राः पृष्ठ उदीरिताः ।

अथ सप्तमे परस्परमात्सर्ग्येण प्रयुक्तयोर्यजमानयोः कश्चिन्नैमित्तिकः प्रयोगो
वक्तव्यः । तत्राऽऽदौ तावदेकं चित्त्यप्रयोगं विधत्ते-

इष्टर्गो वा इति । इष्टं काममुच्छति प्रसादात्स्मादिना विवाशयतीतिष्टर्गोऽ-
ध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गो वै सामविधत्तेषु प्रसादादेर्निवारयितुमत्रास्यत्वात्तावदोऽध्वर्यु-
रदुष्टैश्चविनाशेनाऽऽर्ध्वं गच्छतो यजमानात्पूर्वः क्षीयते स्वयं प्रथम एव विन-
श्यति । तस्य स्वाविनाशस्य परिहारायाऽऽसन्त्यादित्यादिमन्त्रेण होतृसंनन्विनः प्रात-
रनुवाकपाठात्पराऽऽज्यमध्वर्युराग्नीध्रे जुहुयात् । तेन होमेनाध्वर्युरात्मार्यं प्रथमं
शर्म नश्यते सुखं बध्नाति । तच्च यजमानस्यानार्थं संपद्यते । मन्त्रस्यायमर्थः-
आसन्त्यादेरिणायास्ये भवान्मन्त्राद्विचारस्तथा मन्त्रां महि हे देव मां साहय । तथा
कस्याभिदिमिशस्तथाः सर्वस्यादभ्यपवादान्मां साह्येति ।

मात्सर्ग्येण सोमयागं कुर्वतोर्द्वयोर्यजमानयोरासन्त्यमन्त्रस्थाने मन्त्रान्तराणि पञ्च
दशयति-

संवेशायेति । संवेशः शवनम् । उग्रवेश आसनम् । मम विभ्रम्हेण तदु-
भयसिद्धयर्थं गन्तव्यम् [अ]भिभूत्यै गावश्चकिर्दृक्कवैर्भिभूतार्थं च हेऽग्ने त्वां प्रति
स्वाहुतमिदमस्तु । सामन्त्या इति पदादूर्ध्वमभिभूत्यै स्वाहेति पदद्वयस्यानुषङ्गः ।
विष्टुम इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुषङ्गः । अभिभूत्यै स्वाहुत्युत्तरानुषङ्गः ।
जगत्या इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुषङ्गः । एवमेते त्रयो मन्त्राः । हे प्राणा-
पानौ मृत्योः सकाशान्मां पातुम् । सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः । हे प्राणापानौ मां
कदाचिदपि मा हृषीष्टि मा परित्यजतम् । सोऽमं पञ्चमो मन्त्रः । अत्रोभयत्र
स्वाहेत्यनुषज्यते । एतेषां मन्त्राणां नास्त्यमुच्यते-

देवतासु वा इति । येषां यजमानावां सोमयागः समुच्छते मात्सर्ग्येण
संभूय प्रवर्तते । एते यजमाना देवताविषये प्राणापानविषये च व्यापच्छन्ते

(परस्परमात्सर्पेणपुनश्चजनानयोर्मैमिति ह्यप्रयोगाभिधानम्)

विप्रतिपद्यन्ते । एतद्देवतादिकं भवेवास्तु मान्यस्येत्येको मन्थते । अगरोऽपि वेद्येति विप्रतिपत्तिः । तस्यां विप्रतिपत्तौ सत्यां संवेशयोत्पादभिः पञ्चभिर्भवेत् आतर-
रनुवाकारपुत्राऽऽभिप्रेत जुहुयात् । तत्र विश्रम्भपूर्वकयोः शयनासनयोर्वाचकाम्यां
संवेशोपवेशशब्दाभ्यां तत्कारणीभूतानि गात्राद्यादिच्छन्दास्त्युपलक्ष्यन्ते । तथा
सति यः संवेशमदिपन्वैर्जुहोति अस्य यज्ञे प्रवृत्तेश्छन्दाभिः प्रतिस्पर्धियज्ञमतानि
च्छन्दांसि विनाशितानि भवन्ति । ततो देवताणां प्राणपानयोश्च स्वासीन-
त्वात्स्वयं निरुपद्रवः सुखेन संवेष्टुमुपवेष्टुं च प्रभुर्भवेति ।

अथ मात्सर्पेणप्रवृत्तावध्वर्युकर्तव्याभ्युक्तत्वाद्वातुः कर्तव्यविशेषं विधत्ते—

प्रेतिवन्तीति । मरुद्वा गविः प्रेतः सा येष्वाज्यस्तोत्रेषु विद्यते सानि प्रेति-
वन्ति । तादृशान्याज्यस्तोत्राण्युद्वातुभिरनुष्ठेयानि भवन्ति । तानि चाभिजयाय
संपद्यन्ते । मात्सर्पेणिमित्तं विहाय नित्यप्रयोगेऽग्न आयाहि वीतय इत्यादी-
न्याज्यस्तोत्राणि । मात्सर्पेणप्रवृत्तरूपे त्वस्मिन्संसेवे प्र वो वाजा इत्यादीन्याज्य-
स्तोत्राणि । तत्र गतिमकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वादितानि प्रेतिवन्तीत्यु-
च्यन्ते । ननु ब्राह्मणग्रन्थ एकैको वै जनतायामिन्द्र इत्यस्मिन्ननुवाके यौ द्वौ
संस्तुनुत इति द्वयोर्मात्सर्पेण प्रवृत्तं संसेवशब्दाभिर्भेद्यं सोमयागमुपकरणैवमाप्ता-
तम्—“ एतिवन्त्याज्यानि मवन्त्यभिजित्यै ” इति । आभिमुरुषेन गमनमेतिः ।
सा येष्वाज्येष्वस्ति तान्येतिवन्ति । अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यगमनस्य प्रवीत-
त्वात्तदादीन्येतिवन्त्याज्यानि । तान्येव नित्यप्रयोग इवात्रापि विधीयन्त इति
चेत् । एवं तर्हि वचनद्वयचलात्प्रातिवर्तमेतिवतां चात्र समुच्चयोऽस्तु । नात्र विकल्पः
शङ्कनीयोऽपूर्वमेदेन कार्यकत्वामावात् । मरुत्वच्छब्दो यास्वद्वस्ति वा मरुत्वत्यः ।
प्रतिपद्यन्ते प्रारब्धन्त आज्यस्तोत्राणि चाभिर्ज्ञातिमस्ताः प्रतिपदः । उदाहृता मरु-
त्वत्य आज्यस्तोत्रेषु प्रतिपदो भवन्ति । तेष्वभिजयाय संपद्यते । नित्यप्रयोगे
पुष्टतोत्रे बृहत्ताम रथंवरताम वेत्तुमवधिच्छया विकल्प्यते । इह तु संसेवे
बृहदथंवरं समुच्चिते कार्ये ।

अथ तयोः समुच्चितयोर्बहुधा प्रशंसामह—

इयं वावेति । बृहदथंवरं भूलाकादिप्राप्तिहेतुत्वात्तदूपेण स्तूयते । तदुभयं
समुच्चित्य प्रयुज्जान आभ्यां लोकाभ्यामेतन् प्रतिस्पर्धिमन्तरेति मध्युतं करोति ।
तथा वर्तमानदिनस्येव भविष्यदिनरूपेण च ते स्तूयते । तथा सत्यव्याधादि-

(परस्परमात्सर्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

नद्वयादेनं च्यावयति । तथा भूतभविष्यच्छ्रेयोरूपेण स्तुत्वा ताम्यां श्रेयोभ्यामेनं च्यावयति । तथा परिमितापरिमितरूपाभ्यामपि श्रेयोभ्यां च्यावयति ।

इत्थं द्वयोः संवेशेत्यादिनाञ्च कर्तव्यमभिधाय हौत्रं कर्तव्यं दर्शयति—

विश्वामित्रेति । आ नो भद्रा इत्येतन्नित्यप्रयोगे वैश्वदेवशस्त्रगतं सूक्तं तस्य स्थाने ममाग्रे वर्षो विहवेष्वास्त्वित्येतत्सूक्तं मात्सर्यमस्तः प्रयुज्जीति । तेन प्रतिस्पर्धिनं इन्द्रियसामर्थ्यं वृद्धे विनाशयति । यथा जमदग्निर्वासिष्ठस्य वीर्यं तद्वत् । एवमृत्विज एकैकस्य कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य कर्तव्यविशेषं दर्शयति—

यस्य भूयांस इति । देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागमात्रं यज्ञ इत्युच्यते । अङ्गोपाङ्गस्तद्विहितः संपूर्णः क्रतुः । यज्ञश्चासौ क्रतुश्चेति यज्ञक्रतुः । हविस्त्यागसामान्यस्य विद्यमानत्वाद्यज्ञोऽपि भवति । अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात्क्रतुरपि भवति । यथा चूतवृक्षः पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिश्यते तद्वत् । द्वयोः स्पर्धमानयोर्यजमानयोर्मध्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयान्भवति स यजमानः प्रतिस्पर्धिनो देवान्विनाशयति । ततो यदि प्रतिस्पर्धिनो द्वादशस्तोत्रयुक्तोऽग्निष्टोमः परस्तादनुष्ठानसमाप्तौ पर्यवसितो भवेत्तदानीमितरः पञ्चदशस्तोत्रयुक्तमुक्थ्यं कुर्वीत । यदि प्रतिस्पर्धिन उक्थ्यः स्यात्तदानीमितर एकोनविंशस्तोत्रयुक्तमतिरात्रं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः प्रतिस्पर्धिनो देवता विनाश्य स्वयं वसुमन्तमो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आसन्त्येति पुरा हौमः स्यात्मावरनुवाकतः ।

स्पर्धया सुन्वतः सोमं संवेशाहुविषश्चकम् ॥

पशन्दयुक्तान्याज्यानि मरुत्वत्य उपक्रमे ।

नित्यप्रयोगादेतावान्विशेषः स्पर्धया भवेत् ॥ ”

अथ भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य १४४ पादे चिन्तितम्—

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यदा सप्रुञ्चितम् ।

एकं प्रकृतिवद्विधजितीवान्यत्र चेतरेत् ॥

(उपांशुग्रहाचार्याभिषेकमन्त्राणामभिधानम्)

वचनाद्विभजित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रबोद्धव्योः ।

नेहास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्तुर्भवेः ॥

इदमाम्नायते—“संसव उभे कुर्यात्; गोसव उभे कुर्यात्, अभिषिक्त्ये-
काह उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात् ” इति । किमत्र बृहद्रथंतरबोरेकं पृष्ठस्तुवावितरद-
न्यस्तुतौ स्यात्, किंवा समुचितमुभयं पृष्ठ एवेति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्बेक-
त्विजित्वादेकस्मिन्प्रयोग एकस्य पृष्ठत्वादप्यत्रापि तथात्वं युक्तम् । तथा तत्त्व-
वशिष्टं साम सर्वपृष्ठविभजिभ्यामेव स्तोत्रान्तरे प्रयोज्यत्वमिति पूर्वं वक्षः ।
तादृश्वचनाभावेनात्र विभजिद्वैषम्यात्प्रकृतिवादिकल्पे सति पूर्वविधानवैषम्या-
त्समुच्चय इति राजान्वः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत
प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत स्यानं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे
तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयता-
ङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पञ्चान्मे तर्प-
यत गृहान्मे तर्पयत गृणान्मे तर्पयत सर्वगणं
मा तर्पयत तर्पयत मा (१) गणा मे मा
वि तृषन्नोषधयो वै सोमस्य विशो विशः सत्
वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमोऽवीवृधं वो
मनसा सजाता ऋतंप्रजाता भग इदं स्वाम ।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविदाना अनु मन्थन्ताः

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

सर्वनाय सोममित्याहौषधीभ्य एवैनं स्वायै
विशः स्वायै देवतायै निर्याच्यमि पुणोति
यो वै सोमस्वाभिषुयमाणस्य (२) प्रथमेऽऽ

शुः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां
पशून् यजमानस्य निहन्तोस्तममि मन्त्रयेताऽऽ-
मांस्कान्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं
मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवैतामा शस्त
इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजयि पशूनामनिर्घाताय
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिषीमनु यामिमं च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु संचरन्तं
द्रप्सं जहोग्यनु सप्त होत्राः (३) ॥

(तर्पयतामिषूषमाणस्य यश्च दशो च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयवेत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽमुवाकः ॥ ८ ॥

(अथातृतीयाकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽमुवाकः) ।

विशेषाविषयः प्रोक्ताः स्वार्थमुक्तस्य सप्तमे ।

अथाष्टमोऽमुवाकः उपांशुग्रहार्थस्माभिषवस्यापेक्षितान् मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उत्तरस्यां वर्तन्यां होतृचपसं वसतीवरीभिरभिषुय निग्राभ्यां तु
यजमानं वाचयति निग्राभ्याः स्य देवभृतः ” इति । दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-
त्तरस्मिन् वाचकप्रार्थने वसतीवरीशब्दाभिषयाभिरद्भिरभिषुयते होतृचपसस्तत्रा-
भिपूरणम् निग्राभ्यामिषोषस्त्वानीयमानासु मन्त्रं वाचयेत् । तस्याठस्तु—

निग्राभ्याः स्येति । हविष्मतीरेषा आपा इति मन्त्रेण कुम्भे नितरां
गृहीतव्याः आमो निग्राभ्याः । देवः श्रूयन्त इति देवभृतः । हे आपो यूयं

(उपांशुग्रहार्थमिषवमन्त्राणामभिधानम्)

तादृशः स्थः । ता मयं पदीयमायुस्त्वयमेव । एवं प्राणादिषु योन्यम् ।
आत्मानं जीवम् । अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवान् । गणास्तत्पसूदनाः । सर्वगर्भं
सर्वं पुनर्भूत्यादिसमूहा यस्य मम तादृशं माम् । किमहना तर्पयत् श्रेयुषसंहारः ।
त्वेदमिह तर्पणेन मदीया गणास्तृणादिसंहिता भवन्तु । पूर्वानुवाकोका आस-
न्यादित्यादिका मन्त्रा ह्ये त्वेत्यनुवाकात्पूर्वं दृष्टव्याः । अयं तु त्रिमासाः
स्थेति मन्त्रस्तस्मादूर्ध्वं दृष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विषणे व्रीडु-इत्यधिषवणफलके, अक्षीनुवं वो मनतां
सुजगता इति राजानमेवाभिमान्य ” इति, तमिषं मन्त्रमवतार्य व्याचष्टे—

ओषधय इति । यः सोमो राजा तस्योषधय एव विशाः प्रजास्थानीयाः ।
अत एव ता ओषधिरूपा विशो राज्ञः प्रदातोरिधराः सोमं राजानमीक्ष्य-
स्मभ्यं दातुं समर्थाः । सोमश्चेन्द्रदेवत्यः । तस्मादोषधीन्द्रादिषयेणावीर्यमित्या-
दिमन्त्रेण सोममभिमान्यं युक्तम् । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे सुजाताः सर्व-
जनोपकारित्वेन शोभनजन्मानो विशेषतश्च कृतप्रजाता यशार्थं भक्त्येणोपास-
स्तादृशो हे ओषधयो वो युष्मान्मनसावीर्यं-वर्धयामः । वो युष्माकं मम
इन्द्रजन एव वयं स्वाम सर्वदा युष्मद्भजनरूपे कर्मणि तिष्ठामेत्यर्थः । देवी-
वीरुधः सोमवलीरूपा देव्य इन्द्रेण संविदाना ऐक्यमयं गताः सवन्ताय मातः-
सवनकर्मणे सोममनुमन्यन्तामिति । एतन्मन्त्रपाठेनौषधिरूपा सोमस्य या
विद्वत्स्वीयमजा या चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीयदेवता तस्याः प्रजाया देवता-
याश्च सकाशात्सोमं विशेषेण याचित्वाऽभिपुणीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आ माऽस्कानिति प्रथमप्लुतमनुमभिमान्यते ” इति ।
तदिदं विधत्ते—

यो वै सोमस्येति । अधिषवणफलकयोरवस्थाप्य मावमिरभिषूयमाणस्व
सोमस्य यः पथमोऽशुर्लेशो भूमौ पतति स लेशो यजमानस्येन्द्रियादीनिःशेषेण
विनाशयितुं समर्थः । तस्मात्तत्परिहारार्थमा माऽस्कानित्यादिमन्त्रेण तमनुमभि-
मान्येत । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे भूमौ पतितशो त्वं प्रजया धनतमृषया
च सह मां प्रत्यात्मानं पुनरापनोऽसि तस्मान्मदीयमिन्द्रिवं वीर्यं च मा निर्वप्रीशी
विनाशयेति । अनेन मन्त्रेण यजमानोऽपि विनाशायोऽपि विनाशोऽपि नास्ति ।

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

शुद्धं स्वकारेण—'इत्थश्चस्कन्देति विप्रुषः' इति । आभिषन्वयत इत्य-
नुवर्तते । तस्मिन् यन्त्रं यन्त्रे

द्रप्सश्चस्कन्देति । द्रप्सः सोमरसविन्दुः पृथिवीमिनु चस्कन्द पृथिव्या पतित इत्यर्थः । स च द्रप्सो हृतः चन्स्थानवयेऽनुसंचरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदग्निप्रेतस्य स्मर्यते स्म—

“अग्नौ प्रस्थाऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदिष्यान्नायवे वष्टिर्वष्टेरन्नं तवः प्रजाः ” ॥ इति ।

बोधमर्थो ब्राम्हित्यादिनाऽभिधीयते धामिं च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिदं
 स्थानमनुसंहरति । मध्यं पूर्वं योनिः पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानावशेषः,
 तमप्यनुसंहरति । तृतीयं योनिं द्युलोकरूपमादित्यस्थानमनुसंहरति, तमिं
 त्रिषु स्थानेष्वनुसंहरन्तं द्रप्सं जुहोमि मनसा हृतमिव भावयामि । कुत्र होम
 इति तदुच्यते—अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रप्सः पतितस्तद्व्यतिरिक्त-
 होमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हृत
 आदित्यादिस्थानत्रयेषु संहरन्नुपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः । त एते मन्त्रा
 वाचस्तत्रैव परस्त्वेष्वस्मादनुवाकान्तर्ष्वे द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

निष्प्रभ्याक्तिरुपनन्तं निष्प्रभ्याग्रहणे सति ।

स्वामिनं वाचयेत्सोमं मन्त्रयेत् हवीवृषम् ॥

आवास्कानभिमन्थांशर्क्षो बिन्दं तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार एते मन्त्राः स्युरष्टमे त्वनुवाकके ॥

इति श्रीभक्तसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यत्तेतिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपाठकेऽ-

दृष्टोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सो वै देवान्देवयज्ञसेनापयति मनुष्यान्मनु-
 ष्यबशुत्तेन देवबशुस्यैव देवेषु भवति मनुष्यय-
 ज्ञासी मनुष्येषु बान्प्राचीनमाश्रयणाद्वह्नाङ्ग-

(सवनाहृत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

ह्रीषात्तानुपाशु गृह्णीयाद्यानुध्वांस्तानुपब्धि-
मतो देवानेव तदेवयशसेनापिपयति मनुष्यान्म-
नुष्ययशसेन देवयशस्येव देवेषु भवति मनुष्य-
यशसी मनुष्येष्वग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान्वै-
श्वानरो महिना विश्वशीभूः । स नः पावको
द्रविणं दधातु (१) आयुष्मन्बः सहमक्षाः
स्याम । विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मि-
न्दितीये सर्वने न जह्युः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां
वर्दन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम । इदं तृती-
यं सर्वनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त ।
ते सौमन्वनाः सुवरागशानाः स्विष्टिं नो अग्नि
वर्त्ताधो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अग्न्या आहु-
तयो हूयन्तेऽनायतना अग्न्या या आघारव-
तीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्यास्ता
अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽघारमा घार-
येदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे
नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स
पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहु-
तीरायतनवतीः करोत्यायतनवान्भवति य एवं
वेदायो द्यावापृथिवी एव घृतेन व्युनक्ति ते
व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
(३) य एवं वेदेष ते रुद्र भागो यं निरया-
चथास्तं जुषस्व बिदेगोपत्य रायस्पोषः

सुवीर्यं संवत्सरीणां स्वस्तिम् । मनुः पुत्रेभ्यो
 दायं ब्रह्मजस ताभावेदिष्टं ब्रह्मत्तयं वसन्तं
 निरभजस आऽगच्छत्सोऽब्रवीत्कथांमा निर-
 भागिति न त्वा निरभाक्षमित्यब्रवीदङ्गिरस
 इमे सत्रमासते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र
 जानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्ग
 लोकं यन्तो य एषां पशवस्तास्ते दास्य-
 न्तीति तदेभ्योऽब्रवीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य
 एषां पशव आसन्तानस्मा अददुस्तं पशुभि-
 श्वरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छत्सोऽब्रवी-
 न्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै (५) महीमि-
 मानित्यब्रवीन्न वै तस्य त इंशत इत्यब्रवी-
 यद्यज्ञवास्तौ हीयते सम वै तदिति तस्माद्य-
 ज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यं सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽभ-
 जायते पशून्नाभि मंस्य इति तस्मा एतं
 मन्थिनः सस्त्रावमंजुहोततो वै तस्य रुद्रः
 पशून्नाभ्यमन्यत यत्रैतमेवं विद्वान्मन्थिनः सस्-
 त्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशून्नाभि
 मंस्यते (६) ॥

(दधात्कावर्तनवर्तीणां उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
 तेऽदुर्वै यत्रैतमेकादशा वः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(सवमाहुत्यादिमन्त्राणामभिमतम्)

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे सवमाहुत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्राऽऽहो दाक्षहमन्त्राणां क्रमेण निचिमुञ्चं च ध्वनिं विधत्ते—

यो वै देवानिसिन्धो देवानां यशः कीर्तिर्देवयशसं तेन देवावो यजमानोऽर्चयति योजयति मनष्यानि मनुष्ययशसेन योजयति स स्वर्गं देवेभ्यो मध्ये देवयशसवानेव भवति । भूलोके मनुष्येभ्यो मध्ये मनुष्ययशसवानेव भवति । तदुभयसिद्धयर्थं क उपाय इति, तदुच्यते—आश्रयणग्रहाणार्चनं पूर्वस्मिन्काष्ठे यागग्रहान्तर्गताभ्यन्तर्यामिन्द्वायवादीन्गृह्णति तान्सर्वामुपांशु यथा भवति तथा गृहीयात् । मन्त्रा यथा पार्थरथ्येन श्रूयन्ते तथोच्यमानं गृहीयादित्यर्थः । यामाश्रयणग्रहादूर्ध्वभाविन उच्येयादिग्रहान्गृहीयात्तानुपविमतो गृहीयात् । सप्तविंशतिराश्विनवणमुपविस्तथोच्यमानं गृहीयादित्यर्थः । ततोपांशुच्चारणेन देवानां कीर्तिप्राप्तिः । ईषदुश्च ध्वनिना मनुष्याणां कीर्तिप्राप्तिः तेनोभयेन स्वस्यापि लोकद्वये कीर्तिर्भवति ।

कल्पः—“आग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आग्निः प्रातरिति । अयमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठिते सत्यस्मान्मातु । वैभानरो विधेयां नराणां स्वामित्वेन संबन्धी । महिना स्वकीयेन महिम्ना विश्वशंभुर्विधस्य सुखमापकः । स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं ब्रविणं दधातु धर्मं दधातु । कीदृशः, पावकः शोधयिता । पापक्षयं कृत्वाऽस्माञ्शोधयतीत्यर्थः । किं वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषः सहमक्षा मक्षयितुमिः सर्वैः सहिताश्च सर्वशः स्वाम । सोऽयं प्रातःसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

कल्पः—“विधे देवा मरुत इति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

विधे देवा इति । ये मरुतो यधेन्द्रस्ते विधे देवाः सर्वे देवा अस्मिन्दिक्षुके माध्यंदिने सवने नोऽश्वाज्जसुर्मा परित्यजेयुः । वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषो ये वा देवास्तो वादिकं वदन्तस्तेषां सुखाय नुग्रहमुच्चैः स्पष्ट विधेम । सोऽयं माध्यंदिनसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

(सवनाहृत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

कल्मः—“ इदं तृतीयः सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ”

इति । पाठस्तु—

इदं तृतीयमिति । कवीनां विदुषामृत्विजां संबन्धि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवा वसीषो वसुमत्तरं कृत्वा नोऽस्माकं या स्विष्टिः शोभनो यागस्तां स्विष्टिमभिलक्ष्य नयन्तु प्रापयन्तु । कीदृशा देवास्तदुच्यते—ये देवाश्चमसं चम-
सगणमैरयन्त परितवन्तस्ते देवाः सौधन्वनाः सुधन्वन इन्द्रस्य संबन्धिन क्रतु-
नामानः सुवरानशानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तः । तादृशा देवा नयन्तिवत्यन्वयः ।
सोऽयं तृतीयसवनसमाप्तौ होममन्त्रः । एतेषु मन्त्रेष्वग्निः प्रातःसवन इत्यव-
माधो मन्त्र ओमासध्वर्षणीभूत इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । विधे देवा इत्यर्घ्यं
द्वितीयो मन्त्रो महाः इन्द्रो नृवदित्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । इदं तृतीयः सवन-
मिति तृतीयो मन्त्रो बृहस्पतिसुतस्येत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिष्ठेययाऽऽवारमा-
धारयति ” इति ।

परिष्ठवाशब्देन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तमिममाधारं विधत्ते—

आयतनवतीरिति । ह्यमाना आहुतयो द्विविधा आयतनमुक्तास्वद्वहि-
ताश्च । आचारेण व्यवस्थापितं होमस्थानं होतव्यानामायतनं यत्तद्वात्सलो
पुरोडाशाद्याहुतीनामस्ति । आचारस्य प्रकरणे विहितत्वात् । सौम्या-
स्त्वेष्टापांश्चन्द्यामग्रहा आचाररहितत्वादनायतनास्तद्वैन्द्रवायवग्रहाद्याहुतीनाम-
प्यनायतनत्वं प्राप्तम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं यदैन्द्रवायवं होतुमादत्ते तदा वाम-
हस्ते तं धृत्वा दक्षिणहस्तेनाध्वरो यज्ञ इत्यादिमन्त्रेणाऽऽधारं जुहुयात् । दक्षिणं
परिधिसंधिमन्ववहत्य प्राञ्चमुदञ्चं सोमरसं पातयेत् । सोऽयमाधारः । मन्त्रा-
र्थस्तु—हे देवा अयमस्माकं यज्ञोऽध्वरो हिंसकरहितोऽस्तु । किमर्थमिति तदु-
च्यते—ओषधीभ्यः पशवे जनाय चास्माकं सर्वमाणिम्यश्च हे सोम त्वमध्वरो
हिंसारहितोऽस्मीति घृतवत्तिश्चेति । तत्तेन सौम्या ऐन्द्रवायवादिग्रहसंबन्धिन्योऽ-
प्याहुतीरायतनवतीः करोति । यश्चैवं वेद सोऽप्यायतनवान्भवति । अपि च
घृतवदिस्तुक्त्या द्यावापृथिव्यावपि घृतेन विविधं क्लेदयति । ते च विविधं क्लेदिते
सत्यौ सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य एवं वेद सोऽप्युपजीवनीयो
भवति ।

(सत्रनाह्व्यादिसन्त्राप्त्यासभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“उत्तरार्धात्प्रतिप्रस्थाता बहिष्परिष्यङ्गारं निर्वर्त्य तस्मिन्प्रस्थितः सः स्वाकं जुहोत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचथा इति” इति ।

पाठस्तु—

एष ते रुद्रेति । हे रुद्र क्रुदेवैष संस्नावस्वव भागस्तं (गः, यं) भागं निरयाचथा देवेभ्यो निष्कृष्य तवैवासाधारणत्वेन याचितवानसि, तथाचनं ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति, तं याचितं भागं सेवस्व । त्वं तु गवां पालनं वनस्य पुष्टिं शोभनपुत्रं संवत्सरनिष्पाद्यानामोषधीनामविनाशं च विदेजानासि । तस्मात्सर्वमस्मदर्थं संपादयेत्यभिप्रायः ।

तमिमं संस्नावहोमं विधातुं पीठिकाभारचयति—

मनुः पुत्रेभ्य इति । मनोब्रह्मवः पुत्रास्तेषु कनिष्ठो नाभानेदिष्ठनामको बालो वेदाध्ययनं करोति । तदानीं पिता मनुजेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं धनं विभज्य दत्तवान् । अध्ययनपरं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन हेतुना मां भागरहितमकार्षीरिति पितरनब्रवीत् । स च पिता त्वां भागरहितं न कृतवानस्मीत्यब्रवीदुक्त्वा च तत्पाप्मयुपायं पुत्रायोपादिदेश ।

अनन्तरं च पुत्रस्तेनोपायेन भागं प्राप्तवानित्येतद्वर्णयति—

अङ्गिरस इति । अङ्गिरो नामका इमे महर्षयः सत्रमनुतिष्ठन्ति । ते तु स्वर्गप्राप्तिसाधनानां नाभानेदिष्ठनामकशस्त्रादीनामपरिज्ञानात्स्वर्गं न जानन्त्यतस्तेभ्य इदं त्वयाञ्जीतं शस्त्रादिप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेषां सत्रं परिसमाप्य स्वर्गं गच्छन्तो यामोपयुक्तेभ्योऽवशिष्टान्स्वकीयान्स्नान्तर्वासुभ्यं दास्यन्ति । सोऽयं भागमाप्स्युष्यस्य । इत्येवं मोक्तः पुत्र इदं ब्राह्मणं तेभ्योऽभिदधे । ततस्त्वदीयानवशिष्टान्स्नान्तर्वासुभ्यं दत्तवान् ।

अथ नाभानेदिष्ठस्य रुद्रेण सह संवादं दर्शयति—

तं पशुभिरिति । अङ्गिरोभिर्दत्तान्पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञ-
भुवि यज्ञशेषैः पशुभिः संचरन्तं नाभानेदिष्ठं रुद्र आगत्य मदीया एते पशव इत्यब्रवीत् । ततः स नाभानेदिष्ठो प्रक्षमङ्गिरस इमान्पशून् दत्तवान् इत्यब्रवीत् । ततः स रुद्रस्तस्मै यज्ञशेषस्याऽप्यस्यावेऽङ्गिरसो न स्तेनयितस्त्वस्मात्तैर्दत्तं पशु-
द्रव्यमस्वामिदत्तस्त्वान्न व. भोगमस्मित्यब्रवीत् । कस्वार्हं स्वामीति चेत्तु—
पशून् दत्तवान् यज्ञभूमौ हवीते यज्ञसमाप्तेष्वप्यवशिष्यते तत्सर्वं ममैव स्वम् । तस्मान्—

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

मानुज्जामन्त्रेण यज्ञभूमिः केनापि न प्रवेष्टव्या । यदि तव शिष्टपश्वेषां ऽस्ति
तर्हि मां यज्ञे भागिनं कुरु ततस्तुभ्यं दत्तानेतान्पशून् मारयिष्यामीति रुद्रोऽब्रवीत् ।
ततो नामानेदिष्ठस्तस्मै रुद्रायैतं मन्थिनः संसावमजुहोत् । मन्थिग्रहं हुत्वा
तत्पात्रस्थं द्रव्यशेषं परिधेर्बहिस्थापितेऽङ्गारे हुतवान् । ततस्तुष्टो रुद्रस्तस्मै
नामानेदिष्ठस्य पशून्वैव हिंसितवान् । आरूपानं परितमाप्य विधत्ते—

यत्रैतमेवमिति । ऐन्द्रवायवादिपुण्ड्र्यान्तेषु ग्रहेषु गृहीतेषु ऋतुपात्रयोः
सोमग्रहणात्प्रागेवैन्द्रवायवमन्थिग्रहपचारस्य काट(र्यं)त्वान्मधुश्च माधवश्चे-
तस्मादनुवाकात्प्रागेवाध्वरो यज्ञ इत्याधारमन्त्र एष ते रुद्र भाग इति संसावम-
जुह्व द्रव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाध्वे तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

जुष्टो वाचो मधुमत्तस्मिन्मा धाः स्वाहा
सरस्वत्यै । ऋचा स्तोमेऽ समर्धय गायत्रेण
रथंतरम् । बृहद्रायन्नवर्तनि । यस्ते द्रुप्तः
स्कन्दति यस्ते अशुर्बाह्व्युतो धिषण्योरूप-
स्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रास्वाहा-
कृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रुप्तो अशुः
पतितः पृथिव्यां परिवापात् (१) पुरोडा-
शात्करम्भात् । धानासोमान्मन्थिनं इन्द्र शु-
क्रात्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

(प्रवृतहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

द्रुप्तो मधुमाः इन्द्रियावात्स्वाहाकृतः पुनर-
प्येति देवान् । दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा-
त्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । अध्वर्युर्वा
ऋत्विजां प्रथमो युज्यवे तेन स्तोमो योक्तव्य
इत्याहुर्वागग्नेया अग्र एत्वज्रगा देवेभ्यो यज्ञो
मयि दधती प्राणान्पशुषु प्रजां मयि (२) च
यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति
वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदग्रहाङ्गहीत्वा
बहिष्पवमानः संपन्ति पराञ्चो हि यन्ति
पराञ्चोभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते
यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकर्विष्णो त्वं नो अन्तमः
शर्मं यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारां मधुश्चुत
उत्सं दुहते अक्षितमित्याह यदेवास्य शयान-
स्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति (३) ।

(परिवापात्मजां मयि दुहते चतुर्दश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आचारसंसावमन्त्रौ नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृतहोमादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतहोमो जुहोति जुष्टो वाचो भूषासमृचा
स्वोमः समर्षयेत्येवाभ्याम् ” इति ।

षष्ठे काण्डे यदिहिवृत्विजो वृणीते छन्दाः स्वेव वृणीत इति, वज्र वो वो
वृवो भवति तेन तेनेमौ होमो कर्तव्यौ । वज्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

जुष्टो वाच इति । अहं वाग्देवतायाः प्रियो भूयासे, तथा वाचां शालको यो देवस्तस्यापि प्रियो भूयासम् । हे वाग्देवि शब्दरूपायां वाचः संबन्धि यन्मधुरं पदं तस्मिन्मा भ्रा मां स्थापय । सरस्वत्यै तुभ्यमेतत्कुतमस्तु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

ऋचा स्तोममिति । हे वाग्देवि ऋचा योनिभूतया स्तोमे स्तोत्रं सामा-
वृत्तिं वा समर्धय समृद्धिं कुरु । तथा गायत्रेण साम्ना सहितं रथतरं साम
समर्धय । गायत्रस्य वर्तनी मार्गो यस्य बृहत्तः साम्नस्तद्गायत्रवर्तनी । तादृशं
यथा भवति तथा बृहत्सामं समर्धय । कर्मानुष्ठानाय वृतेषु ऋषिषु ऋक्सामा-
दिगतं यदैकत्वं तत्परिहृत्य समृद्धं कृष्विषि सात्पर्यायः ।

कलाः—“यस्ते द्रप्सो यो द्रप्स इत्येतैः पतिमन्त्रं वैष्णवहोमाञ्जुहोति ”
इति । यस्ते द्रप्स इत्येतद्द्वयोः प्रतीकं तत्प्रथमो मन्त्रोऽस्मैमन्त्रैः पवमानार्थं प्रस-
र्पणात्पूर्वं जुहुयात् । वैष्णवान्सप्तहोतारं च हुत्वा बहिष्पवमानं वन्माध्यादिनं पव-
मानं प्रसर्पन्तीति सूत्रकारिणोक्तत्वात् । तत्र प्रथमामृचमाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम तव संबन्धी यो द्रप्सो रसविन्दुरथवांशुर-
चिषवणफल्ग्वोरुपस्थादुत्तरभागात्स्कन्दति भूमौ पतत्यथवाऽध्वर्योर्बाहुच्युतः
स्कन्दति । अथवा यस्ते रसविन्दुः पवित्रादशापवित्राद्वा भूमौ पतति तं द्रप्सं
तं चांशुमिन्द्राय स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

अथ द्वितीयामृचमाह—

यो द्रप्स इति । परिवाषादीनि सर्वनीयपुरोडाशद्रव्याणि । परिवापो
लाजानां समूहः । पुरोडाशः प्रसिद्धः । करम्भः सक्तवः । धाना भूयवतण्डुलाः ।
सोमः प्रसिद्धः । धानाश्च सोमश्च धानासोमं तस्मात् । मन्थी शुक्रश्च ग्रहौ ।
हे इन्द्रोक्तानां परिवाषादीनां सकाशाद्यो द्रप्सो भूमौ पतितो यश्चांशुर्भूमौ
पतितस्त्वं द्रप्सं तं चांशुं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा तुभ्यमिन्द्राय जुहोमि ।

अथ तृतीयामाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम यस्ते द्रप्सो मधुमान्माधुर्यवानिन्द्र-
यवानिन्द्रियवृद्धिकारी मया स्वाहाकृतः सन्दिबो वा पृथिव्या वाऽन्तरिक्षाद्वा
परिवः पतितस्तत्तस्मात्सर्वस्मादागत्य पुनर्देवानप्येति प्राप्नोति स द्रप्समिन्द्राय
स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

(प्रवृत्तहीमादिमन्त्राणामभिधानम्)

बहुक्तं सप्तस्वरण—“ उदञ्चः पश्चाद्वह्निष्पवमानाय ब्रह्मण्यजुर्वेदीयतिसिरिषसंहिता—
रूपाः सप्तन्यवयुः सप्तोक्तस्वरभवे सप्तोत्तरं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुत्तमो-
द्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः ” इति पूर्वोक्तं यजुर्वेदिमुष्टिं यजमानो वि-
श्राम्येगा अग्रं स्रित्विति ” इति च, तदितदिषते—

अध्वयुवा इति । बहिष्पवमानाय सप्तोत्तरं प्रतिहर्ता यजमानो वि-
युज्यते पूर्वमावी सप्तर्षेण भवते । तस्मात्तेनाध्वयुवा रूपाः कोकच-
ष्पवमानस्तोत्रं सप्तोत्तरादिषु योजनीयमित्यभिज्ञा आहः । तथोज्ञातं सप्तयगा
इति मन्त्रं पठेत् । अग्रे मन्त्रं शकनोतिद्विग्रेगाः । तद्व्यावादिर्ब्रह्मण्यजुर्वेदीय-
गच्छतु । कथंभूता वाक्, क्रजुगा देवभ्यो देवपक्षिभ्यमुजुना मांसा
गच्छन्ती, मय्यध्वर्ये मशो दधती कीर्तिं स्थामयन्ती, पशुषु गवादिषु पापा-
न्सुस्थिरं दधती, ममि च यजमाने ज्ञात्वादिस्थां प्रजां दधतीति मन्त्रस्यार्थः ।
तेन मन्त्रपाठेनाध्वर्युपक्षुप्ते बहिष्पवमानारम्भे वाचमेव योजितवानभवति ।

बहिष्पवमाने सप्तर्षेण काले विषते—यस्तु वा इति ।

ऐन्द्रवायवादिक्कान्महान्पूर्वमाविनः सर्वान्गृहीत्वा बहिष्पवमानमृत्विजः
सप्तर्षीति वदेतेन यज्ञस्य वास्तु क्रियते गृहरूपं स्थानं कृतं भवति । तस्मादु-
क्तग्रहादूर्ध्वं सप्तैर्युरित्यर्थः ।

बहुक्तं सप्तस्वरण—“ वैष्णव्यर्चा पुनरित्य यजमानो राजानमुपविष्टो
विष्णो एवं नो अन्तव इति ” तदितदिषते—

पराञ्चोक्तीति । बहिष्पवमानाय ब्रह्मण्यजुर्वेदीयतिसिरिषसंहिता बहिष्पव-
मानाय यन्त्रि-सप्तर्षि-यस्यस्य सप्तमगाः पराञ्चोक्तीः मुक्तास्तिसिरिषाभिर्वाहि-
ष्पवमानस्तोत्रं यजमानो विष्णोऽस्मै मय्येत्यादिभिर्नवभिर्क्रमिभ्यः स्तुवते, तस्मात्परा-
न्त्वेन यज्ञविघ्नो मा भूदित्यभिप्रेत्य पुनः सोमसमीपमागत्य यजमानमुपविष्टो वि-
विष्णोऽग्रांस्तत्वेन यज्ञेस्वेत्येव विष्णोर्वमन्त्रेण यज्ञमेव पुनरपि प्रतिपत्तिवत् भवति ।

तं यज्ञं गृहीत्वा मातृमैत्रिष्यति—

विष्णोऽग्रांस्तत्ति । हे विष्णो एवं नो अन्तव इति यज्ञं कृतं तस्मात्कृतं तस्मात्कृतं मत्वास्तुतवः ।
हे संहन्तव्यं पराञ्चं, सहिष्णोऽग्रां, सुस्तमस्यं, अष्ट । ये तव सप्तर्षिनः
सोमसस्य, चारा, मधुरं नो मधुरं रसं क्षरत्य उरसमादिभ्यः सप्तर्षिभ्यः यथा

१ क. तिष्ठते । तद्विष्णोः । २ क. क. तं प्रसं य । ३ क. तं प्रसं य ।

(कासांचित्पुरोनुवाक्यामामभिधानम्)

अथदि तथा प्रदुहते प्रकर्षेण दुहताम् । एतेन मन्त्रपाठेन पूर्वेषु पात्रेषु गृहीत-
स्यास्य सोमस्य यदेव स्वरूपं चिरावस्थानेनोपशुष्यति तत्सर्वमाप्यायितमेव
भवति । तं ते प्राण इत्यस्मिन्नुवाके सं यज्ञपविराशिषेति मन्त्रेण पशोः ओ-
ष्यामञ्जनं विहितम् । घृतेनाकाशिवि मन्त्रेण पशोः शिरस्यञ्जनं विहितं, तयो-
रुजबोर्मेध्य ऋत्विजो वृणीत इति वरणस्य विहितत्वाज्जुष्टो वाच इत्यादिको
प्रवृत्तहोममन्त्रो तयोरञ्जनमन्त्रयोर्मध्ये द्रष्टव्यौ । क्रतुग्रहग्रहणात्पूर्वं बहिष्पवपान-
स्थानुष्टेयत्वात्तदङ्गमन्त्राणां यस्ते द्रष्टव्य इत्यादीनां मधुश्च माधवश्चेत्येतस्मादनु-
ष्णाकात्माचीर्नं स्थानं द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसंग्रहः-

जुष्टो द्वे प्रवतो योऽसौ जुहुयात्प्रवृताहुवी ।

यस्मिभिर्वैपुषो होमो वागध्वर्युर्जवीति हि ॥

विष्णो सोमं स्पृशेदत्र मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अमिना रयिमश्रवत्पोषमेव दिवेदिवे । य-
ज्ञसं वीरवत्तमम् । गोमांश्च अग्नेऽविमांश्च अश्वी-
यज्ञो नुवत्सत्वा सदमिदं प्रमुष्यः । इडावांश्च
एषो असुर प्रजावांन्दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभा-
वान् । आ प्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारम-
ग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केव-
लः । तन्नस्तुरीपमर्धं पोषयितुं देवं त्वष्टर्वि-
रराणः स्वस्व । यतो वीरः (१) कर्मण्यः
सुदक्षो युक्तग्रीवा जायते देवकामः । शिवस्त्व-
ष्टरिहाऽऽ गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञो-

(कासांचित्तुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

यज्ञे न उदव । पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
 भृष्टी बीरो जायते देवकामः । प्रजां त्वष्टा
 वि प्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ।
 प्र णो देव्या नो दिवः । पीपिवाः सरस्वतः
 स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिन्नम्
 (२) ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।
 तेषां ते सुम्नर्भीमहे । यस्य व्रतं पशवो यन्ति
 सर्वे यस्य व्रतमुपातिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते
 पुष्टिपतिर्निविष्टस्त सरस्वन्तमवसे हुवेम । दि-
 व्य सरपणी वयसं बृहन्तमपां गर्भं वृषभमोषधी-
 नाम् । अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं त सरस्व-
 न्तमवसे हुवेम । सिनीवाल्लि पृथुहके या देवा-
 नामासि स्वसा । जुषस्व हव्यम् (३) आहुतं
 प्रजां देवि दिदिद्भुति नः । या सुपाणिः स्वह-
 गुरिः सुपूमा बहुसुवरी । तस्यै विश्पत्न्यै हविः
 सिनीवाल्यै जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं
 नरः । असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसा-
 ना दिवमुत्पतन्ति । त आऽर्ववृत्रम्सदंनानि
 कृत्वाऽऽदितृपृथिवी घृतैर्युधते । हिरण्यकेशो
 रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्घात इव धर्जीमान् ।
 हाविभ्राजा उपसः (४) नर्वेदा यज्ञस्वतीर-
 पस्युवो न सत्याः । आ ते सुपर्णा अमिनन्त
 एवैः कृष्णो नानाव वृषभो यदीदम् । शिवा-

(कात्यायनसूत्रानुवृत्तानामभिधानम्)

भिर्हस्मयवन्मभिरमात्रमिति, मिहः स्तव-
 यन्मभिरमात्रमभिरमात्रमिति, वरसं न-
 मायासिप्रक्तिः । यदेषां वृद्धिरसंज्ञि । पर्वत-
 शिवायसि कृद्धो निभायः विवश्चिन्सान् । रेजत-
 स्वरेणैव वायस्कीदृशं मरुतम् (५) । सन्निभ-
 आकाशवत्समिधुज्जो धवध्वे । अभिः कन्द-
 स्तव्यं गर्भस्य धा उदन्तता परिदीया स्येन-
 दतिः सु कर्पः विस्ति न्यञ्जतमम् भवन्तुद्व-
 निपादाभ्युत्वं स्वास्मिदन्तुतये प्रशुती धवसे-
 धावाः । इत्येते अजाननक-तुश्चिन्ति निशिकस-
 अग्नेः पुरीणि त्वं तावदेवो देवः स्वभ्रमोऽभ्रव-
 स्यन्ताः ३ याश्च (६) । माया मास्मिन्ने वि-
 श्वमिधु त्वे पूर्वमिदं भूः पृथ्वाम्भे । दिवो
 नोऽस्मिन्मरुतोऽररिभ्यः प्र-पिन्वतः वृष्णो
 अश्वस्य आसीत् । अर्वाहोनेन तनयिन्नुमेकमे-
 नितित्वं भूवः पितृभ्यः । पिताभ्यमे- मरुतः
 सुक्लवन्तपये- धुतवविदयेवाभुव- । अत्यं
 न मिहोस्मिन्पत्तिः वाजिनमस्तं दहन्ति स्तन-
 यन्तमभिरमात्रं । उदन्तं मरुतस्तावद्व- मायिम्
 (७) । नो निभे कृद्धोऽनुनमिजतः कोऽस्मिन्नि-
 कमेतः कुन्ता भेदं लज्जातः पत्येत जाया । धृतेन
 यावत्सुखी स भुङ्क्तुः समुक्षतः प्रयस्वती कृणु-
 ताभ्यः प्रोऽभिः । ऊर्जः स दन्तः सुयतिः प्र-

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

पि॒न्व॒थ॒ य॒त्रा॒ न॒रो म॒रुतः॑ सि॒ञ्च॒या म॒धु । उ॒दु॒
त्यं॒ चि॒त्रम् । औ॒र्व॒भृ॒गुव॒च्छु॒चि॒म॒प्न॒वान॒वदा॑ हु॒वे ।
अ॒ग्निः॑ स॒मु॒द्रवा॑ससम् । आ स॒वः॑ स॒वितु॑र्यथा
भ॒ग॒स्ये॒व भु॒जिः॑ हु॒वे । अ॒ग्निः॑ स॒मु॒द्रवा॑ससम् ।
हु॒वे वा॒र्त॒स्वि॒नं क॒विं प॒र्जन्य॑क॒न्धः॑ स॒हः । अ॒-
ग्निः॑ स॒मु॒द्रवा॑ससम् (८) ॥

(वी॒र इ॒षः॑ ह॒व्यमु॑ष॒तो म॒रुतश्च॑ वृ॒ष्टिं भ॒ग॒स्य द्वा॒दश॑ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्र॒जाप॑तिरेष ते॒ गाय॑त्रो य॒ज्ञं वै प्र॒जाप॑तेः प्रा॒जाप॑त्या यो वा अ॒यथा॑दे॒-
वता॑पि॒ष्टो नि॒ग्राम्याः॑ स्थ॒ यो वै दे॒वाञ्जु॒ष्टोऽग्नि॑ना॒ रयि॑मेकादश ॥ ११ ॥

प्र॒जाप॑तिरकामयत् प्र॒जाप॑तेर्जा॒यमाना॑ व्या॒यच्छ॑न्ते म॒हा॒भिमा॑न्मा॒या मा॒-
यिनां॑ द्वि॒चत्वारि॑ंशत् ॥ ४२ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ।

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

ये ब॒हिष्प॑व॒मानाङ्ग॑म॒न्वास्ते द॑शमे श्रुताः ।

अथै॒काद॑शे का॒शितु॑रोनुवाक्या उच्यन्ते ।

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र सधैवानि हवींषि भवन्तीति श्रुतम् । तत्र
प्रथमस्य हविष आग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह-

अग्निनेति । अनेनाग्निना रयिं धनानि अश्ववत्सर्वो जनः प्राप्नोति । न
केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं किंतु दिवेदिवे तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु
हासम् । कीदृशं पोषं, यशसं कीर्तिकरं वीरवत्तमं वीरा अस्मदीयाः पुत्रा
अस्येवि वीरवत्, अतिशयेन तथाविधम् । तत्रैव याज्जमाह-गोमाः अग्ने इति ।

(कासंघितपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्वीति गोमान् । एवमविमानधीति योज्यम् । नुवत्सखात्वि-
श्रुपैर्मुन्यैर्युक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य तादृशः । सद्मित्सदैवाप्रमृष्टोऽन-
भिभवनीयः । इडावानन्नवान् । प्रजावान्ब्रह्मपत्यपदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-
दाविच्छिन्नः । रथिर्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च
मूलभूतेषु च वैकल्यरहितः । सभायानविकलं यज्ञं द्रष्टुं मिलन्त्या विद्वत्सभया
युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरो हेऽसुर प्राणवन्म एष पुनः पुनः
प्रार्थ्यमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

द्वितीयहविषः सौम्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रवीकं दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । एतच्चोभयं चतुर्थकाण्डे प्रा नो हिंसीदित्यत्र व्या-
ख्यास्यते । तृतीयहविषस्त्वाष्ट्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इह त्वष्टारमिति । इहास्मिन्कर्मणि त्वष्टारं देवमुपह्वय आह्वयामि । कीदृ-
शमग्निं मुख्यं विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भं विकर्तुं योग्यानि यस्यासौ
विश्वरूपस्त्वम् । स च त्वष्टाऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणत्वेन पाठकोऽस्तु ।
तत्रैव याज्यामाह—

तन्नस्तुरीपमिति । हे त्वष्टर्देव तद्धनं नोऽस्मभ्यं विशेषेण स्पृश्व समर्पय ।
कीदृशं धनं, तुरीपं तूर्णं प्राप्नोमीति तुरीपम् । अथापि च पोषयितुं पोषयितुं । त्वं
च रराणो दानशीलः । यतो यस्माद्धनादस्माभिर्लब्धादीरः शूरः पुत्रो जायते ।
कीदृशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते—कर्मण्यो लौकिके वैदिके च कर्मणि कुशलः ।
सुदक्षः सम्प्रमुत्साही शीघ्रकारीत्यर्थः । युक्ताः सोमामिषवार्थं मयुक्ता आवाणो
यस्यासौ युक्तमावा सर्वदा सोमयागस्यानुष्ठातेत्यर्थः । देवकाम ईदृशः सेव-
कोऽस्माकं भूयादिति देवैः काम्यग्नौ देवान्वा सेवितुं स्वयं कामयते ।

तत्रैव हविषि विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

शिवस्त्वष्टरिति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुखकरः सन्निहास्मिन्कर्मण्योगहि
आगच्छ । उतापि च पोषेऽस्मदीये पोषेविषये त्वना विभुः परैरैरपेक्षेण स्वय-
मेव समर्थः । तादृशस्त्वं तस्मिन्स्वस्मिन् यज्ञे नोऽस्मानुदबोक्त्वेण प्राप्तम् ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(कासांचित्पुणेनुवाक्यानामभिधानम्)

पिशङ्गरूप इति । यस्य त्वष्टुः प्रसादादस्माकं वीरः पुत्रो जायते । कीदृशः पिशङ्गरूपः, शिवर्गस्य सेवितेत्यर्थः । सुभरः सुष्टु पोषकः । वयोबा दीर्घस्य वयसो धारकश्चिरजीवीत्यर्थः । शुष्ठी क्षिप्रकारी सत्यवादी वा । देव-
काम इति पूर्ववत् । यस्य त्वष्टुः प्रसादादीदृशो वीरो जातस्तादृशस्त्वष्टा नाभि-
चक्रस्य नाभिवत्पशस्तां प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपामस्मे अस्मासु विष्यतु विशेषेण
समर्पयतु । अथानन्तरं देवानामपि पाथोऽञ्जमेतु * प्राप्नोतु ।

अथ चतुर्थस्य हविषः सरस्वतीदेवताकस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

प्र णो देवीति । प्र णो देवी सरस्वतीति पुरोनुवाक्या । आ नो दिषो
बृहत इति याज्या । एतच्चोभयमग्नाविष्णु महीत्यत्र व्याख्यातम् ।

पञ्चमस्य हविषः सरस्वदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पीपिवाऽस्मामिति । सरस्वतः सरस्वन्नामकस्य देवस्य यः स्तनो विश्व-
दर्शतो विश्वविषयकदर्शनोपेतः क्षुधितान्बालानिव पालयितुं जानातीत्यर्थः ।
तादृशं स्तनं यज्ञलक्षणं पीपिवासमस्मान्वर्धितवन्तं प्रजां पुत्रादिरूपामिषमन्नं च
पुक्षीमहि । यथा गां पयो दुहन्ति तद्वदेतदेवताकं यागमनुष्ठाय प्रजादिकं प्राप्ताः
स्मेत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

ये ते सरस्व इति । हे सरस्वः सरस्वन्तमुद्र त्वदीया य ऊर्मयो मधुमन्तो
प्राधुर्ययुक्ता घृतश्रुतो घृतसमानमुदकं क्षारयन्तो वर्तन्ते ते त्वदीयानां तेषामूर्मिणां
संबन्धिं सुम्नं सुखमीमहे प्राप्नुमः । तत्रैव याज्यामाह—

यस्य व्रतमिति । यस्य सरस्वतः संबन्धि व्रतं कर्म पशवो यन्ति द्विपाद-
श्वतुष्पादश्च सर्वे पशवः प्राप्नुवन्ति । एतदीयेन कर्मणा पशवो लभ्यन्ते इत्यर्थः ।
तथा वृष्टिरूपा अपि यस्य व्रतमुपतिष्ठन्ते सेवन्ते । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति
न्यय्येन वृष्टेरैतत्कर्माभ्यत्वात्पृष्टिपतिर्धनपोषकस्य पालको यजमानो यस्य व्रते
निविष्टस्तदीयेन व्रतेन धनपृष्टेः सुलभत्वात्तादृशं सरस्वन्तं देवमस्माकं रक्षणाय
ह्वेम हव्येम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

दिव्यः सुपर्णमिति । अत्र चतुर्थः पादः पूर्ववत् । कीदृशं सरस्वन्तम् ।
दिव्यमर्हतीति दिव्यं, सुपर्णं शोभनाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतम् । यदा पक्षिरूपं धृत्वा

(कासीचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

दिवि गच्छति तदानीमेतौ पक्षौ द्रष्टव्यौ । वयसं पक्षिरूपिणं, बृहन्तं महान्तम् ।
अपां वृषभं जलानां वर्षितारम् । ओषधीनां गर्भं वीक्षादिमञ्जरिरूपम् ।
अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं वृष्टिरूपेणाभितः पतनात्सर्वेषां तृप्तिहेतुं वायुना
नयिमानैर्जलबिन्दुभिः पक्षसदृशैः पक्षिर्वादिव मेघेषु गत्वा जलबाहुल्यं प्राप्य
स्वयमेवापां वर्षिता भूवौषधीषु वीक्षादिरूपेण गर्भो भवति । पुनश्च वृष्टिरूपेण
सर्वतः पतन्सर्वं जगत्तर्पयतीत्यर्थः । तादृशं सरस्वन्तमाह्वयामेत्यर्थः ।

अथ षष्ठस्य हविषः सिनीवालीदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सिनीवालीति । अमावस्या सिनीवालीति श्रुतत्वाद्मावास्यातिथ्यभिमानिनी
देवता सिनीवाली । हे सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसागसि भागिनीवद्वितका-
रिण्यसि दर्शयिष्याधनत्वात् । स्तुकं स्तोत्रं, पृथु स्तुकं स्तोत्रं यस्याः सा पृथु-
ष्टुका । तस्याः संबोधनं हे पृथुष्टुके । अनेन सिनीवाली विशेष्यते । तादृशी
त्वमाहुतमस्माभिः समन्तात्समर्पितं हविर्जुषस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदि-
ष्टि उपचिनु प्रभूतां कुर्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

या सुपाणिरिति । शोभनौ पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोभना अकु-
लयो यस्याः सा स्वकुन्तिरिति । सुषूमा सुष्टु प्रसवित्री । बहुसूवरी बहूनां यज्ञानां
सवित्री । ईदृशी या सिनीवाली तस्यै विश्वान्नियै विशां पालयिष्यै सिनी-
वात्यै हविर्जुहोतन हे ऋत्विग्यजमाना जुहुत ।

ऐन्द्र उत्तमो भवतीति यदिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

इन्द्रमिति । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य षष्ठपपाठके व्याख्यातम् ।

इत्थं चित्रायागे याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ कारीरीष्ट्युपमुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथाऽऽसां धूममनुमन्त्रपतेऽसितवर्णां हरयः सुपर्णा इति” इति ।

आसां करीरसकुपिण्डीनामग्नौ हुतानामित्यर्थः । पाठस्तु—

असितवर्णा इति । अग्निना दत्तमानाभ्यः करीरसकुपिण्डीभ्यो ये निर्गत्वा
धूमास्ते दिवमुत्पतन्ति । कीदृशा धूमाः । असितवर्णां रुष्णवर्णां हरयो
मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः सुपर्णाः प्रसारितपक्षसदृशा मेहनान्निहो

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानिमभिधानम्)

मेघास्वद्रूपा भूत्वा वसानाः सूर्यमण्डलादिकमाच्छादयन्तस्ते धूमनिष्पाद्याः
स्वोदरेषु जलस्य च सदनानि स्थानानि कृत्वाऽऽववृत्रन्निह कर्षितुमावृत्ताः ।
आदिदन्तन्तरमेव पृथिवी घृतैर्घृतवत्क्षरद्भिर्दकैर्घृत्यते विशेषेण क्लृप्तं ।

कल्पः—“अथैनमाहवनीयेऽनुग्रहत्याथास्य धूममनुमन्त्रयते हिरण्यकेशो
रजसो विसार इति” इति । एनं पुनर्नवायाः स्तम्बम् । पाठस्तु—

हिरण्यकेश इति । हिरण्यवर्णा अग्निकेशस्थानीया ज्वाला येन धूमेन
सहोत्पद्यन्ते सोऽयं पुनर्नवाजन्यो धूमो हिरण्यकेशः । रजसो मेघरूपस्य
रज्जनस्य विसारे प्रसारणे निमित्तभूते सति अंहति गच्छतीत्यहिर्मेघरूपमाका-
शस्य रज्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः । वात इव धुनिर्धर्जीमान् । यथा वायुः
कम्पमानः शीघ्रगतिर्युक्तस्तद्वदयमित्यर्थः । मेघात्मा शुचिभ्राजा निर्मलदीप्तिर्मेघ-
रूपेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्रूपा दीप्त्या युक्त इत्यर्थः । सोऽयमीदृशो
धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिमुत्पादयति शेषः । उषसः प्रभातकालस्य नवेदा मेघैः
प्रकाशस्याऽऽवृत्तत्वे न विद्यते न ज्ञायतेऽनेनेति नवेदाः । सूर्योदयो यथा न
ज्ञायते तथा मेघसमृद्धिरस्त्वित्यर्थः । यास्तु सस्यनिष्पादिका भूमयस्ताः सस्य-
निष्पादेन यशस्वतीः कीर्तिमत्यो भवन्तु । अपस्युवो न, अप उदकान्मात्मन
इच्छन्तीत्यपस्युवः । तथाविधा इव वर्तन्ते । ताश्च भूमयः सत्या अमोषारम्भाः
सुक्षेत्रा इत्यर्थः । एतातामनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयत्विति शेषः ।

अस्मिन्नेव धूमाभिपन्त्रणे तिस्रः क्रचो विकल्पन्ते । तत्र प्रथमा—

आ ते सुपर्णा इति । हे पुनर्नवे ते तव संबन्धिनो धूमाः सुपर्णाः पक्षि-
बहुत्ववन्शीला एवैरामिनन्त पुनर्गमनैः समन्ताद्दुदकं पक्षिष्वन्तः । ततो
मेघः कृष्णो नीलवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्गर्जनमकरोत् । यदि
यदा यस्मिन्काले इवं सर्वं प्रवर्तते तदा शिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्पर्शमा-
नाभिर्हसन्तीभिरिव वृष्टिभिर्युक्तो मिहो मेघ आगादागच्छति । तव ऊर्ध्वं पतन्ति
वृष्टिधारा इति शेषः । अब्रा स्तनयन्ति अब्राणि च गर्जन्ति । ईदृशमहिमोपेतः
पुनर्नवाधूम इत्यर्थः । अथ द्वितीया—

वाश्वेवेति । उपरितनमन्त्रे मरुत इति पदं प्रयुज्यते, त एव मरुतोऽग्नेदं-
शब्देन परामृश्यन्ते । एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिर्यदसर्णि यदा सुष्टा भवति
तदा गर्जनसहिता विद्युन्मरुतः प्रति वाश्वेव वाश्यमानेव शब्दं कुर्वतीव मिपाति

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिवानम्)

मयिते मतिमासीत्यर्थः । सिर्वाकि सञ्चते मरुद्भिः संबध्यते इत्यर्थः । तव
दृष्टान्तः—वरसे न मतिंति । माता वत्सामिव यथा प्रसवन्ती गौर्वत्सं प्रति
हम्भारवं कुवाणा मनुष्यैरवलोक्यते तेन वरसेन संबध्यते तद्वादिव विद्युदित्यर्थः ।

अथ तृतीया—

पर्वतश्चिदिति । हे मरुतं कष्टिमन्तो वज्रायुधवन्तो यूयं यदा क्रीडां कुरुथ
तदानीं वः स्तनं युष्माकं गर्जेन सति पर्वताश्चिद्विमाष पर्वतोऽपि विभेति । क्रीडशः
पर्वतः । माहे वृद्धास्तिर्यक्प्रमाणेनात्यन्तं महानूर्ध्वप्रमाणेन वृद्धः । किंच
दिवश्चित्, उन्नतत्वेन दिवोऽप्युपरि वर्तमानः । सानु रजतं मबतां गर्जेन सति
मौढोऽपि पर्वतसानुः कम्पते । किंच यूयमाष इव सप्रियञ्चो भवष्वे
व्यापका इव सन्तः क्रीडन्तश्च धावध्वम् । ईदृशैर्मरुद्भिर्मुक्तोऽयं पुनर्नवाधूषो
बुद्धिमत्तादपत्तिवति भवयोस्तात्पर्यार्थः ।

कल्पेः—“कृष्णोऽथः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोऽवास्थितो भवति तमेतेन वास्त-
साऽभिपिनष्टमिकन्देति” इति ।

यथाऽयमथ उपर्युक् सौदुमसहृषानः कन्दति तथा कृष्णवस्त्रेण तस्य शरीरं
घर्षेत् । सोऽस्तु—

अभि कन्देति । हेऽथाभिकन्द सवेतः शब्दं कुरु । स्तनय मेघगर्जितमि-
वाच्चक्ष्वर्णिं कुरु । गर्भमावा मेघस्त्रोदरे जलरूपं गर्भमाधेहि । किंच, उन्नततो-
दकवता रथेन रथसदृशेन मेघेन सह परिदीप्य सर्वतो गच्छ । विषितं विमुक्त-
द्वारे न्यञ्चपवाक्कृतं दति चर्ममधजलाधारसदृशं मेघं सुकर्षं सुखे-
माऽऽकृष्टं कुरु । न्यग्भावेन पद्यन्त इति निपादा निम्नदेशस्ते चोदकेपूर्णाः सन्त
उद्धृष्टोन्नतेन स्थलेन सभा भवन्तु ।

अथामये धामच्छेदे पुरोडाशमष्टाकर्षाले निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालः सौर्धमेक-
कर्षालमित्येतेषां हविषां कर्मणे धाज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तथा च बौधायनः—
“तस्या एते भक्षन्ति त्वं त्वां चिद्व्युताग्निं मूरीणि त्वं जातवेदो दिवो नो वृष्टिं
मरुतो ररीध्वं पिबन्त्यपो मरुतः सुदानव उदु त्वं चित्रमिति” इति ।

तत्रोऽयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं त्वां चिदिति । हेऽजर विनाशरहिताम्रे यद्गन्तानि यान्मुदकानि ते
धामा ह त्वदीयं स्थानं शिकसोऽर्वाणि च वृधन्ति विनाशयन्नेव । त्वं तु त्वा-

(कासाञ्जितपुणेनुवाक्यानामभिधानम्)

चित्त्वान्मप्युदकान्यच्युतानि विनाशरहितानि कुर्वति योषः । तत्र दृष्टान्तः—
पशुर्न यवसे तृणे भक्षिते सति पशुरिव । यथा गवादिकः पशुस्तृणं भक्षयित्वा
क्षीरमच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

अग्ने भूरीणीति । हेऽग्नेऽमृतस्य मरणरहितस्य तव धाम भूरीणि स्था-
नानि बहूनि जातवेदो देव स्वप्नाव इति वीणि संबुद्धयन्तान्प्रमिविशेषणानि ।
जातं जगद्देवीति जातवेदः । द्योतनशीलो देवः । स्वप्नाशब्दोऽन्तर्वाची तदस्मा-
त्स्वीति स्वप्नावान् । किञ्च, प्रायिनां लोके प्राप्रायुकानामिन्द्रजादिकशयानां सा
मायाः सन्ति ताः संदधुस्वे त्वयि सम्पन्नस्थापितवन्तः । पूर्वीति प्राग्विके-
षणम् । पुरातन्योऽनादिसंप्रदायपरम्परायवा इत्यर्थः । विश्वमिन्व पृष्ठबन्धो, इति
द्वयं संबुद्धयन्तमभिविशेषणम् । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । पृष्ठ-
ध्यासौ बन्धुश्चेति पृष्ठबन्धुः । तव महिषा कीदृश इति जिज्ञासया मः पृष्ठबन्धि
तस्य बन्धुरिव स्नेहं करोतीत्यर्थः । नवसस्यहेतूनामुपगम्यानां त्वयि विश्वपावजा-
दैन्द्रजादिकवदकस्मादेव प्रौढां वृद्धिं संप्रादयेति वाक्यार्थः ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यमाह—

दिवो नो ज्योतिमिति । हे मरुतो नोऽस्मदर्थं दिवः सकाशाद्वृद्धिं रयीषां
ज्ञावन्त । ततश्चाथस्याभूवानस्य व्याप्तिमत्तो वृष्णो वर्षायितुरिन्द्रस्य संबन्धिनिर्वास-
प्रपिन्वतोदकधाराः सिञ्चत । हे वृषस्त(स्त्व)मेतेन स्तनयितुना गर्जनवत्ता मेतेन
सहावाङ्मेहि अम्बरादभिमुखसामच्छ । किं कुर्वन् । अग्नौ नितरां सिञ्चन् ।
कीदृशस्त्वम् । असून्प्राणान्प्राति ददातीत्यसुरः । नोऽस्माकं पिपा पातकः ।
तत्रैव याज्यामाह—

पिन्वन्त्यप इति । सुदानवः सुष्टु जलदानपरा मरुतोऽपः पिन्वन्ति सिञ्च-
न्ति । तत्र दृष्टान्तः—पयो घृतवदित्येष्वामुव इति । पयोवदिति अतिप्रसक्तो-
ध्याहर्तृद्वयः । आभवन्ति यज्ञभूमिरागच्छन्तीत्याभुव ऋत्विग्यजमानास्ते यथा
विदयेषु यज्ञेषु पयो घृतं च सिञ्चन्ति तद्वत् । अत्यशब्दोऽभ्यवाची । यथा
चाथमेकपाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ अथोऽसि हयोस्यत्योऽसि नरोऽसि ’ इति ।
निर्वचनं तद्वाक्षणे पठ्यते—अत्योऽसित्याह । तस्मादथः सर्वान्यश्नत्वेति
इति । वाजिशब्दो वेगवन्तं मेवमाचष्टे । अत्यं नाथमिव मिहे सेवनार्थं वाजिर्न
विनयन्ति, यथाऽथशिक्षका अश्वं शिक्षयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं विषेयी

(कासाचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

कुर्वन्तीत्यर्थः । विधेयीकृत्य चाक्षितमुपक्षयराहितं स्तनयन्तं गर्जन्तं मेघमुत्सं दुहन्ति निरन्तरजलप्रसवणं यथा भवति तथा वर्षयन्ति ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह-

उदप्रुत इति । उदप्रुत उदकदातृस्त्वान्मरुत इत्येतं प्राप्नुत प्रार्थयत हे ऋत्विग्यजमानाः । तान्कान् । ये विधेयैषि मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रयच्छन्ति । प्रार्थनायां दृष्टान्तः—गर्दा बुभुक्षिता कन्या तुम्हा पीडिता सती यथा क्रोशात्या-क्रोशति । यथा मातापितरौ प्रत्याक्रोशति रोदिति तथैते यजमानादयो वृष्टिं वचसा प्रार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे दृष्टान्तः—नेरुं तुञ्जाना पत्येव जायेति । पेरुं पानादिकायां कन्यां तुञ्जानाऽऽभाषमाणो माऽभिरोदीः किं तेऽभिलषितमिति वदन्ती पत्या सह जायेव । यथा मातापितरौ कन्यामनुगृह्णीतस्तथा मरुत ऋत्विग्यजमानाननुहन्तीत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

घृतेनेति । हे मरुतो घृतेन घृतसदृशेन मधुना मधुरेण जलेन द्यावापृथिवी लोकद्वयं समुक्षत, या आपो भूमावुक्षितास्ताभिरौषधीः पयस्वतीः सारवतीः कृणुत कुरुत । हे नरो जलस्य नेतारो मरुतो यत्र देशे मधु मधुरमुदकं सिञ्चथ तत्र देश ऊर्जं सारोपेतमजं सुमतिं शोभनबुद्धिपुष्पां प्रजां च पिबथ सिञ्चथ संपादयेत्यर्थः ।

अथ तृतीयस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्वं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।

कल्पः—पुरस्तात्स्विष्टकृतः सुबाहुतीरुपजुहोत्यौर्वभृगुवच्छाचिमप्रवानवदाहुव इति विरुः ” इति । तत्र प्रथमायाह—

और्वभृगुवादिति । और्वादय ऋषयस्तद्वच्छाचिं समुदे वसन्तमग्निमुद्दिश्य जुहोमीत्यर्थः । द्वितीयायाह—

आ सवमिति । सवितुः प्रसवमिव भगस्य भोगमिव । अभिमित्यादि पूर्ववत् । तृतीयायाह—

(कासां चित्तपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हुवे वातस्वनमिति । वातवत्स्थनो ज्वालाध्वनिर्घस्य तं वातस्वनम् ।
कर्त्तिं विद्वांसम् । सर्वैर्भनुषैः पर्जन्यवत्कन्दनीयमपेक्षणीयम् । सहो बलवन्तं
समुद्रवाससमग्निमुद्दिश्य हुवे जुहोमि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

याज्यानुवाक्ये चित्रायां क्रमात्सप्तोष्टिषु स्थिते ।
अग्न्याग्नेयेऽथ सौम्ये स्यादा प्या सं त इति द्वयम् ॥
इह त्वाष्ट्रे चतस्रः स्युः ष ण आ न इति द्वयम् ।
सरस्वत्याः स्त्रियः (याः) षीपि चतस्रः पुंसरस्वतः ॥
सिनीवा द्वे सिनीवाल्वा इन्द्रमिन्द्रं तथैन्द्रके ।
कारीर्यामसितेत्युक्तं पिण्डीधूमस्य पुत्रणम् ॥
विकल्पाद्विरचत्वारो वर्षाह्ना धूममन्त्रणे ।
अभ्यश्वं कृष्णवस्त्रेण पिनष्टि कन्दनाय हि ॥
त्वं धामच्छदि याज्याः स्युर्दिवो मारुतयागके ।
वैकल्पिकं तत्र युग्ममुदु चित्रं च सौर्यके ।
और्वजयाश्चोपहोमाः पञ्चत्रिंशदिहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थीश्वंतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्गजाविराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरभुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमः पपाठकः ॥ १ ॥

(पञ्चमानमहजयविधिः)

(अथ तृतीयारुके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पञ्चमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वै पर्वमानानामन्वारोहान्विद्वान्यजतेऽनु
 पर्वमानान् रोहति न पर्वमानेभ्योऽव च्छिद्यते
 इयेनोऽसि गायत्र्यन्ता अनु त्वाऽऽ रभे
 स्वस्ति मा सं पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्त्वा
 अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सं पारय सथाऽसि
 जगतीत्वा अनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
 पारयेत्यादिते (१) वै पर्वमानानामन्वारोहा-
 स्तान्य एवं विद्वान्यजतेऽनु पर्वमानाना रोहति
 न पर्वमानेभ्योऽव च्छिद्यते यो वै पर्वमानस्य
 संततिं वेद सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र
 मीयते पञ्चमानम्बति बिन्दते प्रजाम् पर्वमानस्य
 ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणक-
 लश आधवनीयः पूतभृत्तान्यदगृहीत्वोपाकु-
 र्यात्पर्वमानं वि (२) छिन्यात्तं विच्छिद्य-
 मानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि च्छिद्येतोपयामगृ-
 हीतोऽसि प्रजापतये त्वति द्रोणकलशमभि मू-
 शेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
 इति पूतभृत् पर्वमानमेव तत्सं तनोति सर्व-
 मायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पञ्चमानम्ब-
 वति बिन्दते प्रजाम् (३) ।

(एते वि दिवत्वारिश्शब्द) ।

(पवमानग्रहयज्ञविधिः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्वित्ते जगत् ।

निर्ममे तमहे वन्दे विद्यादीर्थमहेऽस्मै ॥

आद्यप्रपाठके दीक्षां प्रारभ्य प्रकृतौ पुरा ।

यद्वह्निष्पवमानान्तं न्यूनं तत्सर्वमीरितम् ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यपर्यन्तं पवमानग्रहादिकम् ।

यन्न्यूनं प्रकृतौ तज्जु वण्यतेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

यजुर्के सूक्तकारेण—“ वस्त्ये हि कुरु तस्यै परस्वहि तस्यै स्नुहि तस्यै मेऽ-
स्त्येति पुरस्ताद्वह्निष्पवमानाद्यजमानो अपति दशहोतारं व्याचष्टे
यजमाने च दशहोतारं अपति श्येनोऽसि गायत्रछन्दा इति मध्यमायां च
स्त्येति वाचामन्वारोहं द्वितीये पवमाने द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीये तृतीयेन ॥
इति । तमिममन्वारोहजां विधत्ते—

यो वा इति । बह्विष्वजमानो माध्वीदिनः पवमाने आर्धवेः पवमान इत्ये-
वमाध्वीकाः पवमानत्रयगताः स्तोत्रविशेषाः सौमवेदे समाप्तिताः पवमानास्त्वान्यो
यजमानो मन्त्रारोहति न कदाचिदप्ये पवमानेभ्यो विच्छिन्नो भवति । श्येन
इत्यादयो मन्त्राः हे बह्विष्वजमानं त्वं श्येनोऽसि श्येनवच्छिन्नगतिरसि । गायत्र-
छन्दा गायत्राछन्दस्कोऽप्यसि । अतस्त्वामन्वारभेऽनुक्रमेणाऽऽरोहामि प्रथमोऽपि
निविज्जेन मां संपारय सन्ध्येष्वारं नय । तमिमं मन्त्रमुपास्मि गायेत्त्यादिषु नवतु
स्तोत्रायां मध्यमायां पञ्चम्यां स्तोत्रायां गीर्षमानायां जपेत् । सुपर्ण

(पवमानग्रहत्रयविधिः)

इत्यादिद्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यांदिन पवमान त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णचतुस्तितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रमुच्चा ते जातमन्त्रस इत्यादिकमाध्यंदिनपवमानस्तोत्रे मध्यमायाम्नाचि गण्यमानायां जपेत् । सचेत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः । हे आर्भव पवमान त्वं सचाऽसि भासनामकपक्षिवत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं स्वादिष्टेष्टेयैतस्मिन्नार्भवपवमानारूपे स्तोत्रे मध्यमायाम्नाचि गण्यमानायां षष्ठे (जपे) ॥ ।

अथ द्रोणकलशादीनामभिमर्शनं विधातुं प्रस्तौवि-

यो वा इति । योऽयं बहिष्पवमानादिशब्दैरभिधीयमानः स्तोत्राविशेषत्रयरूपः पवमानोऽस्ति तस्य संततिमविच्छेदप्रकारं यो यजमानो वेद स यजमानः संपूर्णमायुः प्राप्नोति । जन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पितात्संपूर्णांदायुषः पुरा केनाप्यपमृत्युन ऽसौ न त्रियेत प्रजापशुसमृद्धिश्चायं भवति । द्रोणकलशादिनामकास्तयो ग्रहा इम एन्द्रवायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्यन्तामिति । तत्र तावत्पवमानस्य संबन्धिन एते ग्रहाः संततिसिद्धयर्थं गृह्यन्तामिति प्राप्तं सोऽयं पक्षो न संभवति । मन्त्रकाण्डे ऋग्यजुर्हर्तुग्रहयोर्मध्ये पवमानग्रहायानां मन्त्राणामनाम्नातत्वात्पञ्चकाण्डे तद्विध्यभावाच्च । तदेतदुच्यते-अथवा अस्मैतेऽगृहीता द्रोणकलश इत्यादिना । यद्यपि पवमानस्य संबन्धिन एते द्रोणकलशाध्वनीयपूतभूतस्तूर्णी गृहीता एव तथाऽपि मन्त्राभावादगृहीतमापास्तेषु चागृहीतेषु पाकरणे पवमानविच्छेदस्तस्मिन्विच्छिन्नेऽध्वर्युप्राणविच्छेदः स्यादिति मन्त्रैस्तानभिभृशेत् । ततश्च नोक्तविच्छेद इत्यर्थः । मन्त्रैस्तदभिमर्शनं विधत्ते-

उपयामेति । मन्त्रार्थस्तु हे सोमरस त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण कलशेन गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति श्रुतेः पार्थिवपात्रमुपयामशब्दस्यार्थः । तेन गृहीतं त्वां प्रजापत्यर्थमभिभृशामि । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिभृशेत् । उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राऽऽध्वनीयः कलशः पूतभूतकलशश्चोपयामशब्दस्यार्थः । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयेन भाण्डेनाऽऽध्वनीयकलशेन त्वं गृहीतोऽसि । अतस्त्वामिन्द्रार्थमभिभृशामि । अनेन मन्त्रेणाऽऽध्वनीयमभिभृशेत् । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयभाण्डेन पूतभूतकलशेन गृहीतोऽस्यतस्त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योऽभिभृशामि । अनेन मन्त्रेण पूतभूतमभिभृशेत् । तेन

(सवननिरूपणम्)

पात्रत्रयाभिमर्शनेन पवमानस्तोत्रं संततं करोति । यद्यप्येषु पात्रेष्वैन्द्रवायवादि-
वत्समन्त्रकं ग्रहणं नास्ति तथाऽपि रसस्तेष्वस्ति । अत एव सूत्रकार आह—
' अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुज्जेताऽन्तरेषे णो(चो)द्धृत्योत्तरत आध-
वनीयेऽवनपति ' इति, ' उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदशं
पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन धारां
स्नावयति ' इति च, ' पूतभृतो विल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य य आधव-
नीये राजा तमसर्वं पूतभृत्यवनीय ' इति च । तदेवं त्रिषु पात्रेषु सोमरसस्या-
वस्थितत्वादाभिमर्शनमन्त्रेण संस्कृतत्वाच्च केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमान-
ग्रहा भवन्ति । तेन पवमानस्य संततत्वाद्यजमानोऽप्यायुरादिकं प्राप्नोति । त
एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधुश्चेत्यनयोरनुवाकयो-
रन्तरलि द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्येनस्त्रीन्पवमानेषु त्रिषु मन्त्रान्क्रमाज्जपेत् ।

पजेन्द्रा विश्वे मन्त्राः स्युरुरयामादिकास्तपः ॥

तैर्द्रोणकलशादीनां स्पर्शो मन्त्रास्तु षण्मताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्रीणि वाच सर्वानान्यथ तृतीयं* सर्वनमव
लुम्पन्त्यनं* शु कृर्वन्त उपां* शु* ह्रत्वोपां* शु-
पात्रेऽ* शुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभि
षुणुयाद्यदाप्याययति तेनां* शुमयदभिषुणोति
तेनर्जीषि सर्वाण्येव तत्सर्वनान्यं* शुमन्ति शुक्र-
वन्ति समावद्दीयाणि करोति द्वौ समुद्रौ वित-
तावज्जूर्यौ पर्यावर्तते जठरेव पादाः । तयोः

यद्यस्तो अति यन्त्यन्यमपश्यन्तः (१) सेतु-
नाडति यन्त्यन्यम् । द्वे द्रव्यंसी सतती वस्त
एकः केशी विश्वां भुवनानि विद्वान् । तिरो-
धायैत्यसितं वसानः शुक्रमा दत्ते अनुहाय
जायै । देवा वै यद्यज्ञोऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत
ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्तमन्वताग्निहोत्रं
व्रतमकुर्वत तस्माद्द्विमतः स्याद्द्विर्होत्राग्निहोत्रं
जुहोति पोषमांसं यज्ञमग्नीषोमीयम् (२)
पशुमकुर्वत दार्शं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वै-
श्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वत वरुणप्रघासान्माध्य-
दिनं सवनं साकमेधान्पितृयज्ञं अश्वकां
स्तृतीयसवनमकुर्वत तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजि-
गांसन्तं नान्ववायन्तेऽध्रुवमध्वतव्यां वा इमे
देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा य एवं विद्वान्सोमैर्न यजते
भवत्यात्मना पराऽस्य आतृष्यो भवति (३) ॥
(अपश्यन्तोऽग्नीषोमीयमात्मनां परां वीणि ४) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्यानुवाके विहिताः पवमानमहासवः ।

अथ द्वितीये सवनानि निरूप्यन्ते । ततः प्रातःसवनं गतं उषांशुमहपात्रे
तोषांशुमहपात्रे तस्य चांशोस्तृतीयसवनं गताभिषेकस्तत्र विद्यते-

(सवनैतिरूपणम्)

त्रीणि वावेति । पातः सवनं माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनं चेत्येकं सवनानि त्रीण्यवश्यं भवन्ति । सूयते सोम एव पातः सवने माध्यंदिने च न तृतीयसवने । कृजीषमेव तत्राभिषूयते । अतः एव षष्ठकाण्डे गायत्र्याः सोमाहरणस्यैव समाप्तावधे—“पदभ्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तद्वत्सर्वं द्वे सवने शुक्रवती पातः सवनं च माध्यंदिने च तस्मात्तृतीयसवनं कृजीषमभिषूयन्ति धीर्तेभिर्वा हि मन्यन्ते” इति । अथैवं सति सोमांशुराहितं तृतीयं सवनं कुर्वन्तो यजमानास्तत्सवनमकल्पन्ति विनाशमन्ति । सूयते सोमोऽप्येत्यस्य सवनशब्दार्थस्य संभवात्तस्य सवनत्वं कथं सिध्यतीति तदुच्यते—उपानं शुभ्रं हुत्वा तस्मिन्नुपानंशुपात्रे कंचिदन्नमिषुतं सोमांशुं प्रक्षिप्य तृतीयसवनमयन्तं पञ्चातं निधाय तृतीयसवने तमंशमजीषे संसृज्याभिषूयन्तः । तस्मिन्मिषुते तसंशुं वस्तीव्रह्मिषिः क्षिप्रप्याययति । तेनाऽऽप्यायनेन तत्सवनमदिदमप्यायितसोमांशुमुक्तं भवति । अंशुना सहाभिष्वजं कृत्वा निष्प्रहतादृग्भिष्वक्तमपि भवति । एवं च सति तत्तथा सति तृतीयसवनेन सह सर्वाण्यमिषां सवनानि सोमस्य सोमांशुयुक्तानि शुक्रवन्ति सूयमानसोमांशुगतस्सन्ति कृत्वा तुल्यव्रीणाणि कृतानि भवन्ति ।

अथानन्तरमाविनोर्मन्त्रयोर्विनिर्योगमापस्तम्ब आह—“प्रसप्त्यन्तो यद्वा न वेक्षन्ते द्वौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ द्वे दधसी इति द्रोणकलशम्” इति ।

पादस्तु—

द्वौ समुद्राविति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयत्पत्वमहोरात्रद्वयत्पत्वं चाऽऽरोप्य पूतभृदाधवनीयौ स्तुयेते । द्वौ समुद्रौ वित्तौ विस्तर्णावजूर्यावजीर्णौ कदाचिदप्युशस्यन्तौ । तादृशावेतौ पर्यायेणाऽऽवर्तेते । तत्र दृष्टान्तः—जठरात्समुद्रस्योदरे पादा इव यथा पादसदृशा ऊर्ध्वयः समुद्रमध्ये पर्यायेणाऽऽवर्तन्ते । प्रथममेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभृत्कदाचिदुप्युष्यते कदाचिदाधवनीय इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभृदाधवनीयौ पुनरहोरात्रत्वावर्तेते । तयोर्मध्यस्थमहरात्मकं जनाः पश्यन्तोऽतियन्ति उत्तरन्ति । अथान्यं हविषामप्यपश्यन्तो जनाः सेतुसदृशेन नौरूपेण साधनेनातियन्ति । उत्तरस्य हविषामप्यप्यप्येति परिहृत्वाऽपि परिश्रितेऽवस्थितस्याऽऽधवनीयस्य विरोहितत्वादपश्यन्त इत्युच्यते । तस्यैव हविषानस्य मधुरे विरोधानरहिते पूतभृतावस्थितत्वात्पश्यन्त इत्युच्यते । यमसमणे पयसाधारकत्वादुभयोः समुद्रत्वम् । अथ द्रोणकलश

आदिप्यात्मना स्तूयते—एक आदित्यो द्वे द्रुधसी अहोरात्रे उभे वाससी वस्तेऽहस्कायां च्छादयति । कीदृशे द्रुधसी, सतती सातत्येनाविच्छेदेन वर्तते । न सद्यो रात्रेश्च मध्ये कश्चिद्विच्छेदोऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः, केशी केश-
समानरश्मियुक्तो विश्वा भुवनानि विद्वान्सर्वाँल्लोकान्स्वरश्मिभिः प्रकाशयमानः ।
उक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं मलिनमहोरूपं तु शुक्लम् । यदा रात्रिरूपम-
सितं वस्त्रं वसानो वर्तते तदा स्वात्मरूपं तिरोधाय गच्छति । अथ जार्थे
जीर्णाया रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्रं परित्यज्य शुक्लमहोरूपं श्वेतं वस्त्र
मादत्ते । यथाऽऽयमादित्यः कदाचित्तिरोहितो भवति कदाचिदाविर्भवत्येवमयं
ब्रूणकलशोऽपि हविर्धानस्याधस्तात्तिरोभूतो वर्तते । हारियोजनग्रहणाय तस्मा-
त्पदेशाद्बहिरानीत आविर्भवति । तस्मादयमादित्यसदृश इत्यर्थः ।

अथ यस्य सोमयागस्य प्रकरणोक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यो विधिभ्यश्चान्यान्परिशि-
ष्टान्मन्त्रान्विधींश्च दर्शयितुमिदमौपानुवाक्यकाण्डमारब्धं तमिमं सोमयागं
विधातुं प्रस्तौति—

‘देवा वा इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन्त तत्सर्वमसुरा
अपि ज्ञात्वा तथैवाकुर्वन्त । ततो देवानां जयाभावे सति पुनरपि विचार्य जयो-
पायमेतं सोमारूपं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महायज्ञमसुरा यथा न जानन्ति
तथा प्रच्छेद्यमनुष्ठितवन्तः । तेष्वचा (ते चा) मिहोत्रं जुहुम इति बहिः
शसिजं कृत्वा रहसि दीक्षाव्रतमकुर्वन्त । यस्मादग्निहोत्रं सायं प्रातर्द्विर्बहिर्जुह्वति
तस्मादभ्यन्तरे क्षीरपानरूपं व्रतं सायं प्रातश्चेति द्विरनुष्ठेयम् । तथा बहिः पौर्ण-
मासं यज्ञं प्रसार्याभ्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वन्त । तथा बहिर्दशसंवन्धियोग्यं
यज्ञं प्रसार्याभ्यन्तरे औग्नेयं सवनीयं पशुमकुर्वन्त । ततश्चातुर्मास्यरूपं वैश्वदेवं
पर्वं बहिः प्रसार्यान्तः प्रातःसवनमकुर्वन्त । तथा वरुणप्रघासान्विहः प्रसार्या-
न्तर्माभ्यंदिनं सवनमकुर्वन्त । तथा साकमेधान्पितृयज्ञं त्र्यम्बकांश्च बहिः प्रसार्या-
न्तस्तृतीयसवनमकुर्वन्त । तदानीमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तु-
मिच्छन्तदानीं बहिः प्रसारिष्वैरग्निहोत्रादिभिर्हविर्पशैर्भान्ता अन्तस्तं गोप्यं
सोमयागमनुक्रमेणानवगतवन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—
इमे देवा अध्वर्तव्या अस्माभिर्ध्वरितुं हिंसितुमशक्या अभूवन्निति । तत्तस्मात्का-

(सोमवेदप्रधानम्)

रणान् ध्वयन्तेऽग्नेन सोमयागेनेत्यध्वरत्वं तस्य संपन्नम् । ततोऽध्वरानुष्ठानाद्देवा विजयिनोऽभवन्सुराश्च पराभूताः । इदानीं सोमयागं विधत्ते—

य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

द्वावित्यवेक्षते पूतभूतं चाऽऽवयनीयकम् ।

दे द्रोणकलशं पश्यन्मन्त्रौ द्वाविह वर्णितौ ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परिभूराभिं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान्देवान्प-
रिभूमां सह ब्रह्मवर्चसेन स नः पवस्व शं
गवे शं जनाय शमवते शं राज्ञोऽर्षधीभ्योऽ-
च्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य
ददितारः स्याम । तस्य मे रास्व तस्य ते
भक्षीय तस्य त इदमुर्मजे प्राणाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वापानाय व्यानाय वाचे (१)
दक्षक्रतुभ्यां चक्षुभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवे-
थां श्रोत्रायाऽऽत्मनेऽङ्गेभ्य आयुषे वीर्याय
विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमासि
वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व कौऽसि को नाम
कस्मै त्वा कायं त्वां यं त्वा सोमेनातीतृपं यं
त्वा सोमेनामीमिदं सुप्रजाः प्रजया भूयासं
सुवीरो वीरिः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैर्बि-
भ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदाः (२) वर्चसे

पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षयि तस्य
 त इदमुग्रंजे । वृभूषन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तृतो भूत्याऽभि पवते ब्रह्मवर्चसक्रामोऽवेक्षेतैष
 वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
 यति स एनं तृतो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आम-
 यावी (३) अवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापति-
 र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृत
 आयुषाऽभि पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तृतः प्राणापानार्भ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षु-
 र्भ्यां श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति
 ताजकत्र धन्वति (४) ।

(वाचे रूपेभ्यो वर्चोदा आमयावी पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अनुवाके द्वितीये तु सोमयागविधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ परिभूरभिमिति सर्वं राजानं प्राणाय म इत्युपाश्शुसवनं वाचे म इत्यैन्द्रवायवं दक्षक्रतुभ्यां म
 इत्यन्तर्यामं व्यानाय म इत्युपाश्शुसवनं वाचे म इत्यैन्द्रवायवं दक्षक्रतुभ्यां म
 इति मैत्रावरुणं चक्षुर्भ्यां म इति शुक्रामस्थिनौ श्रोत्राय म इत्याश्विनमात्मने
 म इत्याग्रयणमङ्गेभ्यो म इत्युक्थयमायुषे म इति भुवम् ” इति, “तेजसे म
 ओ १ मे पवसे मे वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रमतिग्राह्य-

(सोमावेक्षणमिधानम्)

चोडशिनम् ” इति, “ विष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्येत्याधवनीयं विधेयां देवानामिति पूतभूतं कोऽसि को नामेत्याहवनीयम् ” इति, “ विधेयो मे रूपेभ्य इति सर्वे राजानम् ” इति च । “ वत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

परिभूरग्निमिति । हे सोम त्वमग्निं परिभूः परितो व्याप्तवानसि । एवमिन्द्रं विश्वादेवांश्च व्याप्तवानसि । मां तु ब्रह्मवर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्याप्तवानसि । स त्वं नोऽस्मान्पवस्व शोधय । हे राजन्स्पर्शदीयाभ्यो गोजनाथौषधीभ्यः शं सुतं प्रयच्छ । हे रयिपते धनपते त्वत्प्रसादादयमच्छन्नरयानुपध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य धनपोषस्य दातारो भवाम । तस्य दानार्थिनो मम रास्व धनं देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं भक्षयि काळे प्राप्ते पिबानि । तस्य पतिस्त्व ते तव प्रसादादिदमपेक्षितं फलमुन्मृज उत्कर्षेणात्युज्ज्वलं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वे राजानं सामान्याकरेणावेक्षते । उपरितनैस्तु मन्त्रैस्तत्प्राप्त्यादं सोमं विशेषाकरेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

प्राणायेति । हे उपांशुपात्र त्वं वर्चोदा बलमदोऽसि । ततो मे प्राणायोच्छ्वासाय वर्चसे बलाय पवस्व मां शोधय । अपानायेत्यादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोति शेषोऽनुषज्यते । सूत्रोक्तान्यन्तर्यामपात्रादीनि संबोध्य शेषं पूरयित्वाऽपानायेत्यादयो मन्त्रा योजनीयाः । अपानो निःश्वासाऽधोवृत्तिः । व्यानो विष्वग्भृत्तिः । वाक्प्रसिद्धा । दक्षकतू प्राणापानौ । “ प्राणो वै दक्षोऽपानः कतुः ” इति श्रुतेः । चक्षुषी प्रसिद्धे । अत्र शुक्रामन्थिनोर्द्विवाद्बर्चोदाविति द्विबचनान्तत्वं द्योतयितुमनुषज्जमानस्य पुनः पाठः । श्रोत्रं प्रसिद्धम् । आत्मा जीवः । अङ्गनि हस्तपादादीनि । आयुः प्रसिद्धम् । वीर्यं सामर्थ्यम् । विष्णो-रिन्द्रस्येत्यनयोर्मन्त्रयोजठरमसीत्याद्यनुषज्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठरमसि । अनो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्व । एवमाधवनीयपूतभूतोर्मन्त्राविन्द्रस्य विधेयां देवानामित्येतौ योज्यौ । हे आहवनीय त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दस्तव नाम मागसाधकत्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतिनृपये त्वामवेक्षे काय सुखार्थं त्वामवेक्षे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीतृपं तर्पितवानस्मि । तथा यं त्वां सोमेनामीमदं हर्षितवानस्मि । अतस्त्वत्प्रसादात्प्रजया भूत्यस्तु-

(सोमावेक्षणाभिधानम्)

पयो सुप्रजाः शोभनमृत्युको भूयासम् । वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः सुवीरैः शोभन-
 पुत्रपौत्रादिभ्युको भूयासम् । वचसा बलेन सुवर्चाः शोभनचलयुको भूयासम् ।
 पौर्वेधनादिपुष्टिभिः सुपौषः शोभनतत्पुष्टियुको भूयासम् । हे सर्वैस्तमैस्त्रिभ्यो सोम मे
 विश्वेभ्यो रूपेभ्यो मम पूर्वाकृपाणापानादिसर्वफलसिद्धयर्थं वर्चोदास्त्वं वर्चसं मां
 शोभयस्वत्यादि पूर्ववत् ।

इदानीमेवैर्मन्त्रैर्मूर्तिब्रह्मवत्सायुरभिचारार्थिनां सोमावेक्षणं क्रमेण विवक्षते—

बुभूषन्निति । बुभूषन्भावितुमिच्छन्नेश्वर्यकाम इत्यर्थः । पात्रियः पात्रेऽवस्थित
 एव सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साध्यो यज्ञोऽपि प्रजापतिस्वरूपः । अतोऽ-
 नेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति । स च तृप्त एनं यजमानमध्याध्याममितः शोभ-
 यति । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । चतुर्थपर्याये त्वेनमभिचारविषयं वैरिणं यज्ञा-
 त्मी प्रजापतिः प्राणादिभ्योऽन्तरेति वैरिणं विनियोजयतीत्यर्थः । स च वैरी
 तदानीमेव प्रधन्वति जियते । अत्र प्राणापानाभ्यामित्यनेन सह पौनरुक्त्यं निवा-
 रयितुं दक्षकृत्युभ्यामित्यस्य योगक्षेपाभ्यामित्यर्थो व्याख्यातव्यः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आदौ समष्टिरूपेण परिभूः सोममीक्षते ।

प्राणेत्युपांशुमन्येषु मे वर्चैत्यनुवर्ज्यते ॥

अपाऽऽन्तर्यामिकं व्यानं शिलां वाचैन्द्रवायवे ।

दक्षेति मैत्रावरुणं चक्षुः शुक्रं च मन्थिनम् ॥

भोजेत्पाश्विनमात्माऽऽग्रयणमङ्गेभ्य उक्थयकम् ।

आ ध्रुवं वी षोडशिनं विष्णोस्तु द्रोणकुम्भकम् ॥

इन्द्रेत्याधवनीयारुयं जठशेषस्तयोर्द्वयोः ।

विभे पुतभृतं कोऽसि वीक्षेताऽऽहवनीयकम् ॥

विभे पश्येत्सर्वसोमान्मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(तत्त्वानुवृत्त्यानिमन्त्राभियानम्)

१. १०० तत यच्छेके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

१००. स्वस्तिर्विधनः स्वस्तिः पदुर्विदिः
परकुनः स्वस्तिः । यज्ञिया यज्ञकनः स्थ ते
माऽस्मिन् यज्ञ उप ह्यध्वमुप मा धावापृथिवी
ह्येतामुपाऽस्तावः कलशः सोमी अमिरुप
वेधा उप यज्ञ उप मा होवा उपहवे ह्यन्ता
नमाऽग्नये मसमे मसस्य मा यज्ञोऽर्थादित्या-
ह्वनीयमुप तिष्ठते यज्ञो वै मसः (१) यज्ञं
वाय स तदहन्तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र
सर्पत्यात्मनोऽनार्ये नमो रुद्राय मसमे नम-
स्कृत्य मा पाहिर्याग्निर्धं तस्मा एव नम-
स्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनार्ये नम इन्द्राय
मसमे इन्द्रियं मे वीर्यं मा मिषधीरिति
होत्राय मा शिषमेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-
त्वात् । यथाताय या वै (२) देवताः सदस्याति-
माप्य त यस्ता विद्वान्प्रसर्पति न सदस्या-
तिमाच्छति नमोऽग्नये मसमे इत्याहिता वै
देवताः सदस्यातिमाऽर्पयन्ति ता य एवं विद्वान्-
प्रसर्पति न सदस्यातिमाच्छति हृदे स्थः मिथिरे
समीची माऽहसस्पात सूर्यो मा देवो दिव्या-
दहसस्पात वायुरन्तरिक्षात् (३) अग्निः
पृथिव्या यमः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो
देवी द्वारौ मा मा सं ताप्तं नमः सदसे नमः ।

(स्फया पस्थानमन्त्राभिधानम्)

सदसस्पतये नमः सस्तीनां पुरोगाणां चक्षुषि
 नमो दिवे नमः प्रायेभ्यः अहं दधिष्व्योदत-
 स्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीद वाऽस्मत्पाकतर
 उन्निवत उदुद्धतश्च गेपं पातं मा द्यावापृथिवी
 अथाहः सदो वै प्रसपन्तम् (४) पितरोऽनु
 प्र सर्पन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सदः
 प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽगन्त पितरः पितृ-
 मानहं युष्माभिर्भूयासः सुप्रजसो मया युयं
 भूयास्तेति तेभ्यः एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्प-
 त्यात्मनोऽनार्त्यै (५) ॥

(मखो वा अन्तारश्चात्मसपन्तं त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयका । ता । १४६२ । अनुवाकः) ।

कल्पः—“स्फयः स्वास्तिरित्यक्ते वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते ” इति ।
 पाठस्तु—

स्फयः स्वास्तिरिति । स्फयः खननहेतुः । विषनो भूमिषट्दनहेतुः । पर्शु-
 स्तृणादिच्छेदनहेतुः । परशुर्वृक्षादिच्छेदनहेतुः । तत्रायं स्फयः स्वास्तिरविनाशहे-
 तुरस्तु । एवमितरेष्वपि योज्यम् । एतैः स्फयादिभिर्निष्पन्ना वेदिरपि नोऽस्माकं
 स्वास्तिरस्तु । हे स्फयादयो यूयं यज्ञिया यज्ञार्हा अतोऽत्र यज्ञकृतः स्थ यज्ञ-
 संपादका भवत । ते यूयं मामस्मिन्यज्ञ उपह्वयध्वमनुजानीत ।

कल्पः—“ उप मा द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी उपाऽऽस्ताव इति
 बहिष्पवमानास्तां कलश इति कलशं सोम इति सोममग्निरित्यग्निमुप देवा
 इति देवानुप यज्ञ इति यज्ञमुप मा होत्रा इति होत्रकान्द्रयेतां हवन्तां हवता-
 मिति यथालङ्कितं सर्ववानुपजति ” इति । एतेषां पाठस्तु—

(स्थावरोपस्थानमन्त्राग्रहणम्)

उप मेति । इमे द्यावापृथिव्या मामपह्नयेतां मामनुजानीताम् । अवमास्तावो बहिष्पवमानदेशः । अत्र यथायोगमनुषङ्गद्योतनायोपशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्रोणः कलशादिषु योज्यम् । तत्र तत्रोपशब्दश्चानुषङ्गद्योतनाय प्रयुक्तः । उपह्वयतेऽस्मिन्नित्युपह्वयो यज्ञस्तस्मिन् यज्ञे प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्वादयो होत्रका मामुपह्वयन्ताम् । एतैर्धनैर्यथावद्यज्ञाङ्गमुपस्थातव्यम् ।

आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते—

नमोऽग्नये इति । नमस्काराभावे मखं यज्ञं हन्तीति मखहा तस्मै मखत्रेऽग्नये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादान्मखस्य यशो यज्ञानुष्ठानकीर्तिर्मा मर्यात्प्राप्नोतु । आत्मिन्मन्त्रे मखशब्देन यज्ञ उच्यते । यज्ञमेव सोऽग्निस्तदा हन्ति यदा नमस्कारो न क्रियते । अतस्तस्मा एव नमस्कृत्य सदःप्राप्तौ सत्यां यजमानशरीरस्थाऽऽर्तिर्न भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ नमोऽग्नये मखघ्न इत्याहवनीयं नमो रुद्राय मखघ्न इत्याग्नीध्रं नम इन्द्राय मखघ्न इति होत्रीयम् ’ इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । तत्राऽऽहवनीयोपस्थानं विधायाऽऽग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते—

नमो रुद्रायेति । आग्नीध्रिये धिष्णिषेऽवास्थितोऽग्निर्मखहा रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अनया नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रमग्निमुपतिष्ठेत । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अय होत्रीयस्य धिष्णिषस्योपस्थानं विधत्ते—

नम इन्द्रायेति । परमैश्वर्ययोगाद्धोत्रीयो धिष्णिषोऽग्निरिन्द्रो यज्ञचावी तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयमिन्द्रियं वीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण होत्रीयस्योपस्थाने सत्याशिषमेव पार्थितवान्भवति । सा चाऽऽशीरिन्द्रियस्य वीर्यस्याविनाशाय संपद्यते । उक्तमन्त्रयोपस्थानं प्रशंसति—

या वै देवता इति । अग्निरुद्रेन्द्ररूपा या देवताः सदस्यवास्थितयजमानादीनार्तिं प्रापयन्ति यो यजमानस्तत्कृतं विद्वांस्ता देवदाः प्रसर्पति नमस्कारेण भजतेऽसौ सदासि पविष्टोऽप्यार्तिं न प्राप्नोति । तस्मान्नमोऽग्नये इत्यादीन्पूर्वोक्तान्मन्त्रान्पठेत् ।

कल्पः—‘ दृढे स्थः शिथिलः समाचा इति द्यावापृथिवी उपतिष्ठते सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं सदसो जगज्जिह्वं यथातिष्ठं सर्वत्रानुपजति । इति । ततः(त्र) प्रथमम् ’

(स्वयाद्युपपन्नानामप्यभिधानम्)

दृष्टे स्थ इति । हे द्यावापृथिवी उपस्थानरहितं मां सन्निहिते अपि युक्तमुपस्थापारं मयि सन्निहितां अनुकूले सन्मौ दृष्टे स्थः । अत उपस्थानारं मां सन्निहितं च ददतः पतम् । द्वितीयमन्वपाठस्तु—

सूर्यो मेति । द्युलोकविषयमात्मया कृतादहंसो मां सूर्यो देवः पातु ।

उत्तरमन्वपाठस्तु—

वायुरिति । वायव्यमिषमसरस्वतीमन्त्रेषु पारित्यनुष्ठानीयम् । हे द्वाररूपे देवानुपस्थापारं मां युवां मा संतासमिति संतापयुक्तं मा कुरुतम् ।

नमः सदस इति । कल्पः—“नमः सदस इति सदो नमः सदसस्तय इति नमः सत्त्वानां पुरोगाणामित्युत्तिजो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थाप ” इति ।

तृतीयमन्त्रान्ते चक्षुष इतीदमन्नातम् । ऋत्विजो यजमानस्व सखायस्तदी-
यकार्यनिष्पादकत्वात् । ते च स्वस्वव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति पुरोगात्तेषां
चक्षुषे चक्षुःस्थानीयाय स्वस्वप्रयोगाभिज्ञाय नमः ।

कल्पः—“अहं दैधिषव्येत्यायवनासृणं निरस्य ” इति ।

औदुम्बरां दक्षिणभागे यजमानस्याऽऽश्वतनम् । अत एक सूत्रकार आह—
“अपरेण नक्षत्रसदृशं यजमानायतनम् ” इति । पाठस्तु—

अहं दैधिषव्येति । धारणसमर्थं स्थानं दिधिषुस्तत्रोत्पन्नत्वदैधिषव्यत्वम् ।
अहिंस्यदसृणलक्षकः । सर्वप्रदुषदवकाश्चित्वात् । यजमानायतने सत्त्वान्
हे तृण त्वन्तोऽस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मात्पाकतरो बालतरोऽनुज-
स्वस्यान्यस्य सद्ने स्थाने विष्ठ ।

उन्निवत इति । कल्पः—“उन्निवत उदुदत्तश्च मेवमित्युपविशति ” इति ।

ये पुरुषा मत्तो न्यग्भूतास्ते निवन्तो न्यग्भूतेषु निवन्तस्य विद्यमानत्वात् ।
तान्पुरुषानहमुद्देशमुद्गतोऽस्मि । येऽपि मत्त उद्गतास्ते पुरुषा उद्गन्त उन्निवते-
पूच्छन्दस्य विद्यमानत्वात् । तानप्यहमुद्गेषमुल्लङ्घ्योपरि गम्यासम् ।

पातं मेति । कल्पः—“पातं मा द्यावापृथिवी अद्याह्ण इत्युपविश्य जगति”
इति । अद्यास्मिन्दिवसे यदिदमहःशब्दाद्यमाश्रितोऽस्मि तस्मात्पातं द्यावा-
पृथिव्यौ पातं तस्मिन्जहनि वैकल्यं यथा न भवति तथा रक्षतापत्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आगन्त पितरः पितृमानोर्वि पृथिव्या रक्षते”
इति । तदेतद्विधे—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

सदो वा इति । सदः प्रसर्पन्तं यजमानमनु पितरः प्रसर्पन्ति तं यजमान-
मनमस्कृताः पितरो हिंसितुं प्रभवन्ति । अतः सदसो दक्षिणभागमवक्षेमाण
आमन्त्रेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे पितर आगन्त नः सदसः स्थानमागच्छत । आग-
तैर्युष्माभिरहं पितृभ्याम्भूयासं यूयं च मया सुप्रजसः शोभनाः स्वययुक्ता भूयास्त ।
अनेन मन्त्रेण पितृणां नमस्कृतत्वाद्यजमानस्याऽऽर्तिर्गर्भं भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्वय उत्करे परिक्षिप्तं स्वयं तत्रैवोपनिष्ठते ।

उप धुभूमि अयेषूप मा इत्यनुषज्यते ॥

आस्ता चेति स्तोत्रदेशं कलेति द्रोणकुम्भकम् ।

सोमः सोमं चाभिरग्निमुप देवेति देवताः ॥

उप यज्ञेति यज्ञं तमुप मेति तु होत्रकान् ।

नमस्तपविधिः स्पष्टो दृढे स्थो धुभूमौ भजेत् ॥

सूर्यः सूर्यं वायुर्वायुं पात्वित्येषोऽनुषज्यते ।

अग्निर्यमः सरत्येतान्दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥

सदो ब्रह्मा चर्विज्जो द्यौर्भूर्नमः पञ्चभिः क्रमात् ।

अहे तृणं निरस्योन्नीत्याविश्यान्न पा जपेत् ॥

आगन्त दक्षिणं पश्येन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

भक्षेहि माऽऽ विंश दीर्घायुत्वाय शंतनु-
त्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि
वसो पुरोर्वसो प्रियो मे हृदोऽस्याश्विनोस्त्वा
बाहुभ्यां सव्यासं नृचक्षंसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवं रूपेण मन्द्राभिर्भूतिः केतुर्यज्ञानां

वाग्जुषाणां सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्ववीक्ष्य-
 दितिरनाहतशीर्ष्णी वाग्जुषाणां सोमस्य तृप्य-
 त्वेहि विश्वचर्षणे (१) शंभूमयोभू स्वस्ति
 मा हरिवर्णं प्र चर क्त्वे दक्षाय रायस्पो-
 पाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि-वीभिषो मा
 मे हादि त्विषा धधीः । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे
 वर्चसे । वसुमद्रणस्य सोम देव ते मतिविदः
 प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नरा-
 शंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि रुद्रध्वजस्य सोम देव
 ते मतिविदो माध्यंदिनस्य सधनस्य त्रिष्टुप्छ-
 न्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य (२)
 पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
 म्यादित्यत्रद्वगणस्य सोम देवते मतिविदस्तृती-
 यस्य सर्वनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य
 नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उप-
 हृतस्योपहृतो भक्षयामि । आ प्यायस्व
 समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णिण्यम् । भवा वाजस्य
 संगथे । हिन्वं मे गात्रा हरिवो गणान्मे
 मा वि तीतृषः । शिवो मे सप्तर्षीनुप तिष्ठस्व
 मा मेऽवाङ्नाभिमति (३) गाः । अपाम
 सोमममृता अभुमददर्भ ज्योतिरविदाम देवा-
 न् । किमस्मान्कृणवदरातिः किमु धृतिरमृत
 मर्त्यस्य । यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदमिस्तपु-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

नराऽहर्जातवेदा विचर्षणिः । पुनरभिश्चक्षुर-
दात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मो अश्विना युवं-
चक्षुरा धत्तमक्षयोः । इष्टयजुषस्ते देव सोम
स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोकथस्य हरिवत्
इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामि । आपूर्याः स्थाऽऽ मा पूरयत प्रजया च
धनेन च । एतत्तै तत ये च त्वामन्वेतत्तै
पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र पितरो
यथाभागं मन्दध्वं नमो वः पितरो रसाय नमो
वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय
नमो वः पितरः (५) स्वधायै नमो वः
पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो
नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्माश्चस्तेऽनु
येऽस्मिँल्लोके मां तेऽनु य एतस्मिँल्लोके स्थ
युयं तेषां वसिँष्ठो भूयास्त येऽस्मिँल्लोकेऽहं
तेषां वसिँष्ठो भूयासं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव (६) यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो
रयीणाम् । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमासि मनु-
ष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमासि पितृकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमस्यप्सु धौतस्य सोम देव ते नृभिः
सुतस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्य यो
भक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितृभि-
भक्षकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि (७) ॥

(विभचर्षणे त्रिष्टुब्धेन्दस इन्द्रवीतस्य नराशस्सपीतस्याति स्तुतस्तोमस्य
जीवाय नमो वः पितरो बभूव चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

सध्याशुपस्थानमन्त्रा ये ते चतुर्थे समीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ भक्षेहीति भक्षमाह्वियमाणं प्रतीक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

भक्षेहि मेति । हे भक्षयोग्य सोमरस त्वं दीर्घायुत्वादिसिद्धचर्षमागच्छ मां
प्रविश । सुखकारित्वं देहे शतनुत्वम् । हे वसो निवासहेतोऽस्मान्वासयितुमागच्छ ।
हे पुरोवसो वासयितृणां धनादीनां मध्ये प्रथमं वासयितृत्वान्मे हृदो मम चित्तस्थ
प्रियोऽसि ।

अश्विनोरिति । कल्पः—“अश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिगृह्य” इति

हे भक्षमाश्विनोर्देवानां भिषजोर्बाहुभ्यां त्वा सध्यासं गृह्णामि ।

कल्पः—“ नृचक्षसं त्वा देव सोमेत्यवेक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

नृचक्षसमिति । हे सोम नृचक्षसं नृश्चष्टे पश्यति वादृशं त्वां सुचक्षाः
सुष्टु दृष्टाऽहमवख्येषमवेक्षे ।

कल्पः—“ मन्त्राभिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति नराशस्-
सपीतस्येति नाराशस्सात्तुद्रवद्गणस्येति माध्यंदिने सवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति
नराशस्सपीतस्येति नाराशस्सानादित्यवद्गणस्येति तृतीयसवने सर्वानैन्द्रान्भ-
क्षयति नराशस्सपीतस्येति नाराशस्सान्यदन्यत्प्राग्वसुपद्गणात्तत्सर्वजानुषज-
त्यप्पन्यदे (दै) वतानिन्द्रपीतस्येति यथादेवतं वा ” इति ।

अत्र नाराशंसनाभेकानां चमसानां लक्षणं सूत्रकारेणैव दर्शितम्—“ भक्षि-
तानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशंसाः ” इति । पाठस्तु—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्द्राऽभिभूतिरिति । मुखस्थिता वाग्देवता सोमस्य जुषाणा सोमं तेव
माना तृप्सुतु । कीदृशी वाक् । मन्द्रा हर्षहेतुः । अभिभूतिर्विघ्नानामभि-
भवित्री । यज्ञानां केतुः कारणभूता । आदरार्थं पुनरपि मन्द्रेत्यादिना प्रार्थ्यते ।
मन्द्रा हर्षहेतुः । स्वर्वाची सुष्ठु आभिमुख्येन वर्तमाना । अदितिरखण्डनीया ।
अनाहतशीर्ष्णी । शिरःशब्देन प्राधान्यात्पारम्भो लक्ष्यते । अपतिबुद्ध-
पारम्भेत्यर्थः । वागित्यादि पूर्ववत् । चर्वणयो मनुष्याः । विश्वे चर्वणयः
स्वभूता यस्यासौ विश्वचर्वणिः । तथाविध हे सोमोऽसागच्छ । कीदृशः सोमः ।
शंभूः शान्तेर्भावयिता । मयोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सज्जितयन्त्रयः ।
हे हरिवर्ण हरिद्वर्ण स्वास्ति मा मचर यथा वान्विरूपो विनाशो न भवति
तथा मां मविश । किमर्थं कृत्वादिसिद्धयर्थम् । दक्ष उरसाहः । हे राजन्मां
वान्मुपद्रवेण मा विधीमिषो विशेषेण मा भीषय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मनो
हार्दि । तच्च मनस्विषा त्वदीयया दीप्यया मा वधीर्हंसां मां कुरु । मनसि
हिंसारहिते सति वृषादयः सिध्यन्ति । वृषेन्द्रियम् । शुष्णे बलम् । आपुर्दी-
र्घायुः । वर्षः कान्तिः । हे सोम देव ते तव संबन्धि यत्प्रातःसवनं तस्मै
संबन्धी यो मधुमान्स इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः, तस्योपहृतस्याहमप्युपहृतो भक्षयामि ।
कीदृशस्य ते । वसुमद्गणस्याष्टसंख्याका वसवो यस्मिन्गणे सोऽयं वसु-
मान् । तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणस्तथाविधस्य । मति-
विदः श्रद्धायुक्तानां यजमानानां मतिं वेत्तीति मतिपितृस्य । कीदृ-
शस्य प्रातःसवनस्य । गायत्रच्छन्दसो बहिष्पवमानादिषु मन्त्रेषु गायत्र्याख्यं
छन्दो यस्य तद्गायत्रच्छन्दस्तस्य । इन्द्रपीतस्येन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने
वदिन्द्रपीतं तस्य । नराशंसपीतस्य पितृपीतस्येति पदद्वयं नराशंसचपत्तभक्षण
एव प्रयोक्तव्यं नान्येवेत्येकः पक्षः । सर्वत्र पठितव्यमित्यपरः पक्षः । नरैः
शस्यन्त इति नराशंसाः पितृविशेषास्तैः पीतः सोमो यस्मिन्सवने तन्नराशंस-
पीतं तस्य । अपमेवार्थः पितृपीतस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवद्गणस्याऽऽदित्य-
वद्गणस्येत्येतावपि मन्त्रौ पूर्ववद्गव्याख्येयौ । तत्रोभयत्र मन्द्रादिरनुषज्यते ।

कल्पः—“ भक्षितानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशं-
साः ” इति । पाठस्तु—

आ प्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्यायस्व सर्ववो वर्षस्व । ते तव

वृषिर्वायवीर्यविविधतः समेतुं संवत्सः संगच्छताम् । त्वमग्निः वाजस्यन्तस्य संगथे
संगमने निर्मितो भव ।

कल्पः—“हित्वा मे गात्रा हरिव इति भक्षयित्वा नमभिदेवात्मनि
पृथक्ते” इति । पाठस्तु—

हित्वा मे गात्रेति । हे हरिवो हरितवर्ण सोम मे गात्रा ममङ्गमनि हित्वा
मीक्षय । मदीयातगणान्पुत्रादिसंमूहान्मा वितत्तिषुः सोमपाते तुष्णाहरहित्वात्मा
कुरु । किं सर्वदा तदिच्छा कुरु । किं त्वं शिवो भूत्वा समर्पन्मूर्धच्छिद्रं
सत्त्वमपरिचितमदीयान्पाणानुपलिष्टस्व । तर्पयेत्यर्थः । किं मे मदीयां
नमर्पयतीत्येवमा गा अधोद्वारेण मा निर्मच्छेत्यर्थः ।

कल्पः—“सर्पित्वाण्य उन्नेतारं पुरस्छत्यामतीक्ष्णायन्यपामः सोममिति
महीपा वदन्तः” इति ।

अतः पूर्वोक्ताः सर्वे मन्त्राः क्रतुग्रहानुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अपाम सोम-
त्वंतु मन्त्रोऽवमुधाङ्गत्वादुरुद्धि राजेत्यनुवाकेः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश
इत्यस्मादुपरिष्टाद्द्रष्टव्यः । पाठस्तु—

अपाम सोममिति । वयं सर्वे सोममपाम तेन पीतिनामृता देवा अभून् ।
आशंसाद्योतिनाय भूतार्थनिर्देशः । ज्योतिरादित्यस्वरूपमदर्शं दृष्टवन्तो देवानि-
न्द्रादीनविदाम् लब्धवन्तः । ईदृशानस्मानरातिः पापस्त्वः शत्रुः किं क्षणवार्त्तिकं
करिष्यति । मर्त्यस्य मनुष्यशरीरधारिणो या धूर्तिर्हिंसा तेमममृतं किमु अभू-
तानस्मान्किं नाम करिष्यति । अथवा धूर्तिरमृत, अस्मद्विषया हिंसा स्वयमेव
नष्टा । सा तादृशी नोऽस्मान्बाधत इति किमु वक्तव्यम् । कल्पः—

“यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिवि मिन्दयाऽऽहं वनीयमुपविष्टेन्ते” इति । पाठस्तु—

यन्म आत्मन इति । मे मम क्रत्वजो यदङ्गमात्मनो मिन्दाऽभूत्स्व-
रूपमभिदितं हिंसितमभूत्, अभिस्तदङ्गं पुनराहाराहरतु । कीदृशोऽभिर्जातवेदा
जातमुत्पन्नं यज्जिह्वं वेत्तीति जातवेदाः । विचरन्तिस्तत्पुनः समाधातुं विचक्षणः ।
तत्रैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह—

पुनराभिरिति । यशे यदङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमातस्यैव चक्षुर्दृश्यते ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

“ यज्ञं पराभवन्तं यजमानेऽनु सरामवाति” इति अन्वन्तरात् । अत्मादवर्तमानं-
ज्ञाङ्गसमावेनेन यजमानाय भक्षमेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् । अथैवेन्द्रोऽनु-
विश्व यज्ञं संपाधाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ । अथिनोऽनु राभ्यस्कोमवी-
यादणोश्चक्षुर्दत्तं सामर्थ्यमायत्तम् ।

कल्पः—“ सर्वे हारियोजनं भक्षयन्तीदृयजुषस्तं देव सोम ” इति पाठस्तु—
इष्टयजुषस्त इति । हे सोम देव ते तव संवाधिरसमुपहृतेरनुज्ञातेरनुज्ञातोऽहं
भक्षयामि । कीदृशस्य ते, इष्टयजुष इष्टसाधनानि यागसाधनानि यज्ञेयस्य
सोऽयमिष्टयजुषस्तस्य । स्तुताः स्तोमाः साधवृत्तिलक्षणानि स्तोत्राणि यस्य
सोऽयं स्तुतस्तोमस्तस्य । शरतानि शंसितान्युक्त्यानि शस्त्राणि यस्य
सोऽयं शस्तोक्त्यस्तस्य । हरिर्हरितवर्णः । सोऽस्यास्तीति हरिर्वास्तस्य । इन्धेण
पीतस्तस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुर्वास्तस्य । अन्यैरनुज्ञात उपहृतस्तस्य ।

कल्पः—“ आपूर्वाः स्थाऽऽमा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः शेषान्युप्य ” इति ।
शेषानवशिष्टान्धानासोमभागान् । पाठस्तु—

आपूर्या इति । हे धावाः सोमशेषा यूयमापूर्वाः स्थ सर्वतः पूर्णाः
स्थिताः । अतो मां प्रजया च धनेन च सर्वतः पूरयत । यन्म आत्मन
इत्यादयो मन्त्रा हरिरसि हारियोजन इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“ सर्वे स्वं स्वं चमसमनूयन्ते वींसीपुरोडाशशकलानुषङ्गन्त
एवत्ते तव ये च त्वामान्वित्यैतैः प्रविमन्त्रम् ” इति ।

चमसमनूयन्ते चमससमीपे । पाठस्तु—

एवत्ते ततैति । हे तव त्वामन्वित्येतत्पुरोडाशशकलरूपं ते तवार्जं, ये चान्वे-
त्त्वामनुगतास्तेषामप्येतदन्तम् । पितामहेतिमन्त्रे ये च त्वामन्वित्युत्तरानुषङ्गः ।
प्रपितामहेति मन्त्र एवत्त इति पूर्वानुषङ्गः । हे पितरः सर्वेऽपि यूयम-
न्वास्मिन्कर्मणि यथाभागं स्वस्वभागानुसारेण मन्दर्षं दृष्टा भवत ।

कल्पः—“ नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराञ्जपति ” इति । पाठस्तु—

नमो वा इति । हे पितरो युष्माकं यो रसः सारस्तस्मै नमः । एवमुत्तरम् ।
शुष्माय बलाय । जीवाय जीवात्मने । स्वधायै भक्षयिहविदांयै । मन्त्रे

कोषाय । शोराय शिक्षारूपोऽग्रकार्पाय । हे पितरो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु । ये युष्मभ्यैः सहैतस्मिन्पितृलोके स्थ ते युष्माननुवर्तन्ताम् । ये युष्मभ्यस्मिन्नलोके स्थ ते युष्मन्मामनुवर्तध्वम् । अन्यैर्बहुभिः सह ये युष्मेतस्मिन्पितृलोके स्थ तेषामन्येषां वसिष्ठा वासयितृवमा युष्मं भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिन्नलोके मया सह स्थितास्तेषां मनुष्याणां वासयितृवमो भूयासम् ।

कल्पः—“ प्रजापते न त्वदेतानीनि प्राजापत्ययचां वितिष्ठन्ते ” इति । विद्युष्य गच्छेयुरित्यर्थः । पाठस्तु—

प्रजापते नेति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परिवभूव पारिभविषुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयोः शक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुमस्तत्फलमस्माकमस्तु । वयं धनानां पतयः स्याम । एतच्चे तत्तत्प्राद्या मन्त्रा वाममद्य सवितरित्पस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ।

देवकृतस्येति । “ देवकृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽव्ययजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽव्ययजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽव्ययजनमस्यन्यकृतस्यैनसोऽव्ययजनमस्येनस एनसोऽव्ययजनमसि स्वाहेत्याहवनीये षट्शकलान्यभ्याधाय ” इति ।

अत्र शकलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हारियोजनभक्षिणः । आत्मकृतस्येत्यादिमन्त्रवयं शाखान्तरगतम् । हे शकल देवविषये यस्माभिः कृतमेनस्तस्याव्ययजनं विनाशकमसि । एवं मनुष्यपितृमन्त्रयोर्योज्यम् ।

कल्पः—“ अपरेण चात्वालमास्तावि वा प्रत्यञ्चश्चमसिनः स्वं स्वं चमसत्समवमेण भक्षयन्त्यप्सु धौतस्य सोम देव त इति ” इति । पाठस्तु—

अप्सु धौतस्येति । हे सोम देव प्रक्षालनाभिषवादिविशेषणोपेतस्य ते संबन्धी यो भक्षणभागोऽथ सन्निरश्मदो यश्च गोसनिर्गोपदस्त्वदीयस्य तस्य भक्षभागस्य पितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्येतरैरनुज्ञातस्याशमन्यैरनुज्ञातोऽहमाघ्राणेन भक्षयामि । देवकृतस्याप्सु धौतस्येत्येते मन्त्रा हरिरसीत्येतस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

भक्ष भक्षयं (क्षं) पतीक्ष्याथि गृहीत्वा न च वीक्षते ।

मन्त्रेति भक्षयेन्नेधा वसुरुद्रादिभेदतः ॥

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

आप्या भक्षितमाप्याय्य हिन्व नाभ्यभिर्मर्शनम् ।

अपाम कृत्वाऽवभृथं समायान्यप्रतीक्षणम् ॥

यन्मे पुनर्भजेदग्निमिष्टाद्याद्धारियोजनम् ।

आपू वेद्यां शेषवाप एतत्ते त्रिभिरावपेत् ॥

पुरोडाशांशकान्भूमौ नमश्चमसिनां जपः ।

पजा चमसिनो यान्ति देववह्नौ समिन्नपम् ॥

अप्सु जिघ्रन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोदिताः ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“भक्षेहीत्यानुवाकोऽयं सर्वो भक्षणयोग्युत ।

ग्रहणादौ यथालिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलस्तु सः ।

अर्थाक्षिपेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥

‘द्योतिष्ठोमे हुवस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्—“ अभिषुत्याऽऽहवनीये
हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ’ इति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिग-
रणसम्यग्जरणरूपवाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्राश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समा-
प्ताः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणजरणानि
चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हन्ति । समाख्या तु भक्षानुवाक
इत्येवंरूपा भक्षणमात्रदिपया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग
इति प्राप्ते ब्रूमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि । तद्व्यतिरेकेण भक्षणा-
संभवात् । अतस्तेष्वप्यनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः । तत्र भक्षेही-
त्यारभ्याभिनोस्त्वा बाहुभ्यां सद्यसासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एहीर्त्वा-
ह्वानस्य बाहुभ्यां स्वी करवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवस्थेयमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । सोमनचक्षुरहं मनुष्येषु प्र-
ख्यातं त्वामवोक्षिषीयेत्यभिधानात् । हिन्व मे गात्रा इत्यादीनां मेऽवाहनाभिमत
गां इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गात्रघ्नीणेनाधोभागे नामेरविक्रमनिषेधेन

१ क. घ. ङ. च. अर्थात्तेष्व । २ स. घ. ङ. च. ‘त्याख्यातस्य । ३ स. घ. ङ.
च. ‘वेक्ष इत्यं ।

च तदवगमात् । अरणं नार्थाक्षिप्तं तेन विनाऽपि भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न ।
अरणपर्यन्तस्यैव सार्थकं भक्षणत्वात् । न च अरणे पुरुषव्यापाराभावः । सम्यगुप-
वेशनादेर्भक्ष(जर्)णार्थत्वात् । मन्दाभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं
प्रकाशयति । तस्माच्छिङ्गेन समारुपां बाधित्वा विभज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ मन्त्रेति वसुमदेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥

लिङ्गद्विभागो नैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वोऽस्तु भक्षणे ” ॥

मन्दाभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यन्वित्यन्तो भागो हृष्टाया
अरुचिर्भेभिभवन्त्याः सोमं सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । वसुमद्भ-
णस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्ववच्छिङ्गेन विभज्य
विनियोग इति चेन्मैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादप्येन व्यापारेण जायते । किं
तर्हि भक्षणानुनिष्पादिनी हि सा । तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको
भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेष-
स्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपसृक्तञ्च तत्रायं भागस्तृप्तिसहितभक्ष-
प्रकाशेन पुरुषोत्साहजनकत्वात् । तस्मान्मन्दादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र चोहाद्वा सर्वत्रोत यथाभुतम् ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वान्तूष्णीमिवान्यभक्षणम् ।

ऊहो वाऽन्येषु कर्मक्येऽप्यंस्तूहो भक्षभेदतः ॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यते ” ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः श्रूयते । तत्रेन्द्रेण पीतस्य
सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षणं
एव समर्थत्वान्नैवायं मन्त्रो विनियुज्यते, न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्माद-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येतिपदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रा-
वरुणपतिस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेययागस्य पक्षेति-
त्वात्तद्वत्स्याग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्यचरौ सूर्याय जुष्टमित्यूहः
क्रियते । इह तु कर्मैक्यान्नोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युहितुं
शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्दृष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे
समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदमान्नातम् । इन्द्र-
मातिपादिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीहौ मळत्या पूर्वपदमिति
सूत्रेण पूर्वपदमळतिस्वरविधानात्समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेवं संपद्यते । इन्त्रेण
पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति विग्रहात्सवनपरत्वे सत्यैन्द्रभक्षण एवेति
नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽनूहेनायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेष्यं च सवनं
तस्मिन्वाक्य एवमान्नातम्—प्रातःसवनस्य गायत्र्यच्छन्दस इन्द्रपीतस्येति । तस्मा-
दन्यः पक्षो राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ऊहपक्षे यदूहं तच्चिन्तयते न्यायपञ्चके ।

इन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥

सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्षयते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥

उन्नीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ” ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहस्वरूपो द्वितीयः पूर्वः पक्षः, तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तात्वेण
न्यायपञ्चकेनोहाविषयश्चित्तयते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय ऋत्विजो
होत्रकाः । तेषां सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैवैष-
ट्कारानुषट्कारयोर्होतव्यम् । तेषां चमसानामिन्द्रवाद्धेतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो
हुतः । अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय तेन देवान्तररेभ्यो
होत्रकौ जुह्वति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ
यजति । ब्राह्मणाच्छंसी—इन्द्र त्वा वृषभं वयामिति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोदा

१ क. च. छ. “कृतत्वा” । २ स. च. एन्त्रे । ३ स. च. “व दे” । ४ स. “का
अनुषट्कारे जु” ।

भरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण भरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो
 भक्षयते । तस्मिन्भक्ष्यमाणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्र-
 मित्रावरुणपीतस्योरप्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः । शेष-
 स्यान्वार्थत्वात् । इन्द्रशेषे पुनरभ्युज्जीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वं
 सति तस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्पुनरुज्जीतस्यैवान्वार्थत्वं न पूर्वशेषस्येति चेन्न ।
 उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण
 सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदयिते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीय-
 इति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूत्संकल्पः । तथाऽप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणा-
 दियगार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति । तस्मादुज्जीते मैत्रा-
 वरुणादिसंबन्धः शेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्पुनरभ्युज्जीते मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽ-
 प्युपलक्षणीयः । तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“ द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणामिधाम् ।

स्थालीं मातस्ततः पात्नीवितस्य ग्रहणे सति ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवितेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात्पात्नीवितो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्षयते ” ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवतयाः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि
 तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नी-
 वितो गृह्यते । तस्य पात्नीवितस्य भक्षण इन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वा-
 धिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितस्तद्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—
 यदुपांशुप्राप्तेण पात्नीवितमाग्रयणाद्गृह्णातीत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वभ्रवणा-
 च्छतो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धे ज्ञाते सति पश्चात्पात्नीवितेनैव ग्रहणं
 भवति । तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पात्नीवितस्य पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पुन-
 रभ्युज्जीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीना-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पात्नीवतभक्षण इन्द्रवाग्वाद्यो
नोपलक्षणीयाः । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ सह पात्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहृत्वाभात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभानाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ” ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पात्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्ष-
णीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । अग्रा ३३ पत्नी-
वा ३ः सजुर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमिं प्लुतान्तेन
पत्ने संबोध्य तस्य त्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव
त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टुधीतस्येत्युपलक्षणमिति पोषे ब्रूमः—पानकाष्टे
सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते, न तु पातृत्वमसंबोधितस्य
त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृत्वमभावमात्रेण पातृत्वम् ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धृत्वाददर्शनात् । आस्तां
मन्त्रविधिवलत्त्वष्टुर्देवतात्वमिति चेन्न । पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टु-
रपतीति । तस्माद्देवता त्वष्टा नोपलक्षणीयः । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्पमी ।

लक्ष्यो न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्द्विजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।

अतोऽग्रेरेव देवत्वान्मान्येषामुपलक्षणम् ” ॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य धाज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्तामधारिणस्त्रयस्त्रिं-
शद्देवान्मादयेत्पमिधीयते—“ पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व ”
इति । अनुष्वधमनुपदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाच्चयस्त्रिंशदां
तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेन्न । यजमानेन मादनीयस्या-
ग्रेरेव देवतात्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवतास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् ।
तस्मान्नोपलक्षणम् । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

१ ख. घ. ङ. च. तद्गुणे लक्षणेन च । स । २ क. घ. ङ. °त्वभावं त्व° । ३ स. च.
°भावाच्च । ४ ख. घ. ङ. च. °त्रे पात्नी° । ५ घ. ङ. °क्ष्या तथा या° । ६ क. च. ङ.
च. °तां च देव° ।

“ सोमस्याग्ने इति प्रोक्ताऽनुवषट्कारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वालक्ष्या विशदिलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ” ॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तवानुवषट्कारस्य मान्ववर्णिः कोऽग्निर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव बह्वेदेवतात्वम् । मन्त्रे बहूनि संबोध्य सोमपातृत्वाभिधानात् । तस्मादग्निर्लक्षणीय इति चेन्न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रचमसः प्रकृतिरितरे विकृतिरूपाः । तथा हि—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च । त्रेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनेन्द्रा अधर्मकाः । धर्माकाङ्क्षायां चोदकेन सधर्मका इति विकृतिरिति । गृह्यमाणस्ते मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिर्ग्रहणमन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्येन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः । ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अमन्त्रव(भ)क्षमाभित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अधिकारेष्वनूहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ” ॥

उक्ताभ्यः पञ्चाभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रभक्षणमिति प्रथमः पूर्वः पक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रयमभिधीयते । अनेन्द्रेषूपकरीत्या विकृतिरित्येनोहसंभवादस्त्यूह इति चेन्न । अनेन्द्राणां विकृतिरित्यसंभवात् । सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गं न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव च सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति सर्वाणि समप्रदानानि । अत ऐन्द्राणामनेन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभावासंभवाच्चास्त्यनूहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु ।

१ स. ऐन्द्रस्यः सो । २ स. व. ङ. च. “गेन त” । ३ स. च. “त्रये । ऊ” ।

४ क. व. ङ. जुहोति । ५ स. व. ङ. च. विधिः । ६ स. च. अधिकारेऽप्यनू । ७ स.

प. ङ. च. “अप्यस्य” ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

नैतावता मरुतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्माद्भक्षमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्रविव-
क्तत्वादेनैन्द्रेष्ठमन्त्रभक्षः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्रादिभक्षणम् ।

ऐन्द्राग्रेऽपीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्त्रकम् ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रितम् ।

मन्त्रोऽयं तु न मिश्रोहस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ” ॥

यदेतदैन्द्राग्रं गृह्णातीति विहिं शेषभक्षणं तत्रेन्द्राग्रम्यां पीतः सोम
इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनिर्वागात्समन्त्रकं भक्षणमिति चेन्नै-
वम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभ-
वात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति
मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजपान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ किंत्विन्द्राग्री
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र
भक्षणम् । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुकेऽथवेतरैः ।

छन्दोभिरपि युके स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न कश्चित् ।

नानाछन्दस्येन्द्र एव कृत्वाचिन्तेत्यपीरितम् ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनपीरितम् ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ” ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो
मस्येति मन्त्रपदे सप्तासामिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षणमन्त्र इति
चेन्नैवम् । बहुछन्दोयुकेऽपि बहुव्रीहिः समानत्वादेवकारं परित्यज्य गायत्रे
छन्दो यस्येतिविग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न क्वाप्पस्ति ।
तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रो नान्यत्र । तदेवं
कृत्वाचिन्तात्रयं समापितम् । द्विविधा कृत्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव
सिद्धान्तिना दर्शिता ।

१ स. च. मिश्रकम् । २ स. घ. ङ. च. 'आर्षस्त' । ३ क. स. घ. ङ. च. विहिते ।

४ क. स. घ. च. 'मे न भ' ।

तद्वि-श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

मतैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे : द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५० ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूकंध्यास-
मद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णो-
र्हृदयमस्येकमिष विष्णुस्त्वाऽनु वि अक्रमे
भूतिर्दध्ना घृतेन वर्धतां तस्य मेष्टस्य घातस्य
द्रविणमा गम्याज्योतिरसि वैश्वानरं पृथिव्यै
दुग्धं यावती यावापृथिवी महित्वा यावच्च
सप्त सिन्धवो वितस्थुः । तावन्तमिन्द्र ते (१)
ग्रहं स होजा गृह्णाभ्यस्तुतम् । यत्कृष्णशकुनः
पृषदाज्यमवमृशेच्छुद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्ध-
च्छ्वाऽवमृशेच्छतृष्णादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः
स्युर्धत्स्कन्देद्यजमानः प्रमायुकः स्यान्पशवो वै
पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य
पृषदाज्यं स्कन्दन्ति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
पशूनेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं
प्राणो वै (२) एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृषदाज्यं
स्कन्दन्ति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै
पुनर्गृह्णाति हिरण्यमवधाय गृह्णात्यमृतं वै हि-
रण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्मै प्राणे दधाति

(पृषदाज्याभिधानम्)

ज्ञातमानं भवति ज्ञातायुः पुरुषः ज्ञातेन्द्रिय
आयुष्येबेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यश्वमव धापयति
प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादे-
वासमै योनैः प्राणं निर्मिमति वि वा एतस्य
यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति वैष्ण-
व्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं
सं तनोति (३) ॥

(ते पृषदाज्यं प्राणो वै योनैः प्राणं द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अनुवाके पञ्चमे तु भक्षपन्ना उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पृषदाज्यमुच्यते ।

कल्पः—“ आज्यग्रहणकाले चतुर्जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृति दधन्पाज्यमा-
नीय महीनां पयोऽस्तीति पृषदाज्यधान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यम् ” इति । पाठस्तु—

महीनामिति । हे पृषदाज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विधेषां सर्वेषां
देवानां तनूरसि । शरीरस्थितिहेतुत्वात् । पृषत्यो मरुतामथाः । अद्यास्मिन्दिने
पृषतीनां ग्रहस्थानीयं त्वामृष्यासं वर्धयामि । त्वं पृषतीनां ग्रहोऽसि
ग्रहस्थानीयमसि । विष्णोर्यज्ञस्य हृदयं प्रियमसि । हे इय सर्व-
देवैरुच्यमाण विष्णुर्यज्ञस्त्वामकं मुरुयं विचक्रमे विशेषेण स्वीकृतवान् । अत्र-
त्येन घृतेन दध्ना च तव भूतिमाहात्म्यं वर्धवाम् । तस्य तादृशस्येष्टस्य
देवभ्यो हुतस्य वीतस्य देवैर्भक्षितस्य च यद्द्रविणं फलमास्ति तन्मां प्रत्यागम्या-
दागच्छतु । त्वं वैश्वानरं ज्योतिरसि विधेषां नराणां हितस्य मासकमसि ।
पृथिव्यै दुग्धमसि श्वेतवर्जाया गोः क्षीरमसि । अस्य च पृषदाज्यस्य

पशुन्याजार्थत्वादग्नीषोमीयपशुपपाठके पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेत्येतस्मादनु-
वाकात्पूर्वमयं मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

कल्पः—‘ आग्नीध्रेः प्रतिपस्थाता दधिधर्मः गृह्णात्यौदुम्बराः सुस्युवस्तीर्य
यावती यावाग्नीध्री इति दधि गृहीत्वाऽभिधाय ’ इति । पाठस्तु—

यावतीति । सप्त सिन्धवः समुद्राः । ते च भागवतस्य पञ्चमस्कन्धे स्मर्य-
न्ते—क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदभृतोददधिमण्डोदक्षीरोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । हे
इन्द्र यावापृथिवी यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्ना यावती यावत्यौ
यत्परिमाणे वर्तेते । किंच सप्त सिन्धवो वा यावद्विस्तृथ्यान्तं कालं स्थिता-
स्तावन्तं ग्रहं गृह्णामि सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले त्वदीयं ग्रहमूर्जां तारेण सहा-
स्तुतमविनाशिवं यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो ग्रहपपाठक इन्द्र
मरुत्व इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ पृषदाज्यं स्कन्धमभिमन्यापोऽभ्यवहृत्य निर्णिज्य सुचर-
शतमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाऽधेनाव-
ब्राप्याऽऽयतने सादयेत् ’ इति । तत्र पुनर्ग्रहणं विधत्ते—

यत्कृष्णशक्नुन इति । पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिर्मिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । तस्य पक्षिस्पर्शो
अस्पर्शो भूमिपतनेन विनाशो च पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तं तेन पशुविनाशो न भवति ।

तदेतत्पुनर्ग्रहणं पशुविनाशदोषपरिहारेण प्रशस्य प्राणविनाशदोषपरिहारे-
णापि प्रशंसति—

प्राणो वा इति । ग्रहणप्राप्ते हिरण्यस्य प्रक्षेपं तत्परिमाणं च क्रमेण विधत्ते—
हिरण्यमवधायेति । गृहीतस्य पृषदाज्यस्याभ्युत्पत्त्यर्थं विधत्ते—

अश्वमवेति । अश्वस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वात्प्राणस्य च स प्राणमनुवृत्ते-
त्वादिभूतो प्रजापतिस्तृप्तत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे सति प्राणस्य स्वकीययो-
नित्वाद्भाविर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्ग्रहणे विष्णो त्वं नो अन्तम इति मन्त्रं विधत्ते—

वि वा इति । विष्णो त्वं न इति मन्त्रो जुष्टो वाच इत्यनुवाके व्या-
ख्यातः । अग्नस्तम्भस्य मते त्विदं विष्णुरिति वैष्णवी । सा च युञ्जते मन
इत्यत्र व्याख्याता । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

महीति पृषदाज्ये स्याद्यावतीति दधिग्रहे ।

इदं विष्णुर्वैष्णवी स्यादिह मन्त्रास्त्रयो मताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयि वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवँ सवितरेत्ते प्राऽऽह तत्र च सुव प्र

च यज बृहस्पतिर्विष्वाऽऽयुष्मत्या ऋचो मा

गात तनूपात्साम्नः सत्या वँ आशिषः सन्तु

सत्या आकृतय ऋतं च सत्यं च वदत स्तुत

देवस्य सवितुः प्रसवे स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं

मह्यं स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्या-

च्छस्त्रस्य शस्त्रम् (१) अस्यूजं मह्यं शस्त्रं

दुहामा मा शस्त्रस्यै शस्त्रं गम्यादिन्द्रिषाबन्तो

वनामहे घुक्षीमहि प्रजामिषम् । सा मे

सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयाद्रहवर्चसं माऽऽ गम्यात् ।

यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे सर्वावृधे ।

स देवानांमधिपतिर्बभूव सो अस्मा अधि-

पतीन्करोतु वयं स्थाम पतयो रयीणाम् ।

यज्ञो वा वै (२) यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा

यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयोदोहमविहान्यजते

तं यज्ञो दुहे स इष्ट्वा पापीयान्भवति य एनयो-

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा वसीया-
 न्भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं महः स्तुतं दुहामा-
 मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं
 महः शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि-
 त्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान्य-
 जते दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान्भवति(३) ॥

(शस्त्रं वै शस्त्रं दुहां दाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृषदाज्यं भवेत्पष्ठे मन्त्रश्च दधिषर्षगः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधीयेते ।

कल्पः— ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्वरित्युच्यमाने देव सवितरेव ते माहेत्यनुव्रुत्य
 राशिरासि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्युक्त्यो स्तुतेति प्रसौति । इति । पाठस्तु—

देव सवितरिति । हे सवितर्देवायमुद्गाता स्तोष्याम इत्येतद्वाक्यं ते तुभ्यं
 माह तस्त्वोत्र त्वं प्रसुवं प्रकर्षेणानुज्ञां च देहि । प्रपण च प्रकर्षेण च पागं नि-
 ष्पादय । हे उद्गातारो बृहस्पतिरेवाहं ब्रह्मा न तु मनुष्यमात्रः । सोऽहं वो ब्रवी-
 मीति शेषः । आयुष्मत्या ऋचो मा गात । आयुःस्थानीयो निर्वाहोऽ-
 स्यामृच्यस्तीति आयुष्मती । तस्या ऋचः सकाशान्माभ्यगच्छत ऋगक्षरो-
 च्चारणे सावधाना भवन्त्यर्थः । तथा तनूपात्साम्नो मा गच्छत । स्तोत्रस्य
 तनूः शरीरमेव ऋक्तां तनूं पातीति तनूपं साम । ऋगक्षराभिष्यकिर्हि साम्प्र
 क्रियते । तवस्तस्मिन्पुष्पमममत्ता भवन्तीति । गीयमाने स्तोत्रे वो युष्माकं तंव-
 न्धिन्यो यजमन्विषया आशिषो याः सन्ति ताः सर्वोः सत्याः सन्तु । याश्च
 भवतामाकृतयः संकल्परूपास्ता अपि सत्याः सन्तु । ययं मनसर्तं यथार्थं

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

स्मरत् । बाधा च सत्यं वदत् । सवितुर्देवस्य पसवेऽनुज्ञायां तत्यां स्तुत
स्तोत्रं पठत् ।

कल्पः—“स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनुमन्त्रयते शस्त्रस्य शस्त्रमसीति
शस्त्रामिन्द्रियावन्त्रो वनामहे इत्युभयवानुवचति” इति । पाठस्तु—

स्तुतस्येति । सोऽयं मन्त्रो याजमानः । उद्गातृभिर्गीयमान हे स्तोत्र त्वं
स्तुतस्य स्तुतमसि स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमसि । स्तोत्रजातावुत्तममसीत्यर्थः । त्राहशं
स्तुतं स्तोत्ररूपं त्वां मलं मदर्धमूर्जं दुहां सारं दुहे । ततः स्तुतस्य स्तुतमुत्तमं
स्तोत्रं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः शस्यमान हे
शस्त्र त्वं शस्त्रस्य शस्त्रमसि शस्त्रजातावुत्तममसि । शेवं पूर्ववत् । युवयोः
स्तुतशस्त्रयोः पसादादिन्द्रियावन्त इन्द्रियैरविकलैर्युक्ताः तन्त्रो वनामहे
स्वापेक्षितफलं मजामहे । मजां पुत्रादिरूपाविषमन्त्रं च धुक्षीमहि तंतां द-
यामः । किंच देवेषु विषयभूतेषु मे मदीया यजामीत्याशीर्णास्ति सा तस्या
भूयात् । जसवचसं यज्ञानुष्ठानरूपां मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । उत्तरोत्तरमभि-
वर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीयमानो यज्ञः संपूर्णो भवति । स यज्ञ आब-
ध्व पुनरग्न्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः मज्जोऽस्मान्नालस्येनानुष्ठातुमसि मजातवान् ।
अत एवास्मदृहे स यज्ञो बावृध्व पुनः पुनरनुष्ठानेन बधेताम् । स यज्ञोऽस्माभि-
रिष्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मान्प्यधिपतीनाधिकमनु-
ष्ठानस्य पालकां करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य पसादादशीणां यज्ञसाधनानां
वनानां पतयो भूयास्म ।

तदिदमनुमन्त्रणं स्तुतशस्त्रयोर्दोह इति वैदिकैः परिमाण्यते, तमिमं दोहं विषत्ते-
यज्ञो वा वा इति । अत्र दोहनं नाम रिक्तीकरणं गां दोग्धत्स्मिन् तदृशीनात् ।
तथा सत्येतिद्विचर्यते—किं यज्ञो यजमानं रिक्ती करोति किं वा यजमानो यज्ञ-
मिति । तत्र यतो दोहमविद्वान्यः कोऽपि दोहनामकमभिमन्त्रणमज्ञात्वा यजेत तमेवं
पुरुषं यज्ञो रिक्ती करोति । स चेष्टा दरिद्रो भवति । विद्वान्स्तु यज्ञं दुग्ध्वा
वसीयान्भवतीति । यद्यप्येतदभिमन्त्रणं सर्वत्र संचारि तथाऽपि बहिष्कृतमानस्तो-

ब्रह्माऽऽत्मशस्त्रस्य प्रथमभावितात्तदर्थस्तोत्रमन्त्र कतुग्रहानुवाकात्पाकवठ-
नीयः । शस्त्रमन्त्रस्त्वेन्द्राग्रमहानुवाकादूर्ध्वं पठनीयः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

देव ब्रह्मा सौति गातृस्तुतस्य यजमानकः ।

स्तोत्रं त्रैमन्थ्यं शस्त्रस्य मन्त्रयेच्छस्त्रमेतयोः ॥

इन्द्रः शेषः स णामन्तो मन्त्रा अत्र त्रयो मताः ॥

अत्र प्रथममन्त्र कचो मा गातृ तनुपात्ताम्न इत्यत्राक्षराभिन्त्यञ्जकतया
स्वामानि कचः शरीरं रक्षन्तीत्युक्तम् । सोऽपमर्धो नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे
मिलति—

“तामर्चं मति मुख्यं स्याद्गुणो वा वासपाठवः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गतिक्षरैः स्तुतेः ” ॥

रथंवरं गावतीत्यादौ यद्दानं विहितं तदेतत्तामशब्दार्थं इति प्रतिपादितं
स्मारितं च । तदेतद्दानमृचं मति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । यागप्रयोगाद्बहि-
रभ्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्म चेद्भीहिपोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य
एव गानमनुष्ठीयेत । ततो यागाद्बहिर्गानस्य विधजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् ।
मध्यकालीनं गानं तु प्रयाजादिवदुपकारकम् । तस्मान्मुख्यमेतच्च गुणकर्मैति
प्राप्ते ब्रूमः—न तावद्बहिः पाठः प्रधानकर्मात्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमि-
रधिकशुष्केष्टिन्वायेन प्रयोगपाठवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरधिको
भूमौ रथमालिरूपाभ्यासं करोति यथा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाठवं संवा-
दयति तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मात्वमिति वाच्यम् । गानेन
संस्कृतैर्गणक्षरैः स्तुतिसंभवात् । आज्यैः स्तुतये पृष्ठैः स्तुतव इति स्तुतिविधानात् ।
तस्मादृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वादक्षराभिन्त्यकिट्टं प्रयोजनमिति । अदृष्टस्माक-
ल्पनीयत्वाद्दानं संस्कारकर्म ।

द्वितीयविध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशस्त्रोर्भावोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं +स्तुतये मतम् ॥

+ न्यायमालाविस्तरे तु “श्रुतये” इति पाठः ।

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते ” इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्ठ-
शब्दौ तु स्तोत्रवाचित्वेन चित्राधिकरणे व्याख्यातौ । अपगीतमन्त्रसाध्या
स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं, तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं
युक्तम् । तुषविमोकवद्दृष्टार्थत्वलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता
संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—स्तोतव्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धः
स्तौतिशंसतिधात्वोवाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि (णि) गुणसंबन्धाभिधान-
पराणि तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुण-
द्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि (णि) स्पृष्ट्वा धा-
त्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्तेः स्तुतिः प्रती-
यते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । (* यश्चतुर्वेदाभिज्ञो देवदत्तस्तमाकार-
येत्युक्तौ स्तुतिर्न भवत्याकारणपरत्वेन वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वभावात् ।
तथाऽत्रापि पठ्यमानगुणविशिष्टो यः स देव इत्येव मन्त्रवाक्यानां (णां)
देवताप्रकाशनपरत्वं तावच्चेत्स्यात्) ततश्चाऽज्यैर्देवं प्रकाशयेत्पृष्ठैर्देवं प्रका-
शयेदित्येवं विध्यर्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाध्येत । ततो धातुस्तुतिमन्त्राभितुं
स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् ।
तर्ह्यपूर्वमस्तु ॥

इति श्रीप्रस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णगजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* अनुश्रुतिर्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ल. च. पुस्तकयोः ‘ यत्र तु देवदत्तस्वरूपपरता यत्र, चतुर्वेदी तद्वानयेत्यादौ तत्र म स्तुतिप्रतीतिः, तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपपरत्व-
णपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वाभावात् ’ इति पाठो वर्तते ।

१ ल. च. ‘ स्प गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपपरत्वमणपरत्वेन गुं । २ ल ‘ तुभ्युति ’ ।

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इयेनाय परवने स्वाहा वदत्स्वयमभिगूताय

नमो विष्टम्माय धर्मणे स्वाहा वदत्स्वयमभि-

गूताय नमः परिधये जनप्रथनाय स्वाहा

वदत्स्वयमभिगूताय नम ऊर्जे होत्राणां स्वाहा

वदत्स्वयमभिगूताय नमः पर्यसे होत्राणां

स्वाहा वदत्स्वयमभिगूताय नमः प्रजापतये

मनवे स्वाहा वदत्स्वयमभिगूताय नम ऋत-

मृतपाः सुवर्वादत्स्वाहा वदत्स्वयमभिगूताय

नमस्तुष्पन्तां होत्रा मधोर्धृतस्थं यज्ञपतिम-

पय एनसा (१) आहुः । प्रजा निर्भक्ता

अनुतप्यमाना मध्व्यौ स्तोकावप तौ रराध ।

सं नस्ताभ्यां सृजतु विश्वकर्मा घोरा ऋषयो

नमो अस्त्वेभ्यः । चक्षुष एषां मनसश्च संधौ

बृहस्पतये महि पद्ममन्त्रमः । नमो विश्वकर्मणे

स उ पात्वस्माननन्यान्सोमपान्मन्यमानः ।

प्राणस्थं विद्वान्तसमरे न धीर एनश्चक्रवोन्महि

बद्ध एषाम् । तं विश्वकर्मन् (२) प्र मुञ्चा

स्वस्तये ये भक्षयन्तो न वसून्यानुहुः । यान-

मयोऽन्वतप्यन्त धिष्णिंया इयं तेषामवया

दुरिष्ट्यै स्विष्टिं नस्तां कृणोत विश्वकर्मा ।

नमः पितृभ्यो अभि ये नो अख्यन्यज्ञकृतौ

यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणां न

नीषिम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट । यावन्तो

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

वै स॒द॒स्यास्ते॒ सर्वे॒ दक्षि॒ण्यास्ते॒भ्यो॒ यो॒ दक्षि॒णा
न (३) नये॒द्रेभ्यो॒ वृश्च्येत॒ यद्वै॒श्वक॒र्मणा॒नि
जुहोति॑ स॒द॒स्यानि॒व तत्प्र॑णि॒णाय॒स्मे दे॒वाभ्यो॒
वपु॑षे चि॒कित्त॑म॒त यमा॑शि॒रा द॑प॒ती वा॒मम॑श्नुतः ।
पु॒मान्पु॒त्रो जा॑यते वि॒न्दते॒ वस्व॑थ॒ विश्वे॑ अ॒रपा॑
ए॒धते॒ गुहः॑ । आ॒र्शादा॑या द॑प॒ती वा॒मम॑श्नुता॒-
मरि॑ष्ठो रा॒यः स॒चता॑श्च॒ समो॑क॒सा । य आ॒ऽसि॒-
च॒त्सं॒दुग्धं॒ कुम्भ्या॒ सह॑ष्टेन॒ याम॑ज॒मनि॑ जहातु
सः । स॒र्पिर्ध्रि॒वी (४) पी॒व॒र्यस्य॑ जा॒या
पी॒वान् पु॒त्रा अ॒र्कशा॑सो॒ अस्य॑ । स॒हजा॑निर्यः
सु॒म॒स्रस्य॑मान॒ इन्द्रा॑या॒ऽऽशि॒रः स॒ह कुम्भ्या॑ऽ-
दात् । आ॒शीर्म॑ ऊ॒र्जमु॑त सु॒प्रजा॑स्त्वमि॒षं
दधा॑तु द्र॒विण॑श्च॒ सर्व॑र्च॒सम् । स॒जय॑न्क्षेत्रा॒णि
सह॑सा॒ऽहमि॑न्द्र कृ॒ण्वानो॒ अ॒न्याश्च॒ अध॑रान्म॒-
प॒त्नान् । भू॒तमे॑सि भू॒ते मा॑ धा॒ मुख॑म॒सि मुख॑
भू॒यासं॒ यावा॑पृथि॒वीभ्यो॑ त्वा परि॑ ग॒ह्णा॒मि
वि॒श्वे त्वा दे॒वा वैश्वान॑राः (५) प्र॒ च्याव॑-
यन्तु दि॒वि दे॒वान्द॑हान्तरि॒क्षे वया॑श्चि
पृथि॒व्यां पा॒थि॒वान्ध्रु॒वं ध्रु॒वेण॑ ह॒विषा॑ऽव सोमं
न॒याम॑सि । यथा॑ नः॒ सर्व॑मिज्जग॒दय॑क्ष्मश्च॒ सु॒-
म॒ना अ॑सत् । यथा॑ न॒ इन्द्र॑ इ॒दृशः॑ के॒वलीः॑
सर्वाः॑ स॒मन॑सः॒ कर॑तु । यथा॑ नः॒ सर्वा॑ इ॒दि॒-
शो॒ऽस्माकं॑ के॒वली॑रसत् (६) ॥

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसर्वेनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(एनंता विभक्तमन्यो दक्षिणां न सर्पिर्ग्रीवी वैश्वानराश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रसूतिमन्त्रणं प्रोक्तं सप्तमे स्तुतशस्त्रयोः ।

अथाष्टमे तृतीयसवनगता माध्यंदिनसवनगता होमविशेषमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ चमसाञ्जुहोति श्येनाय पत्न्ये स्वाहेति वषट्कृते जुहोति वदस्वयमभिगूताय नमः स्वाहेत्यनुवषट्कृते, एवमुत्तरेः प्रचरत्येतावज्जानापूर्वेण मन्त्रेण वषट्कृते वषट्कृते जुहोत्युत्तरेणानुवषट्कृते ” इति । पाठस्तु—

श्येनाय पत्न्ये इति । श्येनरूपाय पतनशीलाय ‘इन्द्र ऋभुभिः’ इत्यनया वाज्ययो प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहा हुतभिः मस्तु । वदशब्दोऽवश्यमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । स्वयमेव सोमपार्थे गन्तुमुद्यतः स्वयमभिगूतोऽवश्यं स्वयमभिगूताय नमोऽस्तु । विष्टम्भाय विष्टम्भयित्रे शत्रूणां विनाशयित्रे धर्मणे धारकायास्माकं पोषकायिन्द्रावरुणा सुतपाविति वाज्यया प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहुतम् । परिधये परितो धारयित्रे जनप्रथनाय जनानां प्ररूपापनायेन्द्रश्च सोमं पिबतमिति वाज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणामूर्जं ऊर्ध्वपायान्नप्रदायाऽऽञ्जो वहन्तु सप्तय इति वाज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणां पयसे क्षीरप्रदायामिव नः सुहवा इति वाज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । प्रजापतये प्रजानां पालकाय, मनवेऽस्माभिर्मन्तव्याय ‘इन्द्राविष्णु पिबतम्’ इति वाज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । हे ऋतवाः रत्यपालक हे सुवर्वाट् स्वर्गप्रापक ऋतमस्मदीयं यज्ञं पाठयेति शेषः । तस्मै तुभ्यामिमं स्तोममर्हति इति वाज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । त एते परिथतयाज्याहोमाः ।

कल्पः—“ तुभ्यन्तास् होत्रा इति सर्वान्हुत्वा जपति ” इति । पाठस्तु—

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

तुष्पन्तामिति । होत्रा मधोर्बुतस्येति हूयमाना देवा मधुरेण घृतेन तुष्पन्तु ।
त एवे मन्त्रास्तृतीयसवनगताः कदा चन स्तरारित्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरित्याग्नीध्रिये पञ्च वैश्वकर्मणानि हुत्वा ”
इति । तत्र पथमामृचमाह—

यज्ञपतिमृषय इति । यदा पजाः सर्वा निर्भक्ता अजरहिता अनुत्प्यमाना
भवन्ति तदानीं यज्ञपतिमेनसा संयुक्तमृषयः सर्वेऽप्याहुः । यज्ञपत्यपराधदेव
वृष्ट्याद्यभावे सत्यज्ञाभावे पजानामनुतापो जायते । कोऽयं यज्ञपतेरपराध इति
वदुच्यते—मधुर्वसन्तर्तुस्तत्संबन्धिनौ चैत्रवैशाखमासौ मधव्यौ स्तोकौ ज्योति-
होमानुष्ठानेन स्तोतुं योग्यौ । तादृशयोर्मासयोरनुष्ठानमकृत्वा तौ मासौ पत्यहं
यज्ञपतिरपराध, अनेनापराधेन पापी यजमान इत्यृषय आहुः । अतोऽयं विश्व-
कर्मा नोऽस्मान्यज्ञपतींस्ताभ्यां मासाभ्यां संसृजतु । यथा तयोर्मासयोर्ज्यो-
तिष्टोममनुविष्टामस्तथा परमयत्नमर्थः । अथ द्वितीयमाह—

घोरा ऋषय इति । पूर्वोक्ता ऋषयस्ते घोरा उग्रौ अस्पदपराधमन्त्रिण्य
पापीयानमिति जनानामग्रे निन्दकत्वात् । अत एभ्य ऋषिभ्यो नमोऽस्तु नम-
स्कारेण शान्ताः सन्तोऽस्मान्मा निन्दन्तु । एषामृषीणां चक्षुषोऽस्माकं मनसश्च
संबधौ संभानानिमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु । ऋषयो यथाऽस्मान्समनुब्रूहेण कटा-
क्षेण वीक्षन्ते वयं च यथा कर्मानुष्ठानेनापराधरहिताः सन्तो मनसा भक्तिं कुर्म-
स्तथाऽयं बृहस्पतिरनुगृह्णातु । यहि पद्ममदित्येतानि त्रीणि नमःशब्दस्य
विशेषणानि । नमस्कारोऽयमष्टाङ्गोपेतत्वान्महान् । तदनुग्रहपर्यन्तमुत्पादनामावा-
दयं नमस्कारः सीदतीति सत् । भक्तिरसेनात्यन्तमाविर्भूतत्वाद्भुमत् । विश्ववि-
षयं कर्म सृष्ट्यादिरूपं यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिस्तस्मै नमोऽस्तु । स उ
स्तोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानपवर्तनेन पातु । अथ तृतीयमाह—

अनन्यानििति । हे विश्वकर्मन्जनन्यांस्वद्व्यतिरेकेण गत्यन्तररहितानस्मा-
न्तोमषान्मन्वमानोऽसोमपानप्येते सोमेषा इत्येवानुग्रहं कुर्वन्पातुमर्हती(ती)ति
ज्ञेयः । तत्र दृष्टान्तः—प्राणस्य विद्वान्त्समरे न धीर इति । यथा जोके धीरः
पुरुषः परकीयस्य प्राणस्याऽऽपदं विद्वान्त्समरे न युद्धं इव करुणया तं पाति
तद्वत् । अयं यजमानः प्रमादालस्यादिकारिणा तमोगुणेन वृतः सज्जेषामृषीणा-

(तृतीयसवनमाध्यादिनसवनगतहोमविशेषमन्त्रादिनाम्)

आशीदायेति । आशीदाया, आशिरं पूर्वोक्तं दधि इव यजमानो । तादृशी देवता वाममभुतां कल्याणं प्राप्नुताम् । कीदृशी देवता । सर्वोक्ता सम्पन्नोको ययोस्तौ समोक्तौ । द्रव्यकगुह्यज्ञातिनावित्यर्थः । अरिष्टो हि सारहितः । पत्नीयुक्तो यजमानो राघो धनानि सचतां सपैवतु पाप्मोत्वित्यर्थः । यो यजमान इष्टेन सह पीत्या युक्तो ग्रामज्जाधारभूते शोमे संदुग्धं यश्चोक्तदधिमाव-
सापत्ने सम्पन्नश्चिरं कुम्भ्या संपूर्णेन घटेनोऽऽसि वस्तुतः सिकवान्त यजमानो-
ऽपि रोगं दुर्गन्धिं जहातु । अथ तृतीयायाह—

सर्पिर्ग्रहीति । अस्य यजमानस्य जाया सर्पिर्ग्रहीति स्निग्धकण्ठा कोमल-
स्वनिमुक्ता ग्रीवरी पुष्टसर्वाक्षयमुक्ता भवतु । अस्य यजमानस्य पुत्राः पुत्रिनः
पुष्टसर्वाङ्गना अकृशास्तः कदाचिदपि व्याध्यादिजनितकार्षणरहिताः भवन्तु । यो
यजमानः सुसप्तस्वमानः शोभते सप्तं कर्तुमिच्छति त्रयसाऽऽशिरं पूर्णमा कुम्भ्या
सहावासापत्ने इतस्तन्निवर्तयः । तस्यास्य यजमानस्य जायेति पूर्वधानम् ।
कीदृशी यजमानः । सहजानिः सहस्रक्षिता जाया सस्वज्ञौ सहजानिः ।
आशीर्दानकाले जायापि सहजनिवर्तयः । अथ तृतीयायाह—

आशीर्मम इति । तत्काशान्तोऽसमाप्तिः सत्यः । मर्त्यमममन्त्रे । इह म
अशीर्ममेयं मर्त्यना भवन्तुर्न दन्तातु मर्त्यं आत्मन् । मर्त्यमममन्त्रे । इह म
म, सुयज्ञस्त्वं शोभनात्सत्त्वमिषमन्त्रं दक्षिणं स्वर्गसं व्रतः सत्त्वं मर्त्यममन्त्रः ।
अहं सत्त्वमसादत्तक्षेत्राणि वैरिस्तं वन्धीनि सहसा मत्तेन यजमानत्वात्तन्नि भवन्त-
न्यान्तपत्न्यावैरिणोऽधरात्कृष्णानोऽस्मद्वत्तामस्मिन् । कुर्वाणो भूमासम् । अन्तः-
शिं (शी) रवनपनस्य तृतीयसवनमन्त्राभिपत्यत्वादेते मन्त्राः कदा चन
वाममद्येत्यनयोऽनुवाकयोर्मध्ये ब्रह्मन्माः ।

कल्पः—“भूतमसि भूते मा धा इति पक्विमस्थावा ऋचमवेक्ष्य” इति । पाठस्तु—
भूतमसीति । हे ऋच भूतमसि नित्यसिद्धस्वरूपमसि भूते नित्यसिद्धे स्वरूपे
स्वर्गादी परमात्मनि वा मा धा मां स्थापय । किंच भूतमसि तैर्विष्णु महेष्मुख्योऽसि ।
“आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यदध्वः ” इति श्रुतेः । अतस्त्वत्प्राप्तादान्मुक्तं भूमां
सर्वेषां मुख्यो भूमासम् ।

(तृतीयसवनमाध्यादिनसवनगतहोमाविशेषमन्त्राभिधानम्)

धावापृथिवीभ्यामिति । कल्पः—“धावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामी-
त्पञ्जलिना परिगृह्ण” इति । हे भ्रुव धावापृथिवीसदृशाभ्यामञ्जलिपुटाभ्यां
त्वां स्वी करोमि ।

कल्पः—“विधे त्वा देवा वैश्वनराः प्रच्चावयन्तिवति भ्रुवं प्रच्चावय”
इति । पाठस्तु—

विधे त्वेति । हे भ्रुव वैश्वनरा विधेषां नराणां हितकारित्वेन संबन्धिनः
सर्वे देवास्त्वां प्रच्चावयन्तु स्वस्थानाञ्चालयन्तु । त्वं च दिवि देवान्दृढी-
कुरु । अन्तरिक्षे वयांसि पक्षिणो दृढी कुरु । पृथिव्यां पर्वतादीन्दृढी
कुरु । न तु त्वदीयेन चलनेन सर्वं जगञ्चालय ।

कल्पः—भ्रुवं भ्रुवेणेति पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखासीनो होतृचर्मसे भ्रुवमवनयति ॥
इति । पाठस्तु—

भ्रुवं भ्रुवेणेति । वयं भ्रुवेण हविषेदानीमवनीयमानेन भ्रुवस्थालीगतेन सोमरसेन
पूर्वं होतृचर्मसे स्थितं भ्रुवं सोममवनयामासौ अभस्तान्नयामस्तस्योपरि त्वां
सिञ्चाम इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वाभिजगत्सर्वमेव जङ्गमं
गवादिकमयक्ष्मं रोगरहितं सुमनाः शोभनमनस्कमसद्भवेत् । यथा च नोऽस्माकं
विशः प्रजाः सर्वा अपि केवली रोगरहिताः समनसोऽनुकूलमनसश्चेन्द्रः करदि-
न्द्रश्च कुर्यात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा इद्दिशो दिग्दार्ढ्यः सर्वा एव प्रजा
अधीनाः स्मरन्ति शेषः । किंचास्माकं केवलीरसन्नसाधारण्येन वर्तेरन् । यथै-
वत्सर्वं सिध्यति तथा होतृचर्मसेवनयामीति पूर्ववान्वयः । त एते मन्त्रा बृहस्पति-
सुतस्य हरिरसीत्यनयोरनुवाकयोर्बध्ये द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्वेना तृतीयसवने सप्तभिश्चमसाहुतिः ।

वषट्कृते मन्त्रहोमो वदित्यनुवषट्कृते ॥

तृप्पन्तां सर्वचर्मसान्हुत्वा जयति मध्यमे ।

सवने वैश्वकर्मारुह्यहोमा मन्त्रैस्तु पञ्चाभिः ॥

यज्ञ-धोरा-अनन्या-ये भक्षयन्तो-नमः पिभिः ।

पूतभृत्याशिरं त्वस्मे क्षिपेन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥

भूतं भ्रुवमवेक्षेत प्रतिप्रस्थातृकर्म तत् ।

धावाञ्जलौ गृहीत्वा विधे होतृचर्मसे नवेत् ॥

(प्रतिगरानन्तरमाविमन्त्राभिधानम्)

ध्रुवमेकी करोत्वत्र मन्वान्तोऽसन्निरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ष्टाविंशतिरितः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनमभि
प्र वर्तयत्युक्थंशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं
त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं
प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्त-
र्धत्त उक्थं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रति-
गीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रै-
ष्टुभं माध्यंदिनं सवनं त्रिष्टुभैव माध्यंदिने
सवने वज्रमन्तर्धत्ते (१) उक्थं वाचीन्द्राये-
त्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि
सप्तपदा शर्करी शाकरो वज्रो वज्रैणैव तृतीय-
सवने वज्रमन्तर्धत्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा
अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे छन्दांसि
संपादयेत्तेजः प्रातःसवनं आत्मन्दधीतेन्द्रियं
माध्यंदिने सवने पशूस्तृतीयसवनं इत्युक्थंशा
इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं त्रीण्येतान्यक्ष-
राणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवनं एव प्रतिगरे छन्दांसि स

पादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजोः प्रीतःसर्वनं
 तेज एव प्रीतिःसर्वन आत्मन्धत्त उक्थं वीची-
 र्योह माध्यंदिनं सर्वनं प्रतिगीयं चैवयि-
 तान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रिष्टुप् माध्यंदि-
 नं सर्वनं माध्यंदिन एव सर्वन प्रतिगरे छ-
 न्दासि सं पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं माध्यंदिनं सर्वनम् (३) इन्द्रियमेव
 माध्यंदिने सर्वन आत्मन्धत्त उक्थं वाचीन्द्रा-
 योर्थाह तृतीयसर्वनं प्रतिगीयं सप्तेताग्यक्षराणि
 सप्तपदा शक्करी शाक्करी पशवो जागर्त तृतीयस-
 र्वनं तृतीयसर्वन एव प्रतिगरे छन्दासि सं पादय-
 त्यथो पशवो वै जगती पशवस्मृतीयसर्वनं पशु-
 नेव तृतीयसर्वन आत्मन्धत्त यद्वै होतःऽध्वर्यु-
 मभ्याहृत आग्वमस्मिन्दधाति तद्यज्ञ (४)
 अपहनीत पुराऽस्यं संवत्सराद्भूह आ वैवीर-
 ङ्छोऽसा मोद हवेति प्रत्याहृत्य तेनैव तद्वत्
 हते यथा वा आर्यतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रति-
 गरे प्रतीक्षते यदभिप्रतिगणीयाद्यथाऽऽयंतया
 समुच्छते तादृगेव तद्यदर्थचाल्लुप्येत यथा
 धर्मदयोऽक्षयते तादृगेव तत्प्रवाहुरवा कृति-
 जागृष्य उरिष एषेमनुजाम् (५) अन्तः
 प्रणव उक्थमशसिनी प्रतिगरेऽध्वर्युणां य एव

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

विद्वान्प्रतिगुणात्यञ्जाद् एव भवत्याऽस्य प्रजायां
बाजी जायत इयं वै होताऽसावध्वर्युर्यदासीनः
शशंसत्यस्या एव तद्धोता नैत्यास्त इव ह्यि-
मथो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत्तिष्ठन्प्र-
तिगुणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्यनेति (६) तिष्ठ-
तीव ह्यसावथो अमूमेव तेन यजमानो दुहे
यदासीनः शशंसति तस्मादितःप्रदानं देवा उप
जीवन्ति यत्तिष्ठन्प्रतिगुणानि तस्मादमुतःप्रदानं
मनुष्या उप जीवन्ति यत्प्राङ्मासीनः शशंसति
प्रत्यङ्गतिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्मात्प्राचीनश्चेतो
धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते यद्वे होताऽध्व-
र्यमभ्याह्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयति पराङ्मा
वर्तते वज्रमेव तन्नि करोति (७) ॥

(सर्वे वज्रमन्तर्धत्ते वीण्येताऽक्षराणिन्द्रियं माध्वंदिनश्च सर्वे नोद्वा-
तृणामध्वर्युर्यनेति वर्तयत्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उक्ताः प्रस्थितयाज्यारूपहोमाद्या अष्टमेऽस्तिष्ठाः ।

अथ नवमे प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्रा वक्तव्याः । शंसितुर्धन्वेण धीस्ताहने
प्रतिगरस्तस्य प्रतिगरस्यानन्तरभाविषु धन्वेषु पथममुत्ताद्य विनियुक्ते—

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

यद्वै होतेति । यदाशंसनकाले होताऽध्वर्युर्माभिमुख्येनाऽऽह्वयति । आह्वान-
मन्त्रस्तु शोसावोमिति । तस्यायमर्थः—हेऽध्वर्यो शंसं पठानि मदीयशसपाठ-
काले प्रतिगरोय त्वं सावधानो भवेति पदेन पदध्वर्युं प्रति होतुराह्वानं तदेतद-
जप्रहारमयं होता करोति । तस्माद्धेतुमयुक्त्वज्रमहारं समाधातुं पातःसवनप्रति-
गरादूर्ध्वमुख्यशा इति मन्त्रेण होतारं स्तुवीत । उक्तं शंसं शंसतीत्युक्त्यशाः
सम्यक्शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगरप्रकारस्त्वपस्तम्बेन दर्शितः—“अध्वर्युः
सदोबिले पाङ्मुख उपविश्येद्वा देवहारिति शंसं प्रतिगरिष्यञ्जप्रत्यध्वर्यो शोसावो-
मिति होतुरभिज्ञाय प्रक्षिणमावर्तमानः शोसामोदैवेति प्रत्याह्वयते शंसामोद
इवेति वा ” इति । प्रतिगर्तुं पार्श्वं धारयमाणः सदोबिले प्रत्यङ्गतिष्ठन्संबोधन-
माश्रुत्य होतारं प्रत्याह्वयते । हे होतः शोसा सर्वथैव मोद एवास्माकं त्वदी-
येन प्रतिगरेणेति मन्त्रार्थः । कचि समाप्तायामपमेव प्रतिगरः प्रणवादिः पठ्यते ।
अस्तिवति प्रणवस्यार्थः । कस्त्वशससमासावङ्गीकारवाचिना प्रणवेनैव प्रति-
गरः । प्रत्युत्तरकथनं प्रतिगरशब्देनोच्यते । पातःसवने यानि शस्त्राणि तेषां
सर्वेषां प्रतिगरमुक्त्वा तदवसाने व्यसंरमुक्यशा इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षर-
गतवित्वेन त्रिपदा गायत्री स्मर्यते । तथा च गायत्र्या तद्युक्तं पातःसवनं
स्मर्यते । पातःसवने स्मृतया नाप्यत्रैव होतृमयुक्तं वज्रमन्त्रार्हितं करोति । अथ
मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्तं वाचीति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । उक्तं शंसं त्वदीयायां वाचि
सम्यक्प्रवृत्तमिति मन्त्रार्थः । पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्तं वाचीति । वज्रो वै शंकरीत्युक्त्वाद्वज्रस्य शंकरत्वम् । अनेन
सप्ताक्षरेण शकवरेण वज्रेण होतृमयुक्तं वज्रमन्त्रार्हितं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रत्रयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितुमुपाद्घातमाह—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषः सवनानुरूपेण ऋन्दांसि कर्तुं जानाति पातः-
सवने गायत्री माध्यन्दिने सवने त्रिष्टुप्तृतीयसवने जगतीत्येवंविधानि ऋन्दांसि ।
तानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पश्चात्संपादनीयानि । एतत्संपादने यः समर्थः
स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यात् । किंच, पातःसवने समाप्ते सति स्वात्मानि
यस्तेजो धारयेन्माध्यन्दिने समाप्ते सतीन्द्रियं धारयेत्तृतीयसवने समाप्ते सति
पश्चात्संपादयेत् एव मुख्योऽध्वर्युरित्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः ।

(प्रतिगरानन्तरभावमन्त्राभिधानम्)

पञ्च प्रथममन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं तेजोधारणं च दर्शयति—

उक्त्यन्ता इति । प्रातःसवनगगतानां स्तोत्रशस्त्राणां गायत्रीछन्दस्कृत्वात्वा-
त्सवनस्य ब्रह्मिण्यवमानगता उपास्मै गायत्रेत्याद्या आज्यस्तोत्रगता अग्न आ-
याहीत्याद्याश्च गायत्रीछन्दस्काः । तथा शस्त्रेष्वपि दृष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन
प्राक्छण्यसंपूर्तेर्गायत्र्यास्तेजोरूपत्वम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसंपत्तिमिन्द्रियधारणं च दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । माध्यादिनपवमाने प्र तु द्रवेति सूक्तस्य त्रिष्टुप्छन्दस्कृ-
त्वात्तत्सवनं त्रिष्टुभं प्रजापतेरुत्तरो बाहुभ्यां चेन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रसुष्टस्येन्द्रि-
यस्य त्रिष्टुप्त्वम् ।

तृतीयसवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं पशुमाप्तिं च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । शक्वरीजगत्योः पशुमाप्तिहेतुत्वं सवनगतस्तोत्रशस्त्राणां
जगतीछन्दस्कृत्वात्तत्सवनं जागतम् । अतः शक्वरीद्वारां सवनोचितच्छ-
न्दःसंपत्तिस्तृतीयसवनस्य पशुमाप्तिहेतुतया पशुत्वम् । अथ मर्याद्वानं विधत्ते—
अद्वै होतेति । आ समन्ताद्व्यते पीड्यते येन रोगविशेषेण न रोगविशेष
आव्ययः । यदा होताऽध्वर्युं संधोष्य शोसावोमिति षण्डुमाभिमुरुष्वेनाऽऽह्वयते तदा-
नीमस्मिन्नाध्वर्यो रोगविशेषं स्यादयमिति । सावधानत्वहेतोश्चितकेशस्योपब्रवत्वात् ।
तद्देशगन्ध्यापनं यद्यध्वर्युर्नापहनीत न निराकुर्यात्तदानीमस्याध्वर्योर्गृहे संवत्सरात्पुनरेव
प्रजा आविबीरन्तर्वरोगादिभिः पीड्येरन् । ततस्तत्परिहाराय शोस्ता मोद
इवेति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्याह्वानं कुर्यात् । तेनैव प्रत्याह्वानेन तुदन्नाह्वानं कर्तुं
रोगजातमपहते विज्ञाशयति । पशुरूपस्याऽऽभिमुरुष्वेनाऽऽह्वानस्य प्रत्युत्तररूप-
माह्वानं परिहारः । मन्त्रस्यायमर्थः—हे होतस्त्वं शोस्ता सर्वथा संतैव मोद
इवास्माकं हर्ष इव हर्ष एवेति । इदानीमध्वर्योरयमन्त्रत्वं विधत्ते—

यथै वा इति । यथा लोके पृच्छन्तं वादिनं प्रत्याभिमुख्येन निवृत्तां वाचं
वक्तुं प्रतिवादी सावधानः प्रतीक्षते । यथा वा राजामात्यादिकं प्रति सेवको
भुत्थ आभिमुख्येन निवृत्तां वाचं वक्तुमप्रमत्तः प्रतीक्षते, एवमसावध्वर्युः प्रतिगरं
प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षेत ।

प्रतिगरकालमतिक्रम्य वा तस्याकालात्प्रागेव वा प्रतिगरे वाचं दर्शयति—

(प्रतिगरानन्तरभावमन्त्राभिधानम्)

यदभिप्रतीति । अर्धर्चसमाप्तिः प्रतिगरस्य कालस्तस्याभितो यदि प्रतिगृणी-
यात्तदा यथा प्रागतीते वा काले प्रत्युत्तरमाभाषमाण आयत्तमा वाचा समृच्छत
आभिमुरुषेन या वाग्वक्तव्या तथा नियतया वाचा हीनो भवतीत्यर्थः । तदे-
तदकाले प्रतिगरोच्चारणं तादृग्भवति । प्रतिगरविस्मरणे बाधं दर्शयति—

यदर्थर्चादिति । अर्धर्चसमाप्तेरनन्तरं यदि प्रतिगरो लुप्यते । तत्र दृष्टान्तो
यथा लोके चोरव्याघ्रादिभयाकुले महारण्ये शीघ्रं धावद्भ्यः सार्थगतेभ्यः पुरुषेभ्यः
सकाशरक्तश्चिदावितुमशक्तो हीनो गच्छन्संश्वोरादिभिरुपद्रुतो भवति । तदे-
तदर्थर्चप्रतिगरलोपनं तादृग्मेव । तस्मात्सावधानः प्रतिगरकालं प्रतीक्षेत ।

उद्रातृहोतृसाम्येनाध्वर्योः प्रतिगरं प्रशंसति—

प्रबाहुगवा इति । ऋत्विजामुद्रातृहोतृध्वर्यूणामुद्गीथा उत्कृष्टगानविशेषाः
प्रबाहुग्वै समाना एव । समानत्वं कथमिति तदुच्यते—उद्रातृणां सामगानामुद्गी-
थनाम्नैव गानविशेषः प्रसिद्धः । प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः । स च
प्रणवपुरःसारं गीयते । एवमुक्त्यशंसितानां होतृणां संबन्धी प्रणव उद्गीथः ।
अध्वर्यूणां तु प्रतिगर उद्गीथः । तथा च श्रूयते—“ ओमिति सामानि गायन्ति ।
ओशोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ”
इति । ओं शोस्ता मोद इधेति ब्रुवन्तामवदुच्चारयति । प्रतिगरवेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । होतुः शंसनकाल उपवेशनमध्वर्योश्च प्रतिगरकाल
उत्थानं क्रमेण विधत्ते—

इयं वै होतेति । होतुर्भूमिस्वरूपत्वादयमासीनः शंसतेनोपवेशनेनास्था
एव भूमेर्होता नापगच्छति । भूमिश्चाऽऽसीनेव दृश्यते । किञ्च, तथा सति यज-
मानो भूमिं दुग्धे । तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अध्वर्याः स्वर्गरूपत्वादुत्थित
एवायं प्रतिगृणीयात् । तथा सति अयमध्वर्युरमुष्या दिवो नापगच्छति । द्यौश्च
तिष्ठतीव दृश्यते । उपरिवर्तमानत्वात् । किञ्चाध्वर्योरुत्थितत्वेन यजमानो दिवं
दुग्धे । तत्रत्यं सारं गृह्णाति । प्रकाशन्तरेणोपवेशनोत्थाने प्रशंसति—

यदासीन इति । यस्मादासीनो होता शंसति तस्माद्देवा इतःप्रदानमुप-
जीवन्ति । अस्मिँल्लोके यत्प्रदीयते हविस्तदुपजीवन्तीत्यर्थः । यस्मादध्वर्युस्ति-
ष्ठन्प्रतिगृणाति तस्मान्मनुष्या अमृतःप्रदानमुपजीवन्ति । अमुष्य लो(पमाँलो)
काद्देवैः प्रेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः । होतुः प्राङ्मुखत्वमध्वर्योः प्रत्यङ्मुखत्वं
च विधत्ते—

(प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

वत्प्राङ्गसीन इति । यस्माद्धोता पाङ्मुखस्तस्मात्प्राचीनं पत्नीक्षेत्राभिमुखं
रेतः स्थाप्यते । यस्माद्धव्यः प्रत्यङ्मुखस्तस्मात्पजाः क्षेत्रविमुक्ता उत्पद्यन्ते ।

होतुरभ्याह्वानात्पूर्वमिडा देवहरिति मन्त्रं जपतः पाङ्मुखस्याप्यर्षोरभ्या-
ह्वानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखत्वाय परावृत्तिं विधत्ते—

यद्दे होतेति । यद्यपि शौसावोमिति होतुरभ्याह्वानं सकृदेव तथाऽपि
त्रिनर्थान्विधातुं द्वितीयानुवादस्तस्मिन्नेव काले पाङ्मुखस्य परावृत्तिं विधातुं
तृतीयानुवादः । अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—“ पदक्षिणमावर्तमानः शौसा
मोर्देवेति प्रत्याह्वयते ” इति । अत्र विनिर्बोधसमूहः—

प्रत्याह्वयेत शौसावो सवनेषु विपुञ्चरेत् ।

उक्थादिमन्त्रास्तीनत्र मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि वाक्पाभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽस्यतसदसि चक्षुष्याभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽसि श्रुतसदसि ओम्-
पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्या-
ध्यक्षाभ्यां गृह्णामि देवेभ्यस्त्वा विश्वदेवेभ्य-
स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो विष्णवुरुक्रमैष ते
सोमस्तः रक्षस्व (१) तं तं इध्वक्षा माऽव
स्यन्मयि वसुः पुरोवसुर्वक्त्रिपा वाचं मे पाहि
मायि वसुर्विददसुश्चक्षुष्याश्चक्षुर्मै पाहि

अथि वसुः संयदसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि
 भूस्मि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि
 ध्रुस्मि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि
 यो न इन्द्रवायु मित्रावरुणावाश्विनावभिदासुति
 आतृग्य उत्पिपीते शुभस्पती इदमहं तमभ्रं
 प्रादयामि यथेन्द्राहमुत्तमश्चेतयानि (२) ।

(सप्तमं आतृग्यस्योदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः तमन्त्रो नवमे स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्घासमन्त्रा उत्पन्ने ।

कलः—“ उपयामगृहीतोऽस्ति वाक्षस्तदस्ति प्रतिनिर्घासं गृहीत्वा न ताद-
 धति ” इति । पाठस्तु—उपयामेति ।

हे प्रतिनिर्घास त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽस्ति । वाक्षो वागिन्द्रि-
 त्वावास्थितोऽस्ति । “ वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः ” इति श्रुतेः । तादृशं त्वां
 वाचः पालकाभ्यां क्रतोर्यज्ञस्य पालकाभ्यां ऋक्समग्विनाशिर्नोऽस्य यज्ञस्याध्य-
 क्षाभ्यां स्वामिभ्यामिन्द्रवायुभ्यां गृह्णापि तदर्थं गृह्णाप्सित्तर्थः ।

कलः—“ अह्णाणां प्रतिनिर्घासणां अह्णादित्यग्नौऽस्थानावनयनपदाना-
 न्तरोत्तरोर्ध्वेः ” इति ।

अस्यापमर्धः—प्रतिनिर्घासनामका ये अह्ना ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाभिनतंब-
 न्निनस्तेषां अह्णादिक्रियाऽऽम्नानक्रमेणोत्तरोत्तरोर्ध्वेऽग्नेर्देवत्येति ।

तत्रैन्द्रवायवप्रतिनिर्घासस्य अह्णमन्त्र उक्तः । मैत्रावरुणप्रतिनिर्घासस्य
 अह्णमन्त्रः—

(प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

उपयामेति । अतः सत्यं यज्ञो वा तत्र सीदतीत्युक्तम् ।

आभिनप्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्रः—

उपयामेति । अतः ओत्रेन्द्रियं तत्र सीदतीति अतस्तत् “ वसुधैवाकरुणः
ओत्रमाभिनम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ।

देवेभ्यस्त्वेति । कल्पः—“ देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिपस्थाताऽऽदित्य-
स्थात्यां संपातमवनीय ” इति ।

हे ऐन्द्रवायवमतिनिर्ग्राह्य देवार्थं त्वामवनयामीति शेषः । एवं विश्वदे-
वेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्राभ्यामुत्तरपाः संपातावनयनं कुर्यात् ।
गणमाधान्येन विश्वदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकपाधान्येन विश्वेभ्य इति
व्यासनिर्देशः ।

विष्णोर्विति । कल्पः—“ विष्णोर्वुरुक्रमेण ते सोमस्तं रक्षस्वैषादिवराणि
प्रतिपस्थाताऽऽदित्यस्थालीमदिवाति ” इति ।

तं ते दुश्शंसा माऽव रूपदित्येव आम्नातो मन्त्रशेषः ।

हे उरुकम विष्णो रक्षणार्थमेव सोमस्तवावीनः । अतस्तं रक्षस्व । तं ते
त्वदीयं सोमं दुश्शंसाः पापदृष्टिः पुरुषो माऽवस्त्वय्यमा व्राक्षीत् ।

कल्पः—“ ग्रहपञ्चमुरादाय क्षिप्रं हीतारमतिदुष्टं मयि वसुः पुरोवसुरिति
ग्रहः होत्रे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु—

मयि वसुरिति । वसुधैवरूपः सोमो मयि वर्तते । स कीदृशः । पुरोवसुः
पुरस्कृतेतरतमस्तधनः । यद्वा पुरस्तात्पाणां दीनां वासविता । तथाविधस्त्वं
वाक्पा वाचः पालकः । अतो मम वाचं पाहि ।

यथाऽनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहो होत्रे दत्त एवंमुत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां मैत्रविष्णो-
भिनम्रहो देवो । तयोः पाठस्तु—

मयि वसुरिति । विद्वंसुल्लेखसमस्तवनः । सैयद्वसुः प्रातस्तमस्तवनः ।

भूरसि श्रेष्ठ इति । कल्पः—“ हुते वाऽऽदित्यमुपतिष्ठते भूरसि श्रेष्ठो
रक्षीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहीति ” इति ।

हे हस्तस्य सोम त्वं भूरसि सुखीनां शौचविवाऽसि । अतो रक्षीनां सुखं

प्रकाशकानां वस्तूनां मध्ये त्वं श्रेष्ठोऽसि । त्वमेव प्राणस्य फलकस्तस्मान्मे प्राणं
पाहि, पालय ।

मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहोमादूर्ध्वमादित्योपस्थानं तथैवोत्तरेण मन्त्रेण
मित्रावरुणग्रहोमादूर्ध्वमादित्यमुपतिष्ठते । पाठस्तु—

धूरसि श्रेष्ठ इति । हे मित्रावरुण ग्रह त्वं धूरसि दुःखानां हिसिताऽसि ।
शेषं पूर्ववत् । आश्विनग्रहोमादूर्ध्वमावी तूपस्थानमन्त्रः शास्त्रान्तरे दृश्यः ।

कल्पः—“यदि मन्वेत यजमानः पूर्वो माऽतिक्रान्तो भ्रातृव्य इति प्राग्यो-
मादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवगृह्णीयाद्यो न इन्द्रवायू अभिदासतीति ” इति । पाठस्तु—

यो न इन्द्रेति । हे इन्द्रवायू यो भ्रातृव्यो नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति,
उत्तिषथितेऽस्मानुलङ्घ्य सोमं पिबति हे शुभ्रस्पती शुभस्य कर्मणः पालयि-
तारो तं भ्रातृव्यमहमवरं पादयाम्यपकृत्य पोतयामि । इदमिति शब्देन तर्जन्याऽ-
ङ्गुल्याऽङ्गुष्ठेनावग्रहणमभिनीय प्रदर्शयते । हे इन्द्र यथाऽहं भ्रातृव्यादुत्तमः
तथैतयानीहलोकपरलोकज्ञानवान्भूयासं तथा त्वमनुग्रहाणेति शेषः । मित्रावरु-
णाविति द्वितीयमन्त्रेऽभिनाविति तृतीयमन्त्रे च शेषं सर्वमनुग्रह्य व्याख्येयम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उपेति प्रतिनिर्ग्राहा ग्रहीतव्यास्त्रिभिः क्रमात् ।

देवेभ्यो निनयेच्छेषास्त्रिभिरादित्यपात्रके ॥

विष्णो तत्पात्रमाच्छाद्य दिदेवत्यग्रहानपि ।

होत्रे दद्यात्त्रिभिः सूर्यमुपतिष्ठेत भूर्दयात् ॥

यो नस्त्रिभिस्तर्जनीं तामङ्गुष्ठेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमित्राधिभिभिन्ना मन्त्राः पञ्चदशात्र ते ॥

त एते मन्त्रा ऋतुग्रहानुवाकात्पूर्वं दृष्टव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(त्रैधातवीयोष्टिविषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठः एकादशोऽनुवाकः) ।

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति
 वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सख्यमाविंथ । प्र
 होत्रे पुर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां
 ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे । अग्ने त्री ते
 वाजिना त्री पधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात
 पूर्वीः । तिस्र उ ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः
 पाहि गिरो अप्रयुच्छन् । सं वा कर्मणा
 समिपा (१) हिनोमीन्द्राविष्णू अपंसस्पारे
 अस्य । जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः
 पथिभिः पारयन्ता । उभा जिग्यथुर्न परां
 जयेथे न परां जिग्ये कतरश्चनेनोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृधेथां त्रधा सहस्रं वि तदैरये-
 थाम् । त्रीण्यायुषितथं जातवेदस्तिष्ठ आजान-
 नीरुषसंस्ते अग्ने । ताभिर्दवानामवो याक्षि
 विद्वानथं (२) भव यजमानाय शं योः ।
 अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदया कविः ।
 स त्रींश्चैकादशा इह । यक्षच्च पिप्रयच्च
 नो विप्रो वृतः परिष्कृतः । नमन्तामन्यके समे ।
 इन्द्राविष्णू दृष्टिताः शम्बरस्य नव पुरो
 नवतिं च श्रथिष्टम् । शतं वचिनः सहस्रं च
 साक इह्यो अप्रत्यसुरस्य वीरान् । उत माता
 महिषमन्वेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीदपुत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो

वितरं वि क्रमस्व (३) ॥

(इषाऽथ त्वां त्रयोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

यो वै पर्वधानानां त्रीणि परिभूः स्फयः स्वस्तिर्भक्षहि महीनां
पयोऽसि देवं सवितरेतत्ते श्येनाय यद्वै होतोपयामगृहीतोऽसि वाक्ष-
सदसि प्र सो अम्र एकादश ॥ ११ ॥

यो वै स्फयः स्वस्तिः स्वाधायै नमः प्र भुञ्च तिम्रतीव

षदध्वरवारिःशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रतिनिर्मासमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्तिताः ।

अथैकादशे त्रैधातवीधेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ प्र सो अम्र इत्युष्णिहंकुभौ धाम्ये दधात्यमे त्री वे वाजिना
त्री पप्रस्थेति त्रिवत्पा परिदधाति सं वां कर्मणोभा जिभ्यथुरिति याज्यानु-
वाक्ये उत्तरे संयाज्ये ” इति । धाम्यपोः पथमापाह—

प्र सो अम्र इति । हेऽमे यस्य यजमानस्य त्वं सकृद्यमाविथ सखिवत्सेहं
पालितकुनसि स यजमानस्तवातिभिः पालनैः प्रकर्षेण तरति संसारकेशमविवर्तते ।
कीदृशीभिरुतिभिः । सुवीरशभिः शोभनपुत्राद्यपत्यहेतुभिः । वाजकर्मभिः, अन्न-
निवसानि कर्माण्युद्योगा योऽसौमूर्तिनां ता वाजकर्मणिस्तभिः । द्वितीयां धाम्या-
माह—

(नैष्ठातन्त्रीयेष्टिविषयसन्त्रामिधानम्)

प्र होत्र इति । हे ऋत्विजो युष्मत्तये वचः स्तुतिरूपं वाक्यं प्रकुर्येण भरत पोषयत । कीदृशं वचः । पूर्वं पूर्वैर्ऋषिभिः पठितं बृहत्पौढं विषां विद्येदे-
णाश्वत्थकं पालकम् । कीदृशवाचमये । होत्रे होमविष्णादकाय । वेधज्ञेऽस्तुजिह्वस्य
विधावे । अग्नेर्दृष्टान्तः—ज्योतीरपि विभ्रते नेति । यथा रश्मिरूपाणि ज्योतीरपि
भ्रास्यन्ते सूर्याय स्तुतिं कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ परिधानीयामाह—

अश्वे घी त इति । हेऽग्ने ते तव त्री वाजिना त्रयः पुरोडाशा भवन्तीति
तस्मात्तिसौ विहितत्वात्त्रिष्यन्तानि यदा सोमौषधिसान्नायपरूपाणि त्रीणि । यथा
त्री वज्रस्था सहस्थानानि त्रीणि परस्परयुक्तानि लोकत्रयरूपाण्यहावकीमुगाई-
पत्यदाक्षिणाधिरूपाणि वा । हे ऋतजात *ऋताज्ञानात्मनः समुत्पन्न ते तव पूर्वीः
पूर्वसिद्धा जिह्वास्त्रिलः सात्त्विकराजसवामसरूपा इष्टमाप्त्यनिष्ठपरिहाराभिचारहे-
त्व इ अपि च देववाता देवैर्वाताः प्राश्नास्ते तव तनुवस्तिस्त्रस्तभिस्तनुमिरभि-
विमुदादित्यरूपाभिर्नोऽस्त्रान्वाहि । किं कुर्वन्तु गिरो अपयुच्छन्तस्मदीयाः स्तुती-
स्त्रमादयन्तस्माभिः कृतं प्रमादं परिहरन्तित्यर्थः । अथ पुरोनुवाक्या—

अं वां कर्मप्रेप्ति । हे इन्द्राविष्णू वां युवाधत्तेन कर्मणा संहिनोषि तस्म-
कपीणयामि । इषा हविलक्षणेनानेन च संहिनोषि । किंनिमित्तमिति वदुष्वे-
अस्यापसः पारेऽनुडीयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तमविद्येत्त परित्तमाप्त्यर्थम् ।
किञ्च, अस्मदीयमिमं यज्ञं जुषेधामस्मभ्यं च द्वित्रिणं संपादयतः ।
किं कुर्वन्तौ । अरिष्टैर्नः प्रथिभिः पारयन्ता विनाशरहितैरनुष्ठानपार्श्वैरस्मान्क-
र्मणः पारं प्रापयन्तौ । अथ प्राज्यामाह—

उक्षा जिग्यथुरिति । हे विष्णो, इन्द्रश्च त्वं चोमौ जिग्यथुर्जयं प्राश्नन्तौ
न पराजयेथे कदाऽपि पराजयं न प्राप्नुथः । एनोरनयोरुभयोर्मध्ये कतरश्चाना-
न्यतरोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्तवान् । यद्यदा युवाधुभावस्त्वभेसां
स्पर्धा कुर्यातां त्वं तज्जदा सहस्रं दक्षिणारूपेण दातव्यं गोसहस्रं त्रिधा
विभज्यैरयेथां नीतवन्तौ । अयं च विभागः सप्तमकाण्डे स्पष्टमान्तावः ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यमाह—

शीघ्रमायुःपीति । हे जातवेदस्तवाऽऽयुषि आयुर्वृद्धिकारणानि हवींनि
सोमसांनान्प्रपुरोडाशरूपेण त्रीणि । हेऽग्ने ते तवोपस उपःकालसदस्य आज्ञा-

नीराविभोवत्त्वा ज्वालास्विस्त आहवनीयादिषु विषु स्थानेषु त्रिविधास्ताभिर्जा-
लाभिर्देवानामवो रक्षकं हविर्विद्वान्यक्षि यज । अथानन्तरं यजमानाय शो भव
सुखप्रदो भव । योर्भव दुःखवियोजको भव । अथ स्विष्टकृतो याज्यारूपां
संयाज्यामाह-

अग्निस्त्रीणीति । कविर्विद्वानयमाग्निर्विद्वेषु यज्ञेषु त्रीणि हवींष्पाक्षेति सर्वतः
प्राप्नोति । “त्रयः पुरोडाशा भवन्ति ” इत्युक्तत्वाद्धविषां त्रित्वम् । कीदृशानि
त्रीणि हवींषि । त्रिधातूनि “उत्तरउत्तरो जायान्भयति” इत्युक्तत्वाच्चिप्रकाराणि ।
सोऽग्निरिहास्मिन्कर्मण्येकादशभिर्देवैरुपेतांस्त्रीगणांस्तर्पयत्विति शेषः । “ये
देवा दिव्येकादश स्थ ” इत्यनुवाके गणत्रयं विस्पष्टमाग्नानाम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संयाज्यामाह-

यक्षञ्चेति । अग्निर्देवानां दूत आसीदित्युक्तत्वादूतरूपोऽयमाग्निर्यक्षश्च देवा-
न्यक्षतु च । ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्धिप्ररूपोऽयमाग्निर्लोऽस्मान्निप्रयच्च त्रीणयतु
च । कीदृशोऽग्निः । परिष्कृतो दूतत्वचिह्नैरलंकृतः । अन्यशब्दः शत्रुवाची ।
कप्रत्ययः कृत्स्नार्थः । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अन्यके समेऽस्मत्तोऽन्ये
कृत्स्निताः शत्रवः सर्वेऽपि नभन्तां नश्यन्तु ।

अथ प्रधानहविषो विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्राविष्णु इति । हे इन्द्राविष्णु शम्बरनामकस्यासुरस्य संबन्धिन्यः
पुरो नगरीः अधिष्टं ध्रुवां नाशितवन्तौ । कियतीनगरीः नव नवति च । एको-
नशतसंख्याका इत्यर्थः । कीदृशीः । दृक् हिता दृढाः । किंच, असुरस्य संब-
न्धिनो वार्ष्णेनो दीप्तिमतः शतं सहस्रं च वीरान्प्रधानभूतान्मातयादीनमपि पक्ष-
राहित्यं यथा भवति तथा साकं हयः ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

उत मातेति । उत मातेन्द्रस्य देवस्थ माता महिषं महान्तमिन्द्रमन्ववेन-
दनुक्रमेण ज्ञापितवतीत्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति तदुच्यते-हे पुत्रेन्द्र त्वयि
शत्रून्हत्वा तूष्णीं स्थिते सति सर्वेऽप्यमी देवास्त्वां जहति परित्यजन्तीति ।
अथ मातृबोधनादूर्ध्वमिन्द्रो वृचं हनिष्यन्वधोद्युको विष्णुं प्रत्येतदब्रवीत्-हे
सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व विशिष्टतरं पराक्रमं कुरु शीघ्रं वृचं जहीति । तथा-
विधौ हे इन्द्राविष्णू अस्पदमर्षिं संपादयतामिति तात्पर्यार्थः ।

(आतेमाहगतमन्त्राभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्र सो वैवातवीयेष्टौ दे धाम्ये अम इत्थसौ ।
तत्रैव परिधानीया सनुवाक्या समित्यसौ ॥
उभेति याज्या त्रीणीति संयाज्यास्तिस्र ईरिताः ।
इन्द्रानुवाक्योत याज्या दश मन्त्रा इहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थीश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरान्तारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेभरस्य
श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अग्ने तेजस्विन्तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्ते-
जस्वन्तं मामायुष्मन्तं बर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु
दीक्षार्यं च त्वा तर्पसश्च तेजसे जुहोमि तेजो
विदमि तेजो मा मा हासिन्माऽहं तेजो हा-
सिषं मा मां तेजो हासीदिन्द्रौजस्विभोजस्वी
त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं बर्च-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य च

(१) भोजसे जुहोम्योजोविदस्योजो मा मा
हासीन्माऽहमोजो हासिषं मा मामोजो हासी-
त्सूर्यं आजस्विभ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया। आज-
स्वस्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वा-
योश्च त्वाऽपां च आजसे जुहोमि सुवर्विदांसि सु-
वर्मा मा हासीन्माऽह* सुवर्हासिषं मा मा*
सुवर्हासिन्मयि मेधां मयि प्रजां मध्याग्निस्तेजो
दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयिन्द्रं इन्द्रियं
दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो
आजो दधातु (२) ॥

(क्षत्रस्य च मयि त्रयोविंशतिश्च) ।

इति छन्दोग्यजुर्वेदीयवैतन्त्रियसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यस्य त्रिःशस्तिं वेदा यो वेदोभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेये तमहं वन्दे विद्यातीक्ष्णमहेभरम् ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यपर्यन्ताः पञ्चमार्गमहादयः ।

प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रमुक्ताः प्रपञ्चितः ॥

अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।

उच्यन्ते वैकुण्ठाश्रान्ये समन्त्रा विषयः क्रमात् ॥

कल्पः—“ सहैवाध्वर्युणाऽऽग्नेयं प्रतिपस्थावाऽऽदत्त ऐन्द्रं नेष्टा सौर्यमुन्नेवाग्ने
तेजस्विन्नित्याग्नेयं प्रतिपस्थावा हुत्वा तेजोविदसीत्पनुमन्त्रमेवे ” इति ।

तत्र हस्तिमन्त्रमल्लस्तु—

अग्ने तेजस्विन्निति । तेजः कान्तिर्वर्त्तो बलम् । दीक्षायास्तपस्तथ संवन्धि
पत्तेजस्तत्ताभार्य हे आग्नेयातिप्राह त्वां जुहोमि । अनेन होमेन दीक्षानिप-
मास्तपश्च निर्विघ्नेन सिध्यन्ति त्वत्पयममिषामः । अनुमन्त्रणमन्त्रादस्तु—

(अतिग्राह्यगतमन्त्राभिधानम्)

तेजोविदसीति । हेऽग्ने त्वं तेजोभिज्ञोऽस्य तस्त्वत्पसादस्तेजो मां वा वसिष्यन्तु ।
अहर्षां तेजो न वसिष्यत्कथानस्मि । तस्मात्सर्वथा तेजो मां वा वसिष्यन्तु ।

कल्पः—“ इन्द्रो जस्विन्नित्येन्द्रं नेष्टा हुत्वौजोविदसीत्यनुमन्त्रयते ” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्रो जस्विन्निति । बलहेतुरष्टमो धातुरोजः । हे ऐन्द्रातिग्राह्य-
जातेः क्षत्रियजातेश्च संबन्धि यदौजो बलकारणं तदर्थं त्वां जुहोमि ।

कल्पः—“ सूर्यं ब्राजस्विन्निति सौर्यमुन्नेता हुत्वा सुवर्षिदसीत्यनुमन्त्रयते ” इति ।

पाठस्तु—

सूर्यं ब्राजस्विन्निति । शरीरकान्तेर्बहिर्भूता राशिरूपा दीप्तिर्ब्राजः । हे सौर्या-
तिग्राह्य बाधोरणां च संबन्धि यद्ब्राजस्तदर्थं त्वां जुहोमि । हे सूर्य त्वं
सुवर्षिदसि स्वर्गमार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः—“ तान्हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति मायि मेधाभिर्यतैः स्वं स्वं
यथा लिङ्गम् ” इति । पाठस्तु—मायि मेधामिति ।

मन्त्रार्थयोर्धारणसामर्थ्यं मेधा । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नेऽतिग्राह्यमाग्नेयं हुत्वा तेज उपश्रियति ।

तथैन्द्रसौर्ययोर्भक्षेन्मयति जीविवोदिताः ॥

अत्र भीमांसा ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ नातिदेशोऽतिदेशो वा बह्वन्यतिग्राह्ययोगस्ततः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेयोऽङ्गान्तरवद्भवेत् ॥

प्रकृतोर्विकृतीनां च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते—“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इति । “ उपस्तम्भनं वा
एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्यः ” इति । अतिग्राह्यसंज्ञका ग्रहा यज्ञस्योपस्तम्भकत्वा-
दनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीपमानस्य भेरातिग्राह्याणां च विकृतिष्वतिदेशो
नास्ति । कुतः । पुनरुक्तिवैयर्थ्यमसङ्गत् । विकृतौ सौवं पुनरुक्त्यते—“ अथा-

(अतिग्राह्यगतमन्त्राभिधानम्)

होऽग्निमग्निहोमेनानुवजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण ”
 इत्यादि । अयमर्थः—इष्टकचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नावग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति ।
 तथाऽग्निष्टोमः प्रकृतिः । उक्थ्यादथो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकश्चित-
 मग्निमितिदिशेत्तदानीमुक्थ्यादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।
 अविग्राह्याश्च विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते—“ पृष्ठये गृह्णीयात् ” इति । तस्मात्पु-
 नर्विधानार्थवत्त्वाय विकृतावगम्यविग्राहातिदेशो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः—
 ऐन्द्रवायवादिग्रहादिनामङ्गान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽभ्युपगत-
 स्तथाऽग्निचयनस्याविग्राहाणां चातिदेशः स्यात् । नह्यखण्डः सकृत्प्र-
 वृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिशेतराण्युपेक्षत इति युक्तम् । अति-
 देशप्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रकृतिविकृतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावति-
 ग्राहाणां पर्यक्षविहितस्था विकृतिष्वपीति तत्साम्यम् । न च साम्ये
 प्रयोजनाभावः । गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । “ श्येनचितं चिन्वति
 स्वर्गकामः ” इत्यादिना श्येनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः ।
 ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मादथातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावाग्नि-
 होमे कामुचिदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्यास्तु तु धाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चाना-
 श्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात्पुनर्विधानवैयर्थ्याभावाद्-
 स्यातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वा॒युर्हि॒क॒र्ता॑ऽग्निः प्र॒स्तो॒ता प्र॒जाप॑तिः सा॒म
बृ॒ह॒स्पति॑रु॒द्रा॒ता वि॒श्वे दे॒वा उ॑पगा॒ता॒रो म॒रुतः
प्रति॑ह॒तार॑ इन्द्रो॒ नि॒ध॒नं ते दे॒वाः प्रा॑णभूतः
प्रा॒णं मा॒यि द॑ध॒त्वेत॑द्वै सर्व॑म॒ध्वर्यु॑रु॒पाकु॑र्वन्नु॒द्रा-
त॒म्बं उ॒पाक॑रोति ते दे॒वाः प्रा॑णभूतः प्रा॒णं
मा॒यि द॑ध॒त्वित्या॑हैतदे॒व सर्व॑मा॒त्मन्ध॑त्त इडा
दे॒व॒ह॒र्मनु॑र्य॒ज्ञनी॑र्बृह॒स्पति॑रु॒क्त्याम॑दानि श॒स्ति-
ष॒द्विश्वे॑ दे॒वाः (१) सु॒क्त॒वाचः॑ पृथि॒वि मा॒त॒र्मा
मां हि॒स्ती॒र्मधुं॑ म॒निष्ये॑ मधुं ज॒निष्ये॑ मधुं
व॒क्ष्या॒मि मधुं॑ व॒दिष्या॑मि मधुं॒मतीं॑ दे॒व॒भ्यो
वाचं॑मु॒द्यासः॑ शुश्रू॒षेण्यां॑ म॒नुष्ये॑भ्यस्तं मां
दे॒वा अ॑व॒न्तु शो॒भायै॑ पि॒तरोऽनु॑ मदन्तु (२) ॥

(श॒स्तिष॒द्विश्वे॑ दे॒वा अ॒ष्टावि॑श्वातिथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अग्निमासगता मन्वा प्रथमे समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति वायुर्हि कर्त॑ति प्र॒स्तोत्रे॑ ब॒र्हिमु॑ष्टिं
प्र॒यच्छ॑ति सर्वेषु प॒वमाने॑ष्वेवमुपाकरणे ” इति । पाठस्तु—

वा॒युर्हि॒कर्त॑ति । मात॒व्यस्य॑ सा॒मनः॑ प॒ञ्च भा॒गा हिं॑कारः प्र॒स्ताव॑ उ॒दी॒धः
प्रति॑हारो निध॒नं चेति॑ । तत्र हिं॑कारनिधनरूपावाद्यन्तौ भा॒गौ सर्वे॑ पठनीयौ ।

द्वितीयं प्रस्तावभागं प्रस्तोता गायति । तृतीयमुद्गीथभागमुद्गाता गायति । चतुर्थं प्रतिस्तरभागं प्रतिहतां गायति । एतेषु गायत्सु सर्वेऽप्युत्किजोऽध्वर्युष्यति-
रिका ओमित्युपगायन्ति । पञ्चमानस्तु हो, इत्युपगायति । त एते सर्वे
वाय्वादिदेवतारूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजनकस्य प्रजापतेः
स्रष्टृरूपत्वेन छास्रसामरूपत्वं, वाय्वादीनां प्रजापत्येकदेशत्वेन सामै-
कदेशहिकारादिकर्तृत्वम् । त एते वाय्वादय इन्द्रान्ता देवाः प्राणपोषका-
स्तत्मात्मानं मयि स्थापयन्तु । तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

एतद्वै सर्वमिति । यदाऽध्वर्युरुद्रातृभ्य उपाकरोति स्तोत्रपाठानुज्ञां प्रय-
च्छति तदानीमेतदेव वाय्वादिरुपहिकर्तृत्वादिकं सर्वमुपाकरोत्यभ्यनुजानाति ।
वस्वादायुरित्यादिमन्त्रेण बहिर्मुष्टिप्रदानरूपमुपाकरणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ।
तस्मिन्मन्त्रे ते देवा इति भागमध्वर्युर्ब्रूयात् । तेनेतदेव वाय्वादिरूपं हिकर्तृत्वादिकं
सर्ववास्वनि स्थापितवाग्भवति ।

कल्पः—“ अध्वर्युः सदोबिले प्राङ्मुख उपविश्येडा देवहूरिति शस्त्रं
प्रतिगरिष्यञ्जयति ” इति । पाठस्तु—

इडा देवहूरिति । येयमिडा देवगोरूपा सेयमत्र देवहूर्देवामाह्वयित्री ।
यस्तु मनुः सोऽत्र यज्ञनीयंज्ञप्रवर्तकः । यश्च बृहस्पतिः सोऽयमुक्त्यामदानि शंसि-
ष्यन्ति । उक्त्यैः शस्त्रैर्जायमानो मदो हर्षो येषु मन्त्रवाक्येषु तानि वाक्या-
भ्युक्त्यामदानि । ये विभे देवास्तेऽत्र सूक्तवाचः सूक्तानां वक्त्ररः । हे मातृरूपे
प्रायेवि यथोक्तानामिडादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं मां त्वं मा हिंसीः । त्वदनु-
ग्रहादहं मधु मनिष्ये मधुवत्प्रियमेव कार्यं मनसा चिन्तयिष्यामि । तथा मधु
जनिष्ये मधुवत्प्रियं कर्मफलमुत्पादयिष्यामि । तथा मधु वक्ष्यामि मधुवत्प्रियस्य
हविषो देवान्प्रति वह्नं करिष्यामि । तथा मधु वदिष्यामि मधुवत्प्रियं प्रतिगर-
रूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि । तथा प्रतिगरं ओथामोद इवेति, एतादृशादूर्ध्वं
शस्त्रान्ते वाचमुक्त्यशा इत्यादिरूपामुद्यासं सवनत्रये कथयामि । कीदृशीं वाचम् ।
देवेभ्यो मधुमतीं देवानां मधुवत्प्रियां मनुष्येभ्यः शूश्रूषण्यां मनुष्यैर्होत्रादीभिः
भोतुमिष्यमाणाम् । तं तादृशीं वाचं ब्रुवाणं मां शोभायै वाचिकंपमादामावत्-
वशोभार्थं देवा अवन्तु पूर्वोक्ता इडादयः सर्वेऽपि पालयन्तु । पितरभ्यानुमदन्तु
समीचीनेषं वागित्युपलालयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अक्षर्याष्टमहापेक्षितमन्त्राभिधानम्)

वासुः स्तोत्रमुपाकुर्वाच्छ्रुत् प्रतिगारिष्यवा ।

जषितव्य इहामन्त्रो द्वौ मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णबज्रवेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

वसवस्त्वा प्र बृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः
प्रियं पाथ उपेहि रुद्रास्त्वा प्र बृहन्तु त्रैष्टुभेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेह्यादित्यास्त्वा
प्र बृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवा-
नां प्रियं पाथ उपेहि मान्दासु ते शुक्र
शुक्रमा धूनोमि भन्दनासु कोतनासु नूतनासु
रेशीषु मेरीषु वाशीषु विश्वभूतसु माध्वीषु ककु-
हासु शर्करीषु (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा
धूनोमि शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्य-
स्य रश्मिभिः । आऽस्मिन्नग्रा अचुच्यवर्दिचो
धारा असश्रवत । ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते
बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः यच्च सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहोशिक्षत्वं देव सोम
गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो
अपीहि वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दसे-
न्द्रस्य प्रियं पाथो अपीह्यस्मत्सखा त्वं देव

(अदाम्यांशुग्रहपेक्षितमन्त्राभिधानम्)

सोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं
 पाथो अपीह्या नः प्राण एतु परावत आऽन्त-
 रिक्षाद्विवस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमसि
 प्राणाय त्वा । इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः
 सोमो बृहस्पतिः । वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो
 मे धत्तमश्विना । दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्र-
 ह्माणि बेरु तत् । परि विश्वानि काऽया नेमि-
 श्वक्रमिवाभवत् (३) ।

(शर्कराश्वमेवबृहस्पतिः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपाकृतिः प्रतिगरजपश्वकौ द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके द्वाव्दाम्यांशुग्रहौ प्रत्यपेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपनदस्य राज्ञसीनः शून्मवहति वसवस्त्वा म बृहन्तु गाम-
 त्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे सोमांशो वसुनामका देवास्त्वां प्रवृहन्तु वाससा वद्धा-
 त्तोमलतातमूहात्प्रकर्षेण पृथक्कुर्वन्तु । केन साधनेन । गायत्रेण छन्दसा ।
 तवाऽऽकर्षणे छन्दः साधनम् । तथाविधस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नभावमुपेहि ।
 एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योज्यौ ।

कल्पः—“ तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा मान्दासु त इत्ये-
 तान्मति विभज्य ” इति । पाठस्तु—

मान्दासु त इति । अत्र होतृचमसे वसवीवरीनामिकाभ्यामङ्गयः सकाशा-
 त्किमदप्युदकं निषिध्य तैः पूर्वोक्तैस्त्रिभिः सोमांशुभिरेनं होतृचमसं मान्दास्वि-
 त्यादिमन्त्रैराधूनोति चमसस्थपुदकं प्रकम्पयेदित्यर्थः । मान्दास्वित्यादीनि सप्त-

(आश्विन्याशुग्रहावेक्षितमन्त्राभिधानम्)

म्यन्तानि द्वादश पदान्यपां गोप्यानि नामानि । तेशुक्र शुक्रमा धूनोमीत्येतावान्द्वा-
दशस्वपि पदेष्वनुवच्यते । अनुषङ्गद्योतनयैवाऽऽदावन्ते च द्विः पाठः । मन्दगतय
आपो मान्दाः । हे शुक्र दीप्यमान सोम ते तव संबन्धि शुक्रं दीप्यमानं सारं
मान्दास्वप्स्वाधूनोमि सर्वतः कम्पयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । मन्दनासु
भद्रासु कल्याणकारिणीषु, क्रोतनासु ज्ञानकारिणीषु, नूतनास्वमिनवासु, रेशीषु
शमिगमनेन भुवो हिंसिकासु, मेधीषु स्वर्धमानासु, वाशीषु शब्दवतीषु विश्वभूतसु
विश्वस्य धारिकासु, माध्वीषु मधुररसवतीषु, ककुहासु ककुत्तदृशीषु प्रधानभू-
तासु, शकरीषु शक्तिमतीषु, शुक्रासु दीप्यमानासु । तानेतान्द्वादश मन्त्राननु-
षङ्गेण सह पतिविभज्य चतुष्पञ्चकत्वः सप्तकृतो वा द्वादशमन्त्रैराभावने
कुर्यात् ।

कल्पः—“ अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुकेण गृह्णा-
मीति दध्नः पयसो निग्राभ्याणां वा ” इति । पाठस्तु—

शुक्रं त इति । हे दधिद्रव्य ते शुक्रं तव सारं शुकेण सोमादिरूपेण
सारिण सह गृह्णामि । केन साधनेनेति तदुच्यते—ये सूर्यस्य रश्मयोऽहो
रूपं रत्नाख्येन तेन रूपेण ।

कल्पः—“ आऽस्मिन्नुग्रा अचुष्यवुरित्यादाय ” इति । पाठस्तु—

आऽस्मिन्नुग्रा इति । अस्मिन्पात्र उग्रा धारास्तीव्राः सोमरसधारा आनु-
ष्यबुरागत्य पतिताः । किंच पतितास्ता धारा असञ्चत पात्रे संगताः ।

कल्पः—“ ककुह* रूपमिति हरति ” इति । पाठस्तु—

ककुह* रूपमिति । वृषभस्य वर्षयितुरिन्द्रस्य ककुहं ककुदत्तभान-
भूतं रूपं वृष्टिलक्षणं स्वरूपं रोचते शोभते । तत्र (अ) बृहत्पौढम् । अयं
सोमो बलीरूपो राजरूपस्य सोमस्य देवस्य पुरोगाः प्रथमगामी शुक्रो
दीप्यमानो रत्नः शुक्रस्य दीप्यमानस्येन्द्रस्य पुरोगाः ।

कल्पः—“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति जुहोति ” इति । पाठस्तु—
यत्ते सोमेति । हे सोम ते यन्नामादाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं जागृवि-
सदा जागरणशीलं हे सोम तस्मै सोमाय सोमनाम्ने ते त्वदीयाय स्वाहा
हुवमिदमस्तु । कल्पः—

“ आधवनानंशुग्रहावाजिधायोशिक्षत्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्येतैः ”

मयिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेऽपि सृजति ” इति । पाठस्तु—

उशिक्रवमिति । हे सोम देव त्वमुशिक्रमनीयस्तथाविधपथमांशुरूपस्त्व-
भमेः मियं पाथोऽन्यभावं यथा प्रतिपद्यसे तथा गायत्रेण छन्दसा सोमसमूहात्पु-
थक्कृत इदानीमपीहि पुनरपि सोमसमूहं गच्छ । एवं द्वितीयतृतीयांशुविषय-
योरुत्तरमन्त्रयोर्योजनीयम् । सर्वेषां प्राणिनां वशोऽस्यास्तीति वशी द्वितीयो-
ऽंशुरस्मासु सखिवत्प्रातिमत्त्वादस्मत्सखा तृतीयोऽंशुः ।

कल्पः—“ अंशु गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽप्तं राजानमुपरे न्युष्य सकृदभिषुत्स
वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति यदि व्येवानेदा नः प्राण एव
प्रावत इति श्रुतमानं हिरण्यमभिष्येनेयातामध्वर्युर्यजमानश्च ” इति । पाठस्तु—

आ नः प्राण इति । परावतो दूरदेशात्प्राणो नोऽस्मान्मत्येतु आगच्छतु ।
अन्तरिक्षादप्यागच्छतु । दिवस्पति स्वर्गस्योपरि स्थितोऽप्यागच्छतु । हे हिरण्य
पृथिव्या अभ्युपरि त्वपायुरमृतमसि आयुर्हेतुरमृतत्वहेतुश्चासि । तादृशं त्वा
प्राणाम प्राणस्थितय एवं क्षिपामीति शेषः ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी इत्युदकमुपस्पृश्य ” इति । पाठस्तु—

इन्द्राग्नी इति । यावेताविन्द्राग्नी तौ मे वर्चः कृणुतां बलं कुरुताम् ।
यथा सोमो बृहस्पतिश्चोमौ वर्चः कृणुताम् । विधे देवाश्च मे वर्चः
कुर्वन्तु । हेऽश्विनौ मे वर्चो धत्तं संपादयतम् ।

कल्पः—“ दधन्वे वा यदीमित्यनिरुक्तया प्राजापत्यया प्राण्यापान्यान-
वानं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

दधन्वे वा इति । वेर्वेतव्यस्य गन्तव्यस्य यज्ञस्य संबन्धीनि ब्रह्माणि
परिवृढानि दीक्षादीन्यङ्गान्मनुवोचदनुक्रमेण वेदो वाकि । यदीमित्येतादृशं यदस्ति
तद् दधन्वे तदप्यहं मनसि धारयामि । वेदोक्तं किमपि न विस्मरामीत्यर्थः ।
काव्या काव्यसदृशानि विस्पष्टमनभिहितानि विश्वानि सर्वाण्यङ्गानि पर्यम-
वत् । अयं यज्ञः परितो व्याप्तवान् । व्याप्तौ दृष्टान्तः—नेमिश्चक्रमिवेति ।
यथा रथस्य चक्रं क्लृप्तं परितो नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् । अत्र देवता-
विशेषस्य कस्यचिदपि विस्पष्टमप्रतीतत्वादियमनिरुक्ता प्राजापत्या । ततः
प्राजापत्ये जुहोमीति तात्पर्यार्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

वसत्रिभिर्महीतव्या नद्ध सोमांशवस्यः ।

मान्दा द्वादश मन्त्रास्तैश्चमसस्था अपोऽशुभिः ॥

आधूनोत्यथ शुक्रं तेऽदाभ्यपात्रे दधिग्रहः ।

आऽस्मिन्नदाभ्यमादत्ते ककुहं सोऽपनीयते ॥

यत्ते जुहोत्युशिकमोक्तानंशूनभिषवत्रये ।

त्रिभिः संसृजते ह्य नः स्वर्णेपरि समुच्छ्वसेत् ।

इन्द्रा स्पृष्ट्वोदकं होमो दधन्वे पञ्चविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मा-
दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमीत्याहापामेव
नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमयं रुन्धे शुक्रं
ते शुक्लेण गृह्णामीत्याहेतद्वा अह्नो रूपं यद्रात्रिः
सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽह्न एव रूपेण
सूर्यस्य रश्मिर्दिदिवो वृष्टिं च्यावयत्याऽस्मि-
न्नुग्राः (१) अचुच्यवुरित्याह यथायजुरेवैत-
त्ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्या-
हेतद्वा अस्य ककुहः रूपं यद्वृष्टिं रूपेणैव
वृष्टिमयं रुन्धे यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवी-
त्याहेष ह वै हविषा हवियंजति योऽदाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय जुहोति परा वा एतस्योऽऽयुः
प्राण एति (२) योऽहं गृह्णात्या नः प्राण

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रबाह्याभिधानम्)

एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन्धत्ते-
 मृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमभि व्यनित्य-
 मृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवाऽऽयुरात्म-
 न्धत्ते शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शते-
 न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यप उप
 स्पृशति भेषजं वा आपो भेषजमेव कुरुते (३)॥

(उग्रा एतापस्त्रीणि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

- अदाभ्यांशुग्रहार्थास्तु मन्त्राः प्रोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां ब्राह्मणमुच्यते ।

तत्र मान्दास्वित्यादिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्वा अपामिति । एतदेव मान्दा इत्यादिप्रजावमपां गोष्पं नामधेयं, लोके
 प्रसिद्धमभावाद्द्वैदिकमन्त्र एव प्रतीयमानतया गोष्पत्वम् । आधूयन्ते सर्वतः
 कम्प्यन्त आपो यैर्मान्दादिमन्त्रैस्ते मन्त्रा आधावाः । त एते आधावा इति यदेतदेव
 गुह्यं नामेति पूर्वज्ञानवयः । तस्मादवभिमानिदेवतानां प्रीत्यै मान्दादिमन्त्रान्पठेत् ।
 ततो गुह्येन नामधेयेन देवताः पारितोष्य दिवः सकाशाद्बृष्टिं संपादयति ।

ग्रहणमन्त्रे त्वह्नो रूपेण सूर्यस्य राशिमभिरित्यमुपशं व्याचष्टे—

शुक्रं त इति । रात्रिरिति यदेतदेवाह्नो रूपमह्निरूप्यते येन तदह्नो रूपं
 निरूपकमित्यर्थः । एतावदहर्नातोऽधिकमित्यह्न इयत्ता रात्र्या निरूप्यते । तेयं
 रात्रिः सूर्यस्य राशयश्च बृष्टिस्वामिभूताः । न खलु रात्रिरूपं सूर्यराशियुक्तं च
 कालं मुक्त्वा बृष्टेरन्यः कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रभागं पठन्नह्नो निरूपकेण
 रात्रिलक्षणेन कालेन सूर्यस्य राशिमभिर्युक्तेन च कालेन दिवः सकाशाद्बृष्टिं
 भूमौ पातयति । पात्रादानमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

आऽस्मिन्नुग्रा इति । हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिति पदभ्यां वृष्टिर्विवक्षितेति दर्शयति—

ककुहमिति । होममन्त्रे सोमायेति देवतामुद्दिश्य दधिद्रव्यहवने आत्मन् दर्शयति—

यत्ते सोमेति । यो यजमानोऽदाम्यनामकं दधिमहं गृहीत्वा सोमाय देवाय जुहोति एष एव यजमानो हविषा दध्ना हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य यजतीत्युक्तम् ।

हिरण्यस्योपरि आसमन्त्रे प्राणशब्देनाऽऽयुर्विवक्षितमित्येवं दर्शयति—

परा वा इति । यो यजमानोऽशुनामकं सोमरसं पात्रे गृह्णात्येतस्याऽऽयुः प्राणः परैति गच्छत्यतो मन्त्रेणाऽऽयुष्पदं प्राणमात्मन्येव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि आसविशेषं विधत्ते—

अमृतमसीति । श्वासवायोर्बहिः परित्यागः प्राणनमन्तराकर्षणमपाननं माध्यस्थेन धारणं व्यानम् । “ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः ” इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि व्याननेन स्वात्मन्यायुधारयति ।

हिरण्यस्याऽऽयुष्परिमाणं विधत्ते—

ज्ञातमानमिति । इन्द्राग्नी इति मन्त्रेण यदु(उ)दकस्पर्शस्तमिमं विधत्ते—

अप उपस्पृशतीति । आपो वै शान्ता इत्यन्यत्र श्रुतत्वाद्वापं मेघजत्वम् । एतेऽदाम्यांशुग्रहमन्त्रा आददे यावेत्यनुवाक्यात्पूर्वं द्रव्यभाः ।

अथ गीर्वाज्ञा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयसर्गे चिन्तितम्—

यददाम्यं गृहीत्विति गृह्णातंशुमिति द्वयम् ।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाम्यांशुनामतः ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्दर्भाद्विवक्षितयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिषोमविष्णुविष्णोः ॥

अनारभ्य श्रूयते—अदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजतेऽङ्गं गृह्णातीति च । तत्रादाम्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वाच्च नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतरश्रवणेऽपि तत्रविशेषवत्सोदेवापूर्ववागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः, ग्रहणलङ्घनेन ज्योतिषोमविष्णुवित्वाव-

यतो तदीयविध्यन्तादिदेशेन तस्मिन्नेति प्राप्ते ब्रूमः—भवत्वदाभ्यामुक्तशब्द-
योर्न्यस्यत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरिव स्यातां न द्वागयोर्गृहीत्वेति चन्द्रस्या-
नन्तरमेव पाठात् । वज्रसिस्तु व्यवहितस्तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति ।
तस्माद्ग्रहयोरत्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो
गुण इन्द्रवायवादिग्रहणसमानरूपत्वात् । यद्यप्यप्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथाऽपि
तत्तन्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमार्थमशब्दं
गृहीत्वेति निर्दिशते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डस्य षष्ठप्रपाठके मावर-
णिकं विधियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्—

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तार्थदाभ्यद्वये नाहे ।

विद्यन्ते वा प्रकरणादौ वाक्यादिहान्तिमः ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतावैशं गृह्णातीति । अदाभ्यं गृहीत्वेति च । तयोः
सादनसंस्कारादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्तेऽनारभ्याधीतेष्वेन्द्रवायवादिष्वेव प्रक-
रणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्म-
त्वावयवे तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनो
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणौ । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे रुक्णयजुर्वेदीय-

वैचिर्यिसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वायुरासि प्राणो नाम सन्नितुरार्धिपत्येऽपानं
मे दाश्चक्षुरासि श्रोत्रं नाम धातुरार्धिपत्य आ-
शुभं दा रूपमासि वर्णो नाम बृहस्पतेरार्धिपत्ये
अजां मे दा ऋतमासि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये
क्षत्रं मे दा भुतमासि भव्यं नाम पितृणामार्धि-

(विकृतिरूपवाद्देशाहोषवृश्निमहाभिधानम्)

पत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा ऋतस्य त्वा न्यो-
 मन ऋतस्य (१) त्वा विभूमन ऋतस्य त्वा
 विधर्मण ऋतस्य त्वा सत्यायतस्य त्वा न्यो-
 तिषे प्रजापतिर्बिराजमपश्यत्तया भुतं च भव्यं
 चासृजत तामाविभ्यस्तिरोऽङ्गान्ता जमदग्नि-
 स्तपसाऽपश्यत्तया वै स पृश्नोन्कामानसृजत
 तत्पृश्नीनां पृश्निष्वं यत्पृश्नयो गृह्यन्ते पृश्नीनेव
 तैः कामान्वजमानोऽव रुन्धे वायुरसि प्राणः
 (२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रुन्धे चक्षु-
 रसि ओत्रं नामेत्याहाऽऽधुरेवाव रुन्धे रूपमसि
 वर्णा नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्ध ऋतमसि
 सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रुन्धे भूतमसि भव्यं
 नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः
 पशवः (३) एव रुन्ध एतावद्वै पुरुषं परि-
 तस्तदेवाव रुन्ध ऋतस्य त्वा न्योमन इत्या-
 हेयं वा ऋतस्य न्योमेवाभेवाभि जयत्युतस्य
 त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभू-
 मान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण
 इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि
 जयत्युतस्य (४) त्वा सत्यायेयाह दिशो
 वा ऋतस्य सत्यं दिश एवाभि जयत्युतस्य
 त्वा न्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य
 ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभि जयत्येतावन्तो

(विकृतिरूपाद्वाद्दशाहशेषप्राग्निमहाभिधानम्)

वै देवलोकास्तानेवाभि जयति दश सं पयन्ते
दशाक्षरा विराडन्त्रं विराड्विराज्येवात्राग्रे प्रति
तिष्ठति (५) ।

(ज्योमने-ऋतस्य प्राणः पशुनेव विधर्मं दिवमेवाभि जयत्युतस्य
पद्वर्त्तवारिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽंशोरदोष्यस्य मन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।

अथ पञ्चमैभिष्टोमशेषं परित्यज्य विकृतिरूपस्य द्वादशाहस्य शेषाः पुंशि-
ग्रहा उत्पन्ने ।

कल्पः—“ प्राकृतं यजुर्मानमनुद्भूत्य वायुरसि प्राणो नामेति दशभिः पुंशि-
ग्रहाणां मन्त्रैर्दश मानानि मिमिति ” इति ।

इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादीनि प्राकृतानि यजूंषि सोमोन्मानकरणानि । तदे-
तद्यजुर्जातमुच्चार्य वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमस्योन्मानं कुर्यात् । पाठस्तु—

वायुरसि प्राण इति । हे सोम त्वं यजमानेन पीतः सञ्शरीरमध्ये धारणा-
दिना वायोराप्यायनकारित्वाद्वायुरसि सामान्याकारेण वायुभूत्वा विशेषाकारेण
प्राणो नामासि । बहिर्निर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्वासरूपोऽसि । तादृशस्त्वं सवितुः
भ्रेरकस्य परमेश्वरस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मे मक्षमपानमन्तःपवेशवन्तं वायुविशेषं
दा देहि । तथा चक्षुः श्रोत्रधोराप्यायनकारित्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतो धातु-
र्देहोन्द्रियादिस्रष्टराधिपत्ये स्थित्वा मक्षमायुर्देहि । वश्वा शरीरावयवसौष्ठवलक्षणस्य
रूपस्य कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभय-
कारिणो बृहस्पतेराधिपत्ये स्थित्वा मक्षं पुत्रपौत्रादिरूपां प्रजां देहि । तथा
मनसा चिन्त्यमानस्य [ऋतस्य] वाचोच्चार्यमाणस्य सत्यस्य च हेतुत्वात्तदुभय-
रूपोऽसि । अतस्तदुभयपालकस्येन्द्रस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मक्षं बलं देहि । तथा
शरीरमध्ये यद्भूतं पूर्वं सिद्धं धातुवैषम्यं यच्च भव्यमितः परं भविष्यत्तदु-
भयसमाधानहेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभयसमाधातृणां पितृणामाधि-

(विकृतिरूपद्वादशाहशेषपृश्निग्रहाभिधानम्)

पत्ये स्थात्वाऽपामोषधीनां च संबन्धी यो गर्भः पशुत्वरस्त्वं वाः संपादय ।
हे सोम क्रतस्य व्योमने सत्यस्य विशेषेण रक्षणाय त्वां मिमे । क्रतस्य सत्यस्य
विभ्रमने विशेषेण बाहुल्पाय त्वां मिमे । तथर्वस्य विधर्मणे सत्यस्य विशेषेण
धारणाय त्वां मिमे । तथर्वस्य सत्याय सत्यस्य सत्त्वाय प्रमादत्त्वपानृत-
राहित्याय त्वां मिमे । तथर्वस्य ज्योतिषे सत्यस्य प्रकाशाय त्वां मिमे ।

तैरैतैर्दशभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानरूपा ये पृश्निग्रहास्तान्विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिः पूर्वं विचार्य सृष्टेः साधनभूतां विराजमपश्यत् ।
वायुरसीत्यादिमन्त्रसमाष्टिर्दशसंख्योपेतत्वाद्दशाक्षरयुक्तं सन्त्येन विराडित्मुच्यते ।
तथा च विराजा भूतं भविष्यच्च जगदसृजत । कृत्स्नं जगत्सृष्ट्वा तत्र किंचि-
द्भूतं किंचिद्भविष्यादिति विभागमकरोदित्यर्थः । ततस्तां विराजन्प्रविश्यो
न प्रकाशितवान् । तदा जमदग्निस्तपः कृत्वा प्रजापत्यनुग्रहेण तां विरा-
जमपश्यत् । तथा विराजा स जमदग्निः पृश्निग्रहेणुस्वरूपान्कामान्भोगानसृजत ।
बस्माद्वायुरसीत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः पृश्निग्रहाभिधेयान्वेनरूपान्भोगानसृजत
तस्मात्कारणात्पृश्निनामकानां वायुरसीत्यादीनां पृश्निनाम संपन्नम् । पृश्नयः
कामधेनवः सृष्टाः यैर्मन्त्रैस्ते मन्त्राः पृश्नय इति निर्वर्तुं शक्यत्वात् । अथ विधत्ते—

यत्पृश्नय इति । ग्रहणं नाम न पात्रेषु सोमरसस्य धारणं किंतु, नद्यस्य
सोमस्योन्यानम् । पृश्निग्रहाभिधेयैर्वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैर्ग्रहीतव्याः । सोमभागाः
पृश्नयस्ते च गृह्यन्ते । ग्रहीतव्या इत्यर्थः । तैरुन्मानलक्षणैर्ग्रहीतमानः काम-
धेनुसदृशान्भोगान्प्राप्नोति । तत्र मथमन्त्रेण पाणापानपोषणलक्षणं कामं
दर्शयति—वायुरसीति ।

द्वितीयमन्त्रेण चक्षुःश्रोत्रस्यैर्हृतेरायुषः प्राप्तिं दर्शयति—चक्षुरसीति ।

तृतीयमन्त्रेणावयवसौष्ठवकान्तिभ्यामुपेतायाः प्रजायाः संपत्तिं दर्शयति—

रूपमसीति । चतुर्थमन्त्रेण मानसवाचिकसत्यसाधनस्य संपत्तिं दर्शयति—

ऋतमसीति । पञ्चममन्त्रेण भूतमविष्यदस्वास्थ्यपरिहारहेतूनां पशूनां

प्राप्तिं दर्शयति—

भूतमसीति । अपामोषधीनां गर्भं धा इति तस्मिन्मन्त्रे समाज्जातं

तत्र तृणोदकपरिणामरूपत्वात्तद्वत् एव तादृशो गर्भ इह विवक्षितः ।

पञ्चममन्त्रफलमुपसंहरति—

एतावद्वा इति । प्राणापानस्वास्थ्यप्रभृति पशुप्राप्तिभयं चावत्फलमु-
क्तेतावदेव पुरुषं परिवो वर्तते । पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं फलमित्यर्थः ।

उत्तरस्मिन्मन्त्रपञ्चके व्योमन इत्यादिभिः पञ्चभिश्चतुर्थ्यन्तपदैर्लोकत्रयस्य
दिशां स्वर्गस्य च विवक्षितत्वात्तद्विजयः फलमित्येतद्वर्णयति—

अतस्य स्मेति । अतशब्दः सत्यवाची ।

कामप्राप्तके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकजयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चावस्थितां संस्थां
प्रशंसति—दृष्टं सामिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

बाबुर्दश द्वादशहे पृथग्रहणमन्त्रकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्ष्मणयजुर्वेदी-

यत्तेचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अत्र तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत तत्परैरर्चा-
रुन्धत तत्पराणां परत्वं यत्तर्हि गृह्यन्ते यदेव
यद्यज्ञेन नार्यरुन्धे तस्यावैरुद्धं यं प्रथमं गृह्या-
तीममेय तेन लोकमभिजं यं द्वितीयमन्त-
रिक्षं तेन यं तृतीयममुमे तेन लोकमभि
जयति यदेते गृह्यन्ते एषां लोकानांभिर्जित्वै
(१) उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाश्चो गृह्यन्तेऽभि-
जित्यैवेमाँल्लोकान्पुनरिषिं लोकं प्रत्यवरोहन्ति
यत्पूर्वेष्वहःस्वितः पराश्चो गृह्यन्ते तस्मादितः
पराश्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाश्चो
गृह्यन्ते तस्मादुमुतोऽर्वाश्च इमे लोकास्तस्मादया-

(गन्धमयनगतपरःसंज्ञकातिशयविशेषाभिधानम्)

तयान्नो लोकांमनुष्या उप जीवन्ति ब्रह्मवा-
दिनां भवन्ति कस्यास्तत्यादृभ्य ओषधयः सं
भवन्तोषधयः (२) मनुष्याणामर्धं प्रजापतिं
प्रजा अनु प्र जायन्ते इति परानन्विति ब्रह्मा-
यद्गृह्णाम्येति तस्या-
दृभ्य ओषधयः सं भवन्ति यद्गृह्णाम्योष-
धीभ्यस्त्या प्रजापतिं गृह्णामीति तस्मादोषधयो
मनुष्याणामर्धं यद्गृह्णामिति प्रजाभ्यस्त्या प्रजाप-
तये गृह्णामीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनु प्र
जायन्ते (३) ।

(अभिजित्या ओषधयोऽष्टाचत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पृश्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे श्रुताः ।

अथ षष्ठे गवामयनगताः परःसंज्ञका अतिशयविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ त्रिषु परःसामसु त्रिनितिशालान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यदृभ्यस्त्यौ-
षधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति प्रथमेऽहनि गृह्णात्योषधीभ्यस्त्या मक्षाभ्य इति
द्वितीये प्रजाभ्यस्त्या प्रजापतये इति तृतीये एतानेवाऽऽवृत्तानवांस्तामसु
तानुध्वानावृत्तांश्च विप्रवति ” इति ।

अस्ति गवामयनं नाम संवत्सरसत्रं, तस्य पूर्वमासपट्कपुष्यमासपट्कं
चेति द्वौ मासौ, तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमहर्मात्रं । तस्य चाहः
पूर्वभाषाणि परःसामनामकानि त्रीण्यहानि भवन्ति । तानि पूर्वस्य मासप-
ट्कस्थान्तिनानि । तथा विषुवतोऽह्ने उत्तरभाषीन्धनन्तराण्यर्वाक्सामनामानि
त्रीण्यहानि भवन्ति । तान्युत्तरस्य मासपट्कस्थाऽऽदिभूतानि । तत्रापि परः

(गवामयनगतपरःसंज्ञकतिग्राह्यविशेषाभिधानम्)

तामनामकेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणोक्तैस्त्रिभिर्नैस्त्रयोऽतिग्राह्यारूपाः सोमरसा ग्रही-
तव्याः । अर्वाक्तामनामकेषु त्रिष्वहःसु तेषामेव मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽ-
तिग्राह्या ग्रहीतव्याः । विषुवन्नामके तु मुख्यदिने सप्ताम्नातक्रमेण विपरीतक्रमेण
चेत्येवं षडतिग्राह्या ग्रहीतव्याः । तानितानतिग्राह्यान्विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । पुरा यज्ञमनुविष्टन्तो देवा विश्रास्यमानातिग्राह्यरहितेन
केवलेन यज्ञेन यत्फलं न प्राप्तवन्तस्तत्फलं परारूपैर्ग्रहैराप्नुवन् । पारयन्त्य-
भीष्टसमाधिं गमयन्तीति पराः । विधत्ते—

यत्पर इति । समुदायाकारेण प्रशस्य विशेषाकारेण प्रशंसति—

यं प्रथमामिति । विषुवतोऽह्ने उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते—

उत्तरेष्वहःस्त्विति । अनुतोऽन्त्यादर्धाञ्चो व्युत्क्रमस्थितान्गृह्णीयात् । तथा
सति पूर्वानुष्ठितैरनुलोमगतैर्ग्रहैः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानभिजित्यैव पुनर्द्युलो-
काद्भूलोके प्रत्यारूढवान्भवति ॥ अथाऽऽम्नातक्रमं विपरीतक्रमं च मिलित्वा
पुनः प्रशंसति—

यत्पूर्वेष्वहःस्त्विति । विषुवतोऽह्ने पूर्वेष्वहःसु इतः प्रथमादतिग्रा-
ह्यादारभ्य क्रमेणैव पराञ्चो गृह्यन्ते । परमुत्तममश्नन्तीति पराञ्चः । प्रथमं
गृहीत्वा ततः परं द्वितीयोऽतिग्राह्यः । द्वितीयं गृहीत्वा ततः परं तृतीयोऽति-
ग्राह्यः । एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते तस्मादितो भूलोकादारभ्य अथो
लोकाः यराश्च उत्तरोत्तरगतयो भवन्ति । विषुवत उत्तरेष्वहःस्त्वमुत्तृतीय-
ग्रहादावभ्यर्धाञ्चोऽधस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेऽहनि तृतीयो ग्रहो द्वितीयेऽहनि
द्वितीयो ग्रहस्तृतीयेऽहनि प्रथमो ग्रहः । त एतेर्षाञ्चः । यस्मादेवं तस्मादमुतो
द्युलोकादधस्तनोऽन्तरिक्षलोकास्तस्मादधस्तनो भूलोकः । त एतेर्षाञ्चो
लोका यस्मात्पराञ्चोर्षाञ्चश्च परस्परविलक्षणः अत एवापुनरावृत्तत्वादगतसाराः ।
तस्मान्मनुष्या अगतसाराल्लोकानुपजयन्ति । यानि स्थानान्युपभुक्तत्वेन गतसाराणि
भवन्ति तानि नापेक्षन्ते, किंत्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानान्यपेक्षन्ते ।

प्रथममन्त्रवयं विधातुं प्रस्तौति—

प्रह्वयादिन इति । लोके सद्भयः सकाशादोषधय उत्पद्यन्त इति यत्तत्क-
स्मात्तत्त्वाकुतः कारणात् । तथा मनुष्याणामोषधयोऽन्वमिति यत्तदपि कुतः
कारणात् । तथा प्रजापतिमनु प्रजाः प्रजायन्त इति यदेतदपि कुतः

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

कारणादित्येवं ब्रह्मवादिभिः पृष्ठः कश्चिद्ब्रह्मिन्परां न्वित्युत्तरं ब्रूयात् । परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रा उत्कृष्टत्वात्परशब्दाभिधेयाः । तदनुसारेण यथोक्तमेतन्नयं संपद्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे प्रथमातिग्राह्यत्वाद्भ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किमर्थम् । ओषधीभ्य ओषध्युत्पत्त्यर्थम् । अनेन मन्त्रेण प्रथमं गृह्णीयात् । यस्मादेवं गृह्णाति तस्माद्भ्यः सकाशादोषधयोः सम्बन्धमवन्ति । द्वितीयमन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे द्वितीयातिग्राह्यत्वाद्भ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रजाजीवनार्थम् । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृह्णीयात् । यस्मादेवं गृह्णाति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे तृतीयातिग्राह्यत्वाद्भ्यः सकाशाद्गृह्णामि । प्रजाः सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजापतेरश्रित्यनेनाभिप्रायेण गृह्णामीत्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पराभिधा अतिग्राह्यास्ते गवामयने त्रयः ।

तेष्वद्भ्य ओषधीभ्यश्च प्रजाम्भ्यश्चेति मन्त्रकाः” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाप्रपाठके तृतीयप्रपाठके सप्तमाऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवः सृष्टारंमजत तदनु यज्ञोऽम-
ज्यत यज्ञं छन्दांसि ते विष्वक्त्रो व्यकाम-
न्त्सोऽसुराननु यज्ञोऽपाकामयज्ञं छन्दांसि ते
देवा अमन्यन्तामी वा इदमभूवन्त्यद्वयः स्म

(सोमाहृतत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्सोऽश्रवीत्प्रजाप-
 तिच्छन्दसां वीर्यमादाय तः प्र दास्यामीति
 स छन्दसां वीर्यम् (१) आदाय तदेभ्यः
 प्रावच्छत्तदनु छन्दाःस्यपाकामच्छन्दाःसि
 यज्ञस्ततो देवा अश्वत्पराऽसुरा य एवं छन्दसां
 वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजा-
 महे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो
 भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा
 श्रावयतीति छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै (२)
 छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये
 यजामहे वषट्कारो य एवं वेद सर्वीर्येव
 छन्दोभिरर्कति सति चाचति यदिन्द्रो वृत्रम-
 हंभ्रमेध्यं तद्यद्यतिः प्रावपदमेध्यं तद्य कस्मा-
 दिन्द्रो यज्ञ आ सःस्थातो रित्याहुरिन्द्रस्य वा
 ह्वा यज्ञियां तनूर्ययज्ञस्तामेव तद्यजन्ति य
 एवं वेदोपनं यज्ञो नमति (३) ॥

(छन्दसां वीर्यं वा एव तद्वद्वै च) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्निके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयमपाङ्के तप्तमोञ्जवाकः) ।

पठे प्रोक्ता अतिमात्रा गवामघ्निकाऽथः ।

अथ तप्तमे सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते—

प्रजापतिरिति । कदाचित्प्रजापतिर्वेदानुशांश्च पुराऽऽजुजत सृष्टवान् । ताननु-
तन यज्ञोऽप्यजुज्यत । यज्ञमनु च्छन्दांसि च तत्तर्ज । तदानीं ते देवा परस्परैक-
मत्वाभावादिष्वश्वो नानागतयो भूत्वा व्यकामन्विबिं देशं गताः । अथ स
यज्ञोऽसुराननुसृत्य देवेभ्योऽपाकामत् । तं च यज्ञमनुसृत्य च्छन्दांस्यपि देवेभ्योऽ-
पाकामन् । तदानीं ते देवाः परस्परैकमप्यं पृथगैवं विचारितवन्तो बयं यदेधर्वं
प्राप्य स्थिताः स्पस्तदिदं सर्वं प्राप्तासुरा तदेदानीमन्विता अभवन्निनि विचारं
ते देवास्तथाविधं परिभ्रमन्मानाः प्रजापतिमुपगच्छामः । अथ देवैरुपसेवितः
प्रजापतिस्तानुपमन्वेवमन्वीत् । छन्दांश्च दिक्पञ्चाणो मध्ये वीर्यं सारमादाय
युष्मभ्यं तत्प्रदास्यभीत्युक्त्वा तथैव कृतवान् । अथ तृतीयमनु सर्वाणि च्छन्दां-
स्यसुरेभ्योऽपकम्य देवान्प्राप्नुवन् । तानि च्छन्दांस्यनुसृत्य यज्ञोऽप्यसुरेभ्योऽपकम्य
देवान्प्राप्नोत् । ततो देवा विजयिनोऽभवन्सुरास्तु पराभूताः । अथ
मन्त्राविधत्ते—

य एवं छन्दसामिति । यो वीर्यं वेद स स्वयमेव विजयी भवति ।
तस्य आतुषः पराभवति । तस्माद्वीर्यं विदित्वा प्रमुञ्जीत । आश्रावयेत्यादि-
मन्त्रपञ्चकं तृतीयम् । एतेषां मन्त्राणामर्था यो वै सप्तदशमित्यस्मिन्ननुवाके
[सं० का० १ प्र० ६ अ० ११] प्रपञ्चिताः । इष्ट्यङ्गत्वेन तत्र विधिः ।
अत्र तु सोमाङ्गत्वेन । सोमस्येष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अपाप्ताः ।
इदानीं तानेतान्मन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । कस्मै ः कस्मै कामाद्य पयोजनायाध्वर्युराश्रावणं
करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्ठो हुदिमानुत्तरं ब्रूवात् । प्रजापतिनोद्धववीर्याणां
छन्दसां पुनर्वीर्यमाध्विलाभायाध्वर्युराश्रावयतीत्युत्तरम् । स एवोत्तरवादी वीर्यं
दर्शयितुमाश्रावयेत्यादिकमनुवदति । इदानीं वीर्यवदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अस्मिन्पञ्चे लोकव्यवहारे वा वीर्यवेदी यत्किञ्चिदेवादिकं
पूजयति तत्तर्जं तवीर्यैरेव च्छन्दाभिः पूजितवान्भवति ।

अथैतैर्मन्त्रैर्युक्तं यज्ञं प्रशंसति—

यदिन्द्रो वृत्रमिति । इन्द्रो वृत्रं हतवानिति यत्तदेतद्वधरूपमभ्यययज्ञि-
यम् । किंचायमिन्द्रो यतीवपावपरसालावृकेभ्यः शान्च्छदिति यत्तदपि पापरू-
पवाद्ययज्ञियम् । अथैवं सति कस्मात्कारण्युद् यज्ञ आ संस्थातोः सप्ताष्टिवर्ष-
न्तमैन्द्रः संपन्न इति ब्रह्मवादिन आहुः । तत्र बुद्धिमत्तैवमुत्तरं ब्रूते—इन्द्रस्य हि
इदं तन्वातयज्ञिया-यज्ञिया च । राज्यं कुर्वती क्षत्रादीर्हिंसन्ती तनूरयज्ञिया ।
सा च राजसी । यज्ञ इति यदेवेन्द्रस्यैव यज्ञिया यज्ञार्हा तनूः । सा च सात्त्विकी
वक्ष्यत इति । यज्ञे हविषा पूजनीयो यज्ञाङ्गदेवतारूपः सात्त्विकविग्रह इत्यर्थः ।
तत्तस्मिन्त्यज्ञे तामेव सात्त्विकीं यज्ञार्हां तनूं यजमानाः प्रयजन्ति । यज्ञरूपतनुवेदनं
प्रशंसति—य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आभावयेत्यादयोऽत्र पञ्च मन्त्रा उदीरिताः ।

आभावणादि सौमार्थमत्र पाक्तनमिष्टिगम् ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवविये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

आयुदां अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् । आ वृश्च्यते वा
एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः शतकृत्याथा-
व्यत्रावभृथमवैत्यायुदां अग्ने हविषो जुषाण
इत्यवभृथमवैष्यञ्जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति
नाऽऽतिमाच्छति यजमानो यत्कुसीदम् (१)
अप्रतीत्तं मयि येन यमस्य बलिना चरामि ।
इहैव सन्निरवदये तदेतत्तदग्ने अनुणो भवामि ।

(अवभृथाङ्गहोमाद्याभिधानम्)

विश्वलोप विश्वदाचस्य त्वाऽऽमञ्जुहोम्यग्धा-

देकोऽहुतादेकः समसनादेकः । ते नः कृण्वन्तु

• भेषजं सदः सहो वरेण्यम् । अयं नो वभंसो

पुरः सस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमर्थे

बहवो नो गृहा अमन् । मं त्वं नः (२) नभ-

सस्पत ऊर्जं नो धेहि भद्रया । पुनर्नो नष्टमा

कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि । देव सस्फान

सहस्रपोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानि* राय-

स्पोष* सुवीर्य* संवत्सरीणा* स्वस्तिम् ।

अग्निर्वाव यम इयं यमी कुमीदं वा एतयमस्य

यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदि* स्तृणाति

यदनुपौष्य प्रयायाद्ग्रीववद्धमेनम् (३) अमु-

ष्मिँल्लोके नैनीयेरन्यत्कुसीदमप्रतीत्तं मयीत्यु-

पौषतीहैव सन्यमं कुमीदं निरवदायानृणः

मुवर्गं लोकमेति यदि मिश्रमिव चरदञ्जलिना

सक्तं प्रदाव्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो

यत्प्रदान्यः स एवैन* स्वदयत्यह्नां विधान्यामे

काष्ठकायामपूपं चतुःशरायं पक्त्वा प्रातरेतेन

कक्षमुपैषियदि (४) दहति पुण्यसमं भवति

यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऋषयः

पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुप यन्ति यो वा उप-

द्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान्यजते

सममुष्मिँल्लोक इष्टाफुल्ले* अन्ते* अर्घा उप-

(अन्वयाद्ब्रह्मोमावभिधानम्)

द्रष्टा वायुरूपश्चोताऽऽदित्योऽनुख्याता तान्य एवं
 विद्वान्यजते सममुष्मिँल्लोकं इष्टापूतेन गच्छतेऽयं
 नो नभसा पुरः (५) इत्याहामि वै नभसा
 पुरोऽभिमेव तदाहैतन्मे गोपायेति स त्वं नो
 नभसरूपत इत्याह वायुर्वै नभसरूपतिर्वायुमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति देव सःस्फानेत्याहासौ
 वा आदित्यो देवः सःस्फान आदित्यमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति (६) ।

(कुतर्हि त्वं न एनमोषेद्यदि पुर आदित्यमेव तदाहैतन्मे गोपायेति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोमाङ्गनाश्रावणादीनां मन्त्राणां सप्तमे विधिः ॥

अथाऽष्टमेऽवभृथाङ्गहोमादयो वक्तव्याः ।

कल्पः—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्पन्नाहेवनीये हुत्वा ”

इति । पाठस्तु—

आयुर्दा अग्न इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा एषि यजमानस्याऽऽबुध्यते भव ।
 कीदृशस्त्वम् । हविषो जुषाणो हविः सेवमानो ब्रुतमवीको ब्रुतोपकम् ।
 आभारमयाजादीनां घृतेन हूयमानत्वात् । घृतयोनिरवसानेऽप्यनूमांजादौ
 घृतमेव योनिर्वालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः । तादृशस्त्वं मधु
 स्वादुतमं चारु शोधितत्वेन निर्मलं गन्धं घृतं पित्वा पिता पुत्रमिवैवं
 यजमानमभितो रक्ष । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

आ त्वेभ्यते वा इति । एनयोराहवनीयगार्हपत्यबोर्हविः पक्वं कृत्वाऽ-
 नावभृथहविषो वारुणपुरोडाशस्य पक्वस्य होममकृत्वाऽन्यत्र जलसमीपेऽ-
 वभृथकर्णार्थं गच्छतीति यदेनेनापराधेन यजमान आहवनीयगार्हपत्याभ्याम-

(अवभृषाहोमाद्यमिवानम्)

ग्निभ्यां विच्छिन्नो भवति । अतोऽवभृथं जिगमिषुरायुर्दां अग्न इति मन्त्रेणाऽऽ-
व्यमाहवनीये जुहुयात् । एतथैवाऽऽहुत्यैनावाहवनीयगार्हपत्यौ शान्तौ करोति ।
तयोः शान्तयोः सतोर्व्यजमान आर्तिं न प्राप्नोति । कल्पः—“ आहवनी-
यादुत्पुकमादाय वेदिमुपौषति यत्कुसीदममतीक्ष्णमिति ” इति ।

अवभृथोदयनीयानूचन्ध्याख्येभ्यः कर्मभ्य ऊर्ध्वमयं वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु—
यत्कुसीदमिति । यत्कुसीदमृणममतीक्ष्णमनर्पितं मयि वर्तते, येन यमस्य
बलिनोत्तमर्णस्य बालिः प्रत्यर्पणीयमृणं येनाहमृणेन युक्त इदानीं वर्ते तदेतदृण-
मिहैव सन्नस्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेशे वर्तमानो निरवदेष निःशेषेणापाकरोमि ।
तत्तेनैव कारणेन हेऽग्ने यमरूपादुत्तमर्णादहमनृणो भवामि ।

कल्पः—“ यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तुन्मदाव्ये जुहुयाद्विभलोप
विश्वदावस्य त्वेति ” इति ।

अग्निन्यक्षे यदङ्गं संकीर्णमिव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य सांकर्यस्य परिहाराय
वेदिदाहो दावाग्नौ सक्तुन्मदाव्ये जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु—

विश्वलोप इति । हे विश्वलोप सर्वस्य पापस्य विनाशक हे सत्त्वञ्जले
विश्वदावस्य कृत्स्नपापदहनाय प्रवृत्तस्य दावाग्निरासन्नास्ये त्वां जुहोमि । अनेन
होमेन संतुष्टा अग्नयस्त्रयस्तेष्वेकोऽग्ने होमेनाऽऽगतमतीत्यग्धात् । अहुवं होम-
रहितमतीत्यहुतात्तादृश एकः । समसनं समस्तमप्यचीति समसनात्तादृश एकः ।
ते त्रयोऽप्यग्नयोऽस्माकं भेषजं कृण्वन्तु । क्षुधः परिहारं कुर्वन्तु । तथा तदो
निनासस्थानं कुर्वन्तु । सहो बलं कुर्वन्तु । वरेण्यं वरणीयं धनादिकं
भेष्टं कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ अयं नो नभसा पुर इत्येतैर्यथानासणमुपस्थाप्य ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अयं नो नभसेति । अयमग्निः पुरो वर्तमानो नभसा संस्क्रानस्तेजसा
वर्धमानो नोऽस्मानभिरक्षतु । किमर्थं गृहाणामसमर्त्यै समर्तिः सम्प्राग्बिनाशस्तद्वाहि-
त्यर्थम् । ततोऽग्निरक्षणाञ्चोऽस्माकं बहवो गृहा असन्सन्तु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

स त्वं नो नभस इति । नभसस्तव आकाशस्य पालक हे वायो स त्वं
मोऽस्मभ्यं भद्रपाऽनुब्रूहृत्पया वाचोर्जं वेहि अन्नादिरसं प्रयच्छ । किंचास्माकं
नष्टमन्नादिरसं पुनराकृषि आनीय देहि । पुनरप्यस्मभ्यं रयिमपेक्षितं धनमानीय
देहि । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अवभृथाह्महोमाद्यभिधानम्)

देवेति । हे संस्क्रान्तस्य गभिवृद्धियुक्ताऽऽदित्य देव त्वं सहस्रपोक्षम्
सहस्रसंख्याकघनपश्चादिपुष्टेरीशिषे प्रभुर्भवसि । स त्वं नोऽस्मभ्यं राख देहि ।
किं किमिति तदुच्यते—अग्न्यानिमक्षीणत्वं दारिद्र्याभावं रायस्पोषं धनपुष्टिं
सुवीर्यं शोभनापत्यं संवत्सरीणां तत्तत्संवत्सरसंबद्धां स्वरितमनिष्टनाशरूपां
त्पदं च । अथ वेदिदाहं विधातुं प्रस्तौति—

अभिषावेति । यमस्य वलिना चराभीत्यस्मिन्मन्त्रेऽभिषिषमानो यमोऽभिरेव ।
तस्य होमाधारत्वेन नियतत्वात् । इयं वेदिरूपा भूमिर्यमी । यजमानो वेदिमधश्चा
भ्येर्निर्गत्य प्रथमं कुर्यात्तदानीं यमस्य भूत्या गले रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्ग-
लोकं भृशं नयेयुः । इदानीं दाहं विधत्ते—

सक्तुस्तिदमिति । उपौषति दहेदित्यर्थः । इहैवास्मिन्नेव जन्मनि मत्तपदेश
एवावस्थितः सन्यसं प्रति विद्यमानं कुसीदमृणं निःशेषमनेन दाहेनापाकृत्यानन्त-
रमृणहैस्त्वं स्वर्गमाप्नोतीति । विश्लेषेति मन्त्रेण होमं विधत्ते—

यदि मिश्रमिषेति । यद्यङ्गजातं संकीर्णमेव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य सांक्र-
मस्य परिहाराय वेदिदाहके दावाग्नौ सक्तुनञ्जलिना जुहुयात् । एष एवाग्निर्वै-
श्वानरः सर्वपुरुषसंवद्धः सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । स एवाग्निः
सक्तुहोमेन तुष्टो मिश्रचारिणमेनं यजमानं स्वदयति स्वादू करोति । मिश्रणदोषर-
हितं करोतीत्यर्थः । अथ वेदिदाहप्रसङ्गेन बुद्धिस्थमन्यदपि किंचिदाहत्वं कर्मा-
न्तरं विधत्ते—

अह्नां विधान्यामिति । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा चाह्नां
विधानी प्रतिपदादितिथीनां प्रवर्तयित्री । संवत्सरनामकस्य पुरुषस्य पत्नीत्वात् ।
अत एवान्यत्र श्रूयते—“ एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका ” इति ।
अथवा गवामयने संवत्सरसत्रे यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामियं प्रवर्तयित्री ।
तदारम्भकालत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते—“ संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एका-
ष्टकायां दीक्षेत् ” इति । द्विप्रस्थः शरावः । तथाविधशरावचतुष्टयपरिमित-
ब्रह्मनिर्मितमूपमेकाष्टकायां पक्त्वा तेनात्मन्तमुष्णेन्रूपेण परेद्युः प्रातरण्ये
कक्षं देहत् । अपूपस्थोपधुमुत्कं यक्षिष्य तस्योपरि जीर्णतृणं यक्षिषेत् । तदेत-
त्सर्वं कक्षमध्ये कर्तव्यम् । तथा ऊते सति यद्ययमूपमाग्निः कृत्स्नं कक्षं दहति
तदानीं यमोऽभिरेवेत्येदं दहनं कृतं तत्कार्यं बुध्यसमं भवति । सम्यक्परि-
हृत्यर्थः । अदाहे तु पापसमं तत्कार्यं विनश्यति ।

(वृषालम्भाख्यकर्मभिधानम्)

कक्षदहनेन यदेतदभिवादिज्ञानं तदेतद्वामयनादिमौढकर्मरम्भे परिक्षणीयमि-
त्येतद्दर्शयति—

एतेन हेति । एतेन कक्षदाहरूपेण निर्विघ्नतत्पूर्तिज्ञानेन निश्चित्य दीर्घं
संवत्सरसत्रादिकं मौढं कर्म पूर्वं महर्षयः पारम्भन्ते ।

अथायं नो नमसेत्याद्युपस्थानमन्त्रत्रयं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यो वा उपब्रह्मरमिति । इष्टं श्रौतं कर्म पूर्वं स्मार्तं कर्म । तदुभयफलमे-
व स्वर्गलोके संगच्छते । कोऽसौ योऽग्न्यादीनामुपब्रह्मादिरूपतां ज्ञात्वा यजते तस्ये-
वमिष्टापूर्वफलसंगतिः । अथ मन्त्रान्वयाचष्टे—

अयं नो नमसेति । पुरोदेशे नमसा ज्वालया युक्तोऽग्निर्हस्यतेऽतोऽग्निर्नमसा
पुर इति शब्दान्मां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थाता मदीयमेतत्कर्मफलं
गोपायेति प्रार्थितवान्भवति । नमसि संचारेण तत्पालकत्वाद्वापुरेव नमस्तस्पतिः ।
रारिभ्यः सर्वत्राभिबर्धमानत्वादादित्य एव देवः संस्त्रानः । अत्राऽऽयुदां इति
मन्त्र उरुः हि राजेत्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्यः । यत्कुत्सीदमित्यादिमन्त्रास्तु
तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आयुस्त्ववभृथमेत्तोर्होम आहवनीयके ।

यत्कु वेदिं दहेत्तत्र विश्वं सक्त्वाहुतिर्भवेत् ॥

अयं त्रिभिरुपस्थानं षण्मन्त्रा अष्टमे स्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एतं युवानं परि वो ददामि तेन ऋद्धन्ती-
श्वरत प्रियेण । मा नः शास जनुषा सुभागा
रायस्पोषेण समिषा मदेम । नमो महिन् उत
चक्षुषे ते मरुता पितस्तदहं गृणामि । अनु
मभ्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमेस्तु

हव्यम् । देवानामेष उपनह आसीदपां गर्भं
 ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य द्रुप्तमवृणति
 पूषा (१) बृहन्नद्रिरभवत्तदेषाम् । पिता
 वत्सानां पतिरधियानामर्थो पिता महतां
 वर्गराणाम् । वत्सो जरायुं प्रतिधुक्पयिष्
 आमिक्षा मस्तु वृतमस्य रेतः । त्वां गावोऽ-
 वृणत राज्याय त्वां हवन्त मरुतः स्वर्काः ।
 वष्मन्क्षत्रस्य ककुभिं शिधियाणस्ततो न उग्रो
 वि भजत वत्सूनि । व्यृद्धेन वा एष पशूनां
 यजते यस्यैतानि न क्रियन्त एष ह त्वै समृ-
 द्धेन यजते यस्यैतानि क्रियन्ते (२) ।

(पूषा क्रियन्त एषोऽष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैरिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे वेदिदाहोऽयं प्राधान्येन प्रपञ्चितः ।

अथ नवमे वृषालम्भाख्यं किंचित्कर्माभिधीयते ।

कल्पः—“ वृषमे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्पिशङ्करूपस्तन्नस्तुरीपमित्ये-
 वाभ्यामथैवं गोष्वपि सृजत्येतं युवानमिति ” इति ।

पिशङ्करूपस्तन्नस्तुरीपमित्येतौ नाजयौ । एतं युवानमित्यवत्यः । तस्याठस्तु-

एतं युवानमिति । हे गावो वो युष्मभ्यमेतं युवानं वृषममहं परिददामि ।

तेन भिषेज सह क्रीडन्तीध्वरत । नोऽस्मान्मा शाप्त । यतो यूयं अनुषा सुमाणा
 जन्मनैव सुहु भागवत्यस्ततोऽस्माकं शापो भवतीभिर्न कार्यः । किंतु वरुणं

(वृषाळम्भास्यकर्माभिधानम्)

इत्तवानित्यनुमदः कार्यः । युष्माकं मसादादयं धमपुष्ट्याऽमेन च संवेम सम्य-
ग्बधा भवति तथा दृष्टाः संवेम ॥ कल्पः—“ अथ जीर्णमाळमवे प्राजा-
पर्यपेम्नं त्वाहं वा नमो महिम्न इति उपाकरणेऽनुवर्तयते तृतीयया वषा जुहोति
चतुर्थया हविः पञ्चम्या सौविष्टकृतम् ” इति ।

एवं युवानमित्यनुवाकादिमपेक्ष्य तृतीयदिष्यवद्भूतः । तत्रोपाकरणमन्त्रपाठस्तु—
नमो महिम्न इति । हे मरुतां पितर्देवानां जनक मजापते त्वदीयापि
तुष्ट्यादिरूपाय महिम्ने नमः । उतापि च चक्षुषे दृष्टिरूपाय सर्वगोचरज्ञानाय
त्वदीयाम नमः । तन्मक्षिंयं विवक्षितमहं घृणामि तुभ्यं नवीमि । तच्च भद्रं
त्वमनुमन्यस्व । सुमया शोभनेन यज्ञस्तापनेन वृषभेण वयं मजाम । इदं वृष-
भरूपं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । वषाहोममन्त्रपाठस्तु—

देवानामेष इति । एष वृषभो देवानामुपनाहो बन्धनहेतुरासीत् । इत्या-
वलीवदां इवास्मिन्वृषभे देवाः प्रीत्यतिशयेन सक्ता इत्यर्थः । स च वृषभो
हुतः सन्नेष्वेष्वर्षां संवन्धी गर्भो भूत्वा पुनरोषधीषु न्यक्तो वृष्टिरूपेणाबोमुत्तः
पतितः । सोऽयं जलरूपो गर्भः कथं संपन्न इति तदुच्यते—पूषा सोमस्य
वृत्तमवृणीताऽऽदित्यः सलिलात्मनश्चन्द्रस्य वृत्तं रश्मिभिर्गृहीतवान् । तच्च
वृत्तरूपं जलमेवां रश्मीनां संवन्धी बृहन्पौढोऽग्निः धीवत्सदृशो मेघोऽभवत् ।
देवानां मिय एष वृषभ आकृतित्वेण बहो हुत आदित्यं मास्य रश्मिरूपेण
चन्द्रसंवन्धि जलं भूमौ वर्तमानं गृहीत्वा मेघरूपतामवलम्ब्य मेघोदरे जलरूपी
गर्भो भूत्वा वृष्टिरूपेणोषधीष्वधः पक्षि इत्यर्थः । अनेनाग्नौ मास्ताऽऽदृष्टिः
सम्पगित्यादिश्रुत्यर्थः संगृहीतो भवति । हृदयाद्यङ्गहोममन्त्रपाठस्तु—

पिता वत्सानामिति । ये गवां वत्सास्तेषामयं वृषभः पिताऽग्निमानां
गवां पतिर्न केवळमिदानींतनानां कालानां पिताऽथो अपि च महतां गर्गराणां
पिता । गम्भीरश्चान्यथा बहवो वृषभा गर्गरास्ते च शरीरबुद्ध्या महान्तः ।
पूर्वं ब्रह्माग्रपादानां महान्तो वृषभाः संपतास्तेषामप्ययं पिता । किंच गवा-
मुदरे गर्भरूपो यो वत्सो यच्च जराबुरूपं गर्भस्विकरणं यच्च प्रविशुग्दोहन-
पात्रस्थं दुग्धं यच्च पयूष ऊधस्थममृतसमानं क्षीरं या चाङ्गमिक्षा रन्धनेन

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

निष्पन्ना यच्च मस्तु नवनीतं यदपि पक्वं घृतं तत्तत्तर्कस्य वृषभस्य रेव
एतद्विषसारभूतरत्नपरिणामरूपम् । एवं महाभागो वृषभो देवास्तर्पयत्वित्यभि-
प्रायः । तौविष्टकृतमन्त्रपाठस्तु—

त्वां गावोऽवृणतेति । हे वृषभ गावः तवांस्त्वां राध्यायावृणतास्माकमर्ब
राजा भवत्विति वृत्तवत्यः । स्वर्काः तुष्टवर्चनीया मरुतो देवास्त्वां हवन्त
त्वामेव हविःस्वरूपमाहवयन्ति । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः ककुभि ककुत्तमामे
प्रधानभूते बर्ध्मञ्जरीरे शिश्रियाण आश्रित्य बलरूपेणावस्थितः क्षत्रियजातो
प्रधानभूते राजविग्रहे त्वमेव बलरूपेणावस्थितोऽस्ति । यथा वृषभस्य
सर्वेषु पशुषु बलाधिक्यमेवं राजविग्रहस्य सर्वेनियामकत्वं दृश्यत इति राज-
विग्रहेऽयं वृषभः स्थित इत्युपचर्यते । ततो राजसदृशस्त्वमुग्रो भूत्वा नोऽस्मदर्थं
चाक्षूणां वसूनि तेष्वो विभज । एतं युवानमित्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यानि यानि
कर्माणि तानि विधत्ते—

व्यूह्येन वा इति । यस्य यजमानस्यैताम्यङ्गानि क्रियन्त एव यजमानः
तवाङ्गसमूहेन पशूना यागं करोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

गोयूथे जीर्णवृषभस्याऽऽलम्भं यदि वाञ्छति ।

तदा युवानं वृषभं तत्रैवामिति योजयेत् ॥

नमोऽजीर्णमुपाकुर्याद्देवानां तद्वपाहुतिः ।

पिताऽङ्गहोमस्त्वां गावः स्विष्टकृत्यश्च वार्षिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः

प्रजाभ्यः । बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योति-

ष्मतीं जुहोतु । यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो

योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यहर्कृता यस्यै तां देवः

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

समंजीगमम् । आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन
वर्तयेन्द्र नर्दबुद । भूम्याश्वतस्रः प्रदिशस्ताभिरा
वर्तया पुनः । वि ते भिनश्चि तकरी वि योनिं
वि गवीन्यौ । वि (१) मतिरं च पुत्रं च वि गर्भं
च जरायुं च । बहिस्ते अस्तु बालिति । उरु-
द्रुसो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीर् आनर्जं
गमंम् । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनाऽनु
प्रथता* स्वाहा । मही द्यौः पृथिवी च न
इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृता नो भरी-
ममिः (२) ॥

(गवीन्यौ वि चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे जीर्णवृषभाष्टम उक्तोऽनुवाकः ।

अथ दशमे पशुप्रायश्चित्तविशेष उच्यते ।

कस्यः—“ यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती
हुता ” इति । यद्यतिरात्रादिषु पशुविकृतिमूलायां छाग्यां संज्ञावाभि-
व्यवर्तयती गमिणीति बुध्येत तदा दे आहुती जुहुयात् । पाठस्तु—

सूर्यो देव इति । सूर्यो देवो दिविषदामभिवृद्धयर्थं धाता देवः सत्राव
वदभिवृद्धयर्थं वायुः मजाभिवृद्धयर्थं बृहस्पतिः मजापतिमाध्ययर्थं ऋषोतिष्मती
तां जुहोतु ।

कस्यः—“ अथेनामभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ” इति । पाठस्तु—

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

यस्यास्त इति । यस्यास्ते हरितो हतसारो हरितवर्णो वा गर्भः,
योनिर्हरिण्ययी हतसारा हरितवर्णा वा, यस्यै यस्या अङ्गान्यहस्ताऽपिहिता
(कुटिलानि) तामिमां देवैः संगतां करोमि । कल्पः—“ आ वर्तन वर्तयेति
प्रक्षिणं गर्भमावृत्य ” इति । पाठस्तु—

आ वर्तनेति । वर्तनं गर्भस्य प्रवर्तकं हे देव गर्भमावृत्य । हे निवर्तनं
गर्भस्य निर्गमकृद्देव गर्भं निवर्तय निर्गतं कुरु । हे इन्द्रेश्वर नन्दबुद्ध गर्भस्य
शब्दावितर्निशापकपूर्वान्वित (?) भूम्या याश्चतस्रः प्रकृष्टा दिशस्तामिः पुन-
गर्भमावर्तय वद्व्याप्तं कुर्वित्यर्थः । कल्पः—“ वि ते भिनद्मीति गर्भमाच्छिनत्ति ”
इति । पाठस्तु—वि ते भिनद्मीति ।

हे वधो ते तव तकरां विभिनद्मि विच्छिन्नमिध योनिं च विभिनद्मि । गक्षीभ्यो
वृषणस्थानीभ्यो योम्यन्तर्गतगतिविशेषनिमित्तभूतौ प्रवर्तकौ मातरं पुत्रं गर्भं जरायु
च विभिनद्मि विस्त्रेपयामि । कल्पः—“ बहिस्ते अस्तु बालित्पन्तरा
तस्मिन्नी गर्भं निरस्य ” इति । पाठस्तु—

बहिस्ते इति । हे (ते) बाल्बालहेतुप्राणवृत्तिरूप आत्मा बहिः सर्व-
व्याप्यस्त्विह विभिनद्मीति पूर्वं हेतुः । कल्पः—“ उरुद्रप्सो विभरूप
इन्दुरिति गर्भरताय पात्रमुपोहति ” इति । पाठस्तु—

उरुद्रप्स इति । उरुद्रप्सो बहुसारावयवो विश्वरूपो नानारूप इन्दुः
शुकः पवमानः शुद्धरूपो धीरः स्थिरः । ईदृशो यः प्रजापशुरूपोऽवयवसंघात
आनञ्ज गच्छतु गर्भं जननान्तरमित्यर्थः । कल्पः—“ एकपदी द्विपदीति पुर-
स्तास्त्विदृक्तो जुहोति ” इति । आप्यमित्यर्थः । पाठस्तु—

एकपदीति । एषा वशैकपद्यादिरूपा भुवनानि भूतजाताम्यनुक्रमेण मथ-
ताम् । कल्पः—“ गर्भं पुरोडाशं चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामित्रस्य वा ऋते
भस्मभ्युपोष्य मही द्यौरिति ऋतेन भस्मनाऽभिसम्(मु)क्ष ” इति । पाठस्तु—

मही द्यौरिति । मही द्यौः पृथिवी चैर्म नो यज्ञं मिमिक्षतामातिश्रुतां
नोऽस्मांश्च भरीमभिर्भरणमकरैः पिष्ट्वां पालयताम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सूर्यो हुत्वाऽऽज्यं गर्भिण्या यस्या इत्यनुमन्त्रणम् ।

आवर्तं गर्भमावृत्य वि ते गर्भं छिनत्ति हि ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बाह्निर्गर्भं निरस्योवोरन्तरा वी(रोर्वि)ति भाजनम् ।

एकहोमो मही भस्माच्छादनं गर्भटाशयोः ॥

अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदं वा॒मा॒स्यै ह॒विः प्रि॒यमिन्द्रा॒बृहस्पती ।

उ॒क्तं म॒दंश्च श॒स्यते । अ॒यं वां परिं पि॒ष्यते

सोमं इन्द्रा॒बृहस्पती । चारु॒र्मदाय पी॒ब्ये ।

अ॒स्मे इन्द्रा॒बृहस्पती र॒यिं ध॑त्तं श॒त॒ग्विन॑म् ।

अ॒श्वाव॑न्तं स॒हस्रि॑णम् । बृह॒स्पति॑र्नः परिं

पातु प॒श्चादु॒त्तोत्तर॑स्मा॒दध॑रा॒दघा॑योः । इन्द्रः

पु॒रस्ता॑दु॒त म॑ध्यतो नः स॒खा स॒खिभ्यो॑ वरि॒वः

कृ॒णोतु । वि ते वि॒ष्वग्व॑स्त॒जूता॑सो अ॒ग्ने भा॒-

मा॑सः (१) शु॒चे शु॒चं य॑श्चरन्ति । तु॒विष्म॑क्षा-

सो दि॒व्या न॑व॒ग्वा व॑नां वनन्ति ध॒प॒ता रु॒-

ज॑न्तः । त्वाम॑ग्ने मा॒नुषी॑री॒ढते॑ वि॒शो हो॒त्रावि॑दं

वि॒विचि॑ र॒त्नधा॑त॒मम् । गु॒हा स॑न्तं सु॒भग

वि॒श्वद॑र्श॒तं तु॒विष्म॑ण॒सं सु॒यजं॑ घ॒त॒भ्रिय॑म् ।

धा॒ता द॑दातु नो र॒यिमी॑शा॒नो ज॑ग॒तस्प॑तिः ।

स नः पू॒र्णेन॑ वा॒व॒नत् । धा॒ता प्र॒जाया॑ उ॒त्त

रा॒य ई॒शो धा॑ते॒दं वि॒श्वं भु॑वं न॒ ज॒जान॑ । धा॒ता

पुत्रं यजमानाय दातां (२) तस्मां उ हव्यं
 घृतवद्विधेम । धाता ददातु नो रयिं प्राचीं
 जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुम-
 तिः सत्यराधसः । धाता ददातु दाशुषे वसूनि
 प्रजाकामाय मीढुषे दुरोणे । तस्मै देवा अमृ-
 ताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः स-
 जोषाः । अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।
 अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयः ।
 अन्विदनुमते त्वम् (३) मन्यासै शं च नः
 कृधि । कृत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूः पि
 तारिषः । अनु मन्यतामनुमन्यमाना प्रजाव-
 न्तः रयिमक्षीयमाणम् । तस्यै वयः हेडसि
 माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु ।
 यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति
 भूषन्त्यायवः । यस्या उपस्य उर्वन्तरिक्षः सा
 नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु (४) राकाम-
 हः सुहवाः सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा
 बोधतु त्मना । सीव्यत्थपः सूच्याऽच्छिद्यमा-
 नया ददातु वीरः शतदायमुक्थ्यम् । यास्ते
 राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददांसि दाशुषे
 वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि
 सहस्रपोषः सुभगे रराणा । सिनीवालि या
 सुपाणिः । कुहमहः सुभगां विभ्रनापसमस्मि-
 न्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु श्र-

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वर्णं पितॄणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम ।

कुहूँदेवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य

हविषाश्चिकेतु । सं दाशुषे किरतु भूरि वामः

रायस्पोषं चिकितुषं दधातु (५) ॥

(मामासो दाता त्वमन्तरिक्षः सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु

श्रवणं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुर्वसव एतद्वा अपां नामधेयं वायुरसि देवा वै
यद्यज्ञेन प्रजापतिर्देवासुरानायुदा एतं युवानः सूर्या देव इदं वामे-
कादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुरसि छन्दसां वीर्यं मातरं च पटविंशत् ॥ ३६ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे पाशुकं गर्भप्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

अथैकादशे याज्या[पुरोनुवाक्या]स्तैर्नैन्द्रावाहस्यत्पुनोऽनुवाक्या—इदं वामास्य
इति यं कामयेत राजन् यन्नोन्धो जायेतेति चरी । पाठस्तु—

इदं वामास्य इति । हे इन्द्राबृहस्पती इदं हविर्वामास्ये प्रियमस्तु हूयते
वा । उक्तं शस्त्रं मदी हर्षहेतुः प्रतिगरश्च शस्येन युवामे(वां प्र)वीत्यर्थः । तत्रैव
याज्या—

अयं वां परीति । अयं हवीस्तुः शोभो नां परिषिच्यते युवाम्पामर्थे
परित्यज्यते । हे इन्द्राबृहस्पती चारुरयं वां युवयोः पीतदे मदाय च परिषिच्यते ।

तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्या—

अस्मे इति । हे इन्द्राबृहस्पती युवामस्मभ्यं शतग्विणमश्वावन्तं सहस्रिणं च रयिं धत्तम् । तत्रैव याज्या—

बृहस्पतिर्न इति । बृहस्पतिर्नोऽस्मान्पश्चादुतापि चोत्तरस्मादधराच्चाघायोर्हिसकात्तातु । इन्द्रश्च पुरस्तादुत मध्यतो नः पातु । सखा सखिभ्योऽस्मभ्यं सखा बृहस्पतिरिन्द्रश्च वरिवः सुखं कृणोतु । यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैराग्निभिरभयः सस्तु-
व्यन्त इत्यत्र विविचीष्टौ पुरोनुवाक्या—

वि ते विष्वागिति । हेऽग्ने शुचे ते शुचयो दीप्तयो विष्वक्सर्वतो विचरन्ति । किदृशो वातजूतासो वायुना पेरिता भामासोऽन्याग्निमिश्रणेन क्रोधनशी-
लास्तुविभक्षासो नडूनां शोभका दिव्या द्युलोकस्थानार्हा नवग्वा नुतनगतयो नित्याभिनवा इत्यर्थः । ध्रुवता रुजन्तो धर्षणेन बलात्कारेण वैगुण्यमङ्गं कुर्वन्तः । तथाविधा दीप्तिविशेषा वनाऽस्मदीयानि वननीयानि हवींषि वनन्ति संभजन्ताम् । तत्रैव याज्यामाह—

त्वामग्ने मातृप्रीरिति । हे सुभग सौभाग्ययुक्ताग्ने मानुषीर्विशो मनुष्यरूपाः प्रजास्त्वामीदृते स्तुवन्मि । कीदृशं त्वां होत्राविद् होमविशेषाभिज्ञं विविचिं मिभितानामग्नीनां विवेचकं रत्नप्रत्तमं रत्नमण्यादीनां धनानामतिशयेन संपादकं गुहा गोष्पेषु मन्त्रेषु स्थानेषु वा स्मृतं वर्तमानं विश्वस्य प्रदर्शयितारं तुविष्मणस्तं सुप्रबृद्धमनस्कं सुयज्ञं सुष्ठु यष्टुं शक्यं घृताभियं शुकसैत्किम् ।

अथ देवैकारूपानां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तानि हवींषि होक्त्रा निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ विहितानि । तेषां स्वरूपं तत्रैवाऽऽम्नातम्—
“धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपेत्वनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवारूप्यै चरुं कुक्ष्यै चरुम्” इति ।

तत्र मथमे हविषि पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददात्विति । धाता विश्वस्य धारयिता जगत्स्पतिर्जगतः पातक ईशानः परमेश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु । स परमेश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन समु-
द्येन धनेन दावन्तंसंभजतां संयोजयत्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

धाता प्रजाया इति । अयं धाता प्रजायाः पुत्रादेरीश ईष्टे स्वामी

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भवति । उतापि च राय ईशे धनस्यापि स्वामी भवति । धाता सर्वमिदं भुवनं पाणिजातं जजानोत्पादितवान् । स च धाता यजमानाय पुत्रं दास्यति । तस्माच्च तथाविधायैव देवाय हव्यमिदं घृतवद्विधेम घृतयुक्तं करवाम ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददातु न इति । स च धाता जीवातुमक्षितां जीवनाय पर्याप्तामक्षीणां पार्थीं प्रकर्षेणास्मास्वनुकूलां रथिं नोऽस्मभ्यं ददातु । तत्पराभसः सत्येन यज्ञेनाऽऽराधका वयं देवस्य सुमतिमनुग्रहयुक्तं चित्तं धीमहि ध्यायेम पार्थयाम इत्यर्थः । अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

धाता ददात्विति । स धाता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि ददातु । कीदृशाय । मजाकामाय दुरोणे स्वगृहे मीढुषे देवानामाज्येन 'सेचितवते । अमृता मरणरहिता विधे देवास्तः सर्वे देवाः सजोषाः समानमीतिरदितिर्देवाश्च तस्मै तथाविधयजमानार्थं संव्ययन्तां तद्गृहे संवृत्यावतिष्ठन्ताम् ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अनु नोऽद्येति । अद्यास्मिन्निधमनुमतिशब्दाभिधेया देवता नोऽस्माकमिदं यज्ञं देवेष्वनुमन्यतां देवानामग्रे मशंसत्वित्यर्थः । हव्यवाहमोऽग्निश्च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयो भवतां सुखं भावयतु । तत्रैव याज्यामाह—

अन्विदनुमत इति । हेऽनुमते त्वमान्विदन्वेव मन्यासै सर्वधेदमनुमन्यस्वतेयथः । किञ्च नोऽस्मभ्यं शं कृधि सुखं कुरु । किञ्च नोऽस्माकं दक्षाय कृत्वे दक्षकृतौ समृद्धभागे हिनु पीतिपुका भव । किञ्च नोऽस्माकमार्गं विर-
कालजं विनानि प्रवारिषः प्रकर्षेण संपादय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अनु मन्यतामिति । अनुमन्यमाना सेयमनुमतिर्देवी मजावन्तं पुत्रादि-
युक्तमक्षीयमाणं क्षयरहितम् । एवंभूतं रथिं धनं (न) पोषमनुमन्यताम् । वयं तस्यै तस्या अनुमतेर्देव्या हेडासि क्रोधे स्थिता मा भूम । अपि-
शब्दादौदासीन्येऽपि मा भूम, किंत्वनुग्रह एव भूयास्म । सा च देवी सुहवा सुहवाह्वातुं शक्या सती नोऽस्मभ्यं अर्घं यच्छतु सुखं ददातु ।
अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्यामिदमिति । यज्जगदिरोचते विविधं भासते तदिदं जगद्यस्यामनुम-
तिदेव्यां वर्तते । कीदृश्यां प्रदिशि प्रकर्षेण दिशत्याज्ञापयतीति प्रदिक्तस्याम् ।
अनुमत्याज्ञार्थमनमशेषं जगदित्यर्थः । तामिमामनुमतिं प्रति आयवो गन्तारो
यजमाना भूयन्ति हविर्भिरलं कुर्वन्ति । किंच यस्या उपस्थः शरीरैकदेश-
स्तत्स्थानीयमूर्ध्वन्तरिक्षं महदिदमाकाशं विश्वव्यापित्वेन तस्या अवस्थितत्वात् ।
सा न इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

राकामहमिति । सुहवां सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यां राकां देवीमहं सुष्टुती
शोभनमा स्तुत्या हुव आह्वयामि । सुभगा सौभाग्ययुक्ता सा देवी नोऽस्माक-
माह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च बुध्यतामस्मदभिषेकमात्मनैव । किंचाच्छिष्यमान-
याऽविच्छिन्नया सूचीसदृश्याऽनुग्रहबुद्ध्याऽपः कर्म सीध्यतु निबिडं करोतु ।
निर्दोषं करोत्वित्यर्थः । ततः शतदायं बहुधनमुक्थ्यं स्तोत्रशस्त्रादिसहितं वीरं
पुत्रं ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यास्ते राक इति । हे राके तव याः सुमतयः सुपेशसः शोभनक्रिया-
युक्ताः सन्ति । किंच याभिः सुमतिभिर्दोशेषं यजमानाय वसूनि ददासि, अथा-
(या) स्मिन्त्यज्ञे सौमनस्ययुक्ता सती ताभिः सुमतिभिरनुग्रहरूपाभिर्नोऽस्मानुपा-
गह्यनुगृहाण । सुभग इति देव्याः संबोधनम् । किं कुर्वती देवी । सहस्रदोषं
रराणा सहस्रसंख्यायुक्तां पुष्टिं ददती ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

सिनीवालीति । सिनीवाल्लि पृथुष्टक इति पुरोनुवाक्या । या सुपाणिः
स्वहृगुरिरिति याज्या । एतच्चोभयमभिना रयिगश्रवादित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

कुहूमहमिति । कुहूशब्दाभिधेयां देवतामहमस्मिन्त्यज्ञे जोहवीमि भूशमा-
ह्वयामि । कीदृशीं, सुभगां सौभाग्ययुक्तां विद्वनापसं विदितकर्माणां सुहवां
सुखेनाऽऽह्वातुं शक्याम् । सा कुहूदेवी नः पितॄणामस्मदीयानां पूर्वेषां श्रवणं
श्रोतुं योग्यं यशो ददातु । हे देवि तस्यास्ते तथाविधयास्त्व हविषा विधेम
परिचर्यां करवाम । तत्रैव याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कुहूर्देवानामिति । इयं कुहूर्देवी नोऽस्पदीयस्यास्य हविषश्चिकेतु तारं जानातु । कीदृशी कुहूर्देवानां संबन्धि यदमृतं दर्शपूर्णमासादिहवीरूपं तस्य पत्नी पालयित्री । हव्याऽऽह्वानपृच्छार्हा । तादृशी देवी दाशुषे यजमानाय भूरि भूयिष्ठं वामं वननीयं पारलौकिकं फलं संकिरतु सम्यग्ददातु । किंच चिकितुषे त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते यजमानाय रायस्त्रोषं दधातु धन-पुष्टिं संपादयतु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

भवेदिदं वामित्येन्द्राचार्यस्पत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिपद्यागे धानेत्येतच्चतुष्टयम् ॥

देविकास्वाद्यपागे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्वाद्राकां तु राकादेष्वाश्वरौ तथा ।

सिनी या सु सिनीवाल्याः कुहं कुह्वाश्च विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशीऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्द-निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरचक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(वक्ष्यामिनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञं ऋध्यते यस्य हविरति
 रिष्यते सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्प-
 तिना चैवास्य प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यृद्ध-
 मपि वपाति रक्षाशसि वा एतत्पशुं संचन्ते
 यदेकदेवस्य आलब्धो भूयान्भवति यस्यास्ते
 हरितो गर्भं इत्याह देवत्रैवेनां गमयति रक्षसा-
 मपहत्या आ वर्तन वर्तयेत्याह (१) ब्रह्म-
 णैवेनमा वर्तयति वि ते मिनाग्निं तकरीमि-
 त्याह यथायजुरेवैतदुरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरि-
 त्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयेवैनं पशुभिः
 समर्धयति दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृ-
 थिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञं शमयेदतिमार्छेद्यजमानो
 मही धौः पृथिवी च न इति (२) आह
 यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धं चातिरिक्तं
 च शमयति नाऽऽतिमार्छेति यजमानो भस्म-
 नाऽपि समहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा
 एष गर्भोऽनयोरेवैनं दधाति यदधयेदति तद्रे-
 चयेद्यज्ञावद्येत्पशोरालब्धस्य नाव येत्पुरस्ता-
 द्भाभ्यां अन्यदवधेदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्वै नाभ्यै
 (३) प्राण उपरिष्ठादपानो यावनिव पशुस्त-
 स्याव यति विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै

(वशागर्भनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधा-
त्यतिरिक्तस्य शान्त्या अष्टाभूद्वर्द्धिरण्यं दाक्षिणा-
ष्टापदी ह्येषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्त्या अन्तर-
कोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिव हि
पशुरुत्सवमिव चमेव मांसमिवास्थीव यावा-
नेव पशुस्तमाप्स्वाऽव रुन्धे यस्यैषा यज्ञे प्रार्य-
श्रित्तिः क्रियत इष्ट्वा वसीयान्भवति (४) ॥

(वर्तयेत्याह न इति वै नाभ्या उत्सवमिवैकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिष्ठ जगत् ।
निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥
प्रपाठके तृतीयेऽपि सोमशेषः क्रियानपि ।
उक्तः कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।
पश्चिद्विद्विद्भोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केचन ॥

तत्राऽऽद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ति ।
तत्र प्रथममन्त्रगतयोर्वहस्यतिप्रजापतिशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

(वशागर्भोनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

वि वा एतस्येति । यस्य यजमानस्य हविरतिरेक्यतेऽधिकं भवति । वशायाः शरीरमेकं हविष्टेन संकल्पितं तत्र गर्भे सति वषाद्याधिक्यं हविरतिरेक इत्युच्यते । ईदृशातिरेकवत् एतस्य यजमानस्य यज्ञो व्यूष्यत एव विगुण एव भवति । तत्र सूर्यो देव इति मन्त्रेण होमे सत्ये तन्मन्त्रोक्ताभ्यां बृहस्पतिप्रजापतिभ्यां यज्ञस्य व्यूढमपि वषाति वैगुण्यं समादधाति ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे देवैः समजीगममित्यस्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

रक्षाऽसिवा इति । एकदेवस्य आलम्ब्य एतां देवतामुद्दिश्योपाकृतः पशुर्गर्भधारणेन भूयान्भवतीति यदेतेन वैकल्पेन रक्षांसि समवयन्ति तत्परिहाराय यस्यास्त इत्यभिमन्त्रणेन कृतेन तां देवैः समजीगममित्युक्तत्वाद्देवेष्वेवैनां वशां प्रापितवान्भवति । ततो रक्षांस्यपहन्यन्ते । लौकिकस्य गर्भपर्यावर्तनस्य व्यावृत्तये मन्त्रेणैव तत्पर्यावर्तनमित्येतद्दर्शयति—

आ वर्तमेति । उरुवच्छेदनमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

वि ते भिनेद्मीति । रसधारणार्थपात्रोपोहनमन्त्रगतस्येन्दुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उरुद्रप्सो विश्वरूप इति । इदि परमैश्वर्य इत्यस्माद्धातोरुत्पन्न इन्दुशब्दः । प्रजानां पशूनां चैश्वर्यरूपत्वादिन्दुत्वम् । अत इन्दुशब्दप्रयोगेण प्रजादिभिरेनं रसं समृद्धं करोति । तस्याभिसमूहनमन्त्रे द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च तात्पर्यं दर्शयति—

दिवं वै यज्ञस्येति । यज्ञस्य संबन्धिं यदङ्गं व्यूढं न्यूनं तद्विवमेव गच्छति । यदतिरिक्तं तत्पृथिवीं गच्छति । तथा सति तद्यद्यद्युभयं न शमयेत्तदा यजमान आर्तिं प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे द्यौः पृथिवीतिप्रयोगात्ताभ्यां तदुभयं शमयित्वा यजमान आर्तिं न प्राप्नोति । अथ विधत्ते—

भस्मनाऽभि समिति । कथं नाम द्यात्रापृथिवीभ्यां गर्भोऽयमारमसात्क्रिये-
तो वि विचार्य तस्यै स्वगात्कृत्यै शीतेन भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किंचैव गर्भोऽ-
नयोर्द्यावापृथिव्योरेव समुत्पन्नः अतोऽनेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सत्यनयोर्द्या-
वापृथिव्योरेनं गर्भं स्थापयतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पशोर्देवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्ताभ्या अन्यद्वदाथ
देवतेष्ववदधात्मुपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु इति । तदेतद्विधत्ते—

(वशागर्भाददीनानिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्यख्यानम्)

यदवधेदतीति । यदि गर्भस्य हृदयाद्यङ्गमवधेत्तदा पशुहृदयाद्यपेक्षया हविरतिरिक्तं भवेत् । यदि सदोषपरिहाराय नावधेत्तदानीमास्त्वस्य पशोरवदानं न कृतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय नाम्याः पुरस्तात्किंचिदङ्गमवधेदुपरिष्ठाच्चान्दत्तिकविदवधेत् । एवं सति यावानेव पशुस्तत्सर्वमवत्तं भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—रिक्तां हि नाम्याः पुरस्तात्पाणो मुखे तेचरति । अपान उपरिष्ठात्पुच्छदेशे संचरति । अत उभयावदानेन सर्वावदानसिद्धिः ।

कल्पः—“गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य त्रिण्डं निषिविष्टं यजति ” इति ।

तदेतद्विवत्ते—

विष्णव इति । यज्ञो वै विष्णः पशवः शिपिरिति श्रुत्यन्तरात्पशुस्वाभी कश्चिद्यज्ञदेवः शिपिनिष्ठो विष्णुत्वत्वे भूतृभात् । यज्ञस्य संवन्धि यदङ्गमुपाकृतादतिरिक्तं भवति यच्च पशोर्भूमा बहुलं हविराधिक्यहेतुर्मा च पशोः शरीरे पुष्टिराधिक्यहेतुस्तत्सर्वं शिपिविष्टस्य विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुद्दिश्य तद्धोमे सत्यतिरिक्तहेतुवाधेवातिरिक्तं स्यापितं भवति । यच्चातिरेकदोषस्य शान्त्यै भवति । देवां दक्षिणां विवत्ते—

अष्टाभूङ्गद्विरण्यमिति । अष्टाभिर्भिर्दुर्भिक्षाञ्जितमष्टाभूङ्गादृशं हिरण्यं दद्याद्यस्मादियं वशा सगर्भा साऽष्टाभिः पादैर्युक्ता । आत्मा पशोर्देहो यस्मादतिरिक्तो नवमस्त्वस्मादष्टाभिर्भिन्दुमिथुकं हिरण्यमष्टाभिः पादैर्युक्तेन पशुना च सदृशं भवतीति पशुप्राप्त्यै संवद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अष्टाभूङ्गद्विरण्यमुष्णीनेन ऽऽदेष्टव्य कोशेऽवधाय द्वितीयेऽवधाय तृतीयेऽवधायति ” इति । तदेतद्विवत्ते—

अन्तरकोश इति । वसुकांशमारभ्य योऽन्तराभ्यन्तरस्तृतीयः कोशस्तस्मिन्कोशे तद्विरण्यमुष्णीनेन सर्वता वेदनीयम् । यथैव तद्विरण्यं चतुर्भिर्विष्टं तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्विष्टो भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—उत्वं बहिर्वेष्टनं तस्याभ्यन्तरे चर्त्त तस्याभ्यन्तरे मांसं तास्त्वभ्याभ्यन्तरेऽस्थि अस्थनोऽभ्यन्तरे पशोर्जीविः । एवं हिरण्यस्य पशुसदृशे सति तद्वानेन यावान्संपूर्णः पशुस्तं प्राप्य स्वाधीनं करोति । इदानीमेतत्तद्वत् कर्म नियतम्—

(भूत्यादिकामस्य वशालम्भनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

यस्यैवेति । यस्य यजमानस्य यज्ञे वशागममपराधं निमित्तीकृत्यः वेद्योक्त-
हीमत्त्वा प्रायश्चित्तिः क्रियते स यजमानः प्रायश्चित्तेन प्रकृतेन यज्ञेनैवा-
वस्तुमन्तरो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवविवेकदर्शने वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयनैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो मूष॑ शुचि॒षा उ॒र्ष नः॑ स॒हस्रं॑ ते
नि॒युतो॑ वि॒श्ववार॑ । उ॒र्षो ते॒ अ॒धो म॑र्द्य॒मया॒मि
यस्य॑ दे॒व दधि॑षे पू॒र्वपे॑र्यम् । आकू॒त्यै त्वा
कामा॑य॒ त्वा स॒मृष्ये॑ त्या कि॒क्कि॒टा ते॒ मनः॑
प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ कि॒क्कि॒टा ते॒ प्रा॒णं वा॒यवे॑
स्वाहा॑ कि॒क्कि॒टा ते॒ चक्षुः॑ सू॒र्याय॑ स्वाहा॑
कि॒क्कि॒टा ते॒ श्रोत्रं॑ द्यावा॒पृथि॒वीभ्या॑ स्वाहा॑
कि॒क्कि॒टा ते॒ वा॒य॑ स॒स्वये॑ स्वाहा॑ (१) ।

त्वं तुरीयां वाशिनीं वशाऽसि मरुदयत्वा मन-
स्ता मर्ष आऽशयत् । वशा त्वं वाशिनी गच्छ
देवान्तस्तथाः संतु यजमानस्य कामाः ।
अजाऽसि रयिष्ठा पृथिव्या सीदोर्ध्वाऽतरिक्ष-
मुप तिष्ठस्व दिवि ते बृहद्धाः । तन्तुं तन्वन्-
जस्तो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पयो रक्ष
धिया छतान् अनुत्तणं दयत जोगुवामपो

(भूत्यादिकामस्य वशात्कर्मनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् । मनसो हवि-
रीसि प्रजापतेर्वर्णो गात्राणां ते गात्रभाजो
भूयास्म (२) ॥

(सरस्वत्यै स्वाहा मनुस्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वशागर्भनिमित्तोऽयं होमोऽस्मिन्प्रथमे श्रुतः ।

अथ द्वितीयानुवाके भूत्यादिकामस्य वशात्कर्मनार्थं पञ्चा वक्तव्याः ।

कल्पः—“ वायव्यामालभेत भूतिकाम इत्युक्तानि देवतानि वायव्यामुपाक-
रीत्या वायो भूय शुचिषा इति ” इति । पाठस्तु—

आ वायो भूषेति । हे वायो त्वमागत्य पशुं भूषाटकुरु । हे शुचिषाः
शुद्धहविःपालक त्वं नोऽस्मानुगच्छ । हे विश्वार विश्वव्यापक ते सहस्रं
निपुतः सन्ति । निपुच्छन्नेन वायुगहनभूता अथा उच्यन्ते । ते त्वान्वः
ब्रह्मरूपमनं मयं हर्षकरं तस्मादगो समीपे त्वामपाणि प्राप्नोमि । त्वदे देव
मस्य पशोः संनन्वि हविः पूर्वपेयं सोमसदृशमिति मनो दक्षिणे मनो भुववानसि
तादृशेन हविषा त्वामपामीत्यन्वयः । कल्पः—“ आकृत्यै त्वा कामाय त्वेति
पर्यगो क्रियमाणे जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आकृत्यै त्वेति । हे पशो, आकृत्यै मदीयसंकल्पसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
तथा कामायामीष्टपालनार्थं त्वां प्राप्य तथा समृद्धे समृद्धिसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
किंकिटाकारपूर्वकं ते मनः प्रणिपित्वेदमाज्यद्रव्यं प्रजापतये स्वाहा हुतमस्तु ।
किंकिटेत्यनुकरणशब्दः । मनुष्या हि पशूनामाभिमुख्यार्थं मुखमध्ये स्वजि-
ह्वामुपस्थमाकुञ्च्य कंविद्भवनिवशेन कुर्वन्ति । सोऽयं ध्यनिः किंकिटाशब्दे-
नानुक्रियते । आकृत्या इत्यादिकमुपरितनमन्त्रेणानुगम्य सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

(भूत्यादिकामस्य वश लम्पनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ त्वं तुरीयेत्युद्दिचीं नियमान्पनुपन्नये ” इति । पाठस्तु—

त्वं तुरीयेति । हे पशो त्वं तुरीयोपरितनमन्त्रे लोकात्रयस्य वक्ष्यमाणत्वात्-
इपेक्षया चतुर्थी वशिनी । वश इन्द्रियनियमः । वृषभसंयोगापेक्षाया अभा-
वात् । वशाऽस्या अंस्तीति वशिनी । वशाऽसि बन्ध्या भवसि । तदेतद्वशि-
नीत्वं वशात्वं प्रतिपादयति । यद्यस्मात्कारणात्पुरुषाभिलाषयुक्तेन मनसा सखदेव
गर्भस्त्वामाशयस्वामागत्य त्वदुदरे गयनं कृतवान्, तस्माद्द्वितीयतृतीयादि-
पुरुषसंयोगेच्छारहितत्वात्त्वं वशिनी । अतश्चान्तररहित्याद्वशाः । तादृशी त्वं
हवीरूपेण देवान्गच्छ । तेन च गर्भेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः—“ अजाऽसि रयिष्ठेति निह्नयमानाम् ” इति ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अजाऽसि रयिष्ठेति । हे पशो त्वमजाऽसि जातिवश्यागी भवसि ।
रयिष्ठा धने स्थिता हविःस्वरूपत्वेन देवानां धनभूताऽसि । तादृशी त्वमादौ
पृथिव्यां सीदोषविश । तत्र ऊर्ध्वोन्मीता सत्यन्नरिक्षमुपतिष्ठस्व प्राप्नुहि ।
दिवि ते बृहद्भाः प्रौढं तेजः । एवं त्रिषु लोकेषु तिष्ठ । कल्पः—“ तन्तुं
तन्वन्निति वषां जुष्टेति ” इति । पाठस्तु—

तन्तुं तन्वन्निति । हे पशो रजसो रजआत्मकस्य हविषस्तन्तुं तन्वन्वि-
स्तारं कुर्वन्मानुषविहि आदित्यमनुगच्छ । किंच धिया कृतान्पशुपा
संपादिताञ्ज्योतिष्ठतः प्रकाशयतः पथोऽस्पृश्यस्वर्गमार्गान्निक्ष । कल्पः—
“ अनुत्तवर्णं वयत जोगुवाभय इति हविः ” इति जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अनुत्तवर्णमिति । हे हृष्यादीनि पथङ्गानि जोगुवां निर्वर्धनेन संपा-
प्यर्थं त्वमणानामस्माकमपः कर्मात्त्वग्रमनतिरिक्तं वयत कुरुत । हे
पशो मनुर्भव मनुर्निवात्वादको भव । ततो दैव्यं जनं जनय । अयं च
यजमानो जन्मान्तरे यथा देवजनो भवति तथोत्पादय ।

कल्पः—“ मनसो हविरसीति हविःशेषान्नाश्नन्ति ” इति । पाठस्तु—

मनसो हविरसि । हे पशो त्वं मनसो मन्दव्यस्य देवस्य हविरसि
प्रजापतेर्वर्णः । स्वरूपमसि । तेनेत्यादित्वात् । तादृशस्य तव गात्राणामङ्गानां
माशनादयं गात्रमाजः पुष्टाङ्गा भूयास्म । अथ विनियोगसंग्रहः—

(काम्यपञ्चालम्भनविधिः)

आ वायो इत्यपाकुर्यादाकुर्ये पञ्चमिह्वितिः ।

त्वं गच्छन्तीं मन्त्रगित्वा इत्यपानामनेति च ॥

तन्तुं वषाहृतितस्तद्वदन्त्येति हावर्हतिः ।

मनःशेषान्मक्षयन्ति मन्त्रा एकादशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात्ते गर्भ-
मदधातां तस् सोमः प्राज्जनयद्गमिरग्रसत स एतं
प्रजापतिराग्नयमष्टाकपालमपश्यत्तं निरवपत्ते-
नैवैनामग्नेरधि निरक्कीणात्तस्मादप्यन्यदेवत्या-
मालमान आग्नेयमष्टाकपालं पुरस्ताच्चिर्वे-
दग्नेरैवैनामधि निष्क्रीयाऽऽलभते यत् (१)
वायुर्व्यवात्तस्माद्वायव्या यदिमे गर्भमदधातां
तस्माद्वावापृथिव्या यत्सोमः प्राज्जनयद्गमिर-
ग्रसत तस्माद्गमीषोभीया यदनयोर्वियत्योर्वा-
गवदत्तस्मात्सारस्वती यत्प्रजापतिरग्नेरधि नि-
रक्कीणात्तस्मात्प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदे-
वत्या यदजा वशा वायव्यामा लभेत भूति-
कामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन
(२) मागधयेनोर्ष धावति स एवैनं भूतिं
गमयति धावापृथिव्यामा लभेत कृपमाणः
प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पर्जन्यो वर्षति

व्यस्यामोपधयो लोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं
 भवत्यमीपोमीयामा लभेत यः कामयेताञ्ज-
 वानञ्चादः स्थामित्यमिनैवान्नमव रुन्धे सोमै-
 नान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति सारस्वतीमा
 लभेत यः (३) ईश्वरो वाचो वर्दितोः सन्वा-
 चं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति - सैवास्मिन्वाचं दधाति
 प्राजापत्यामा लभेत यः कामयेतानभिजित-
 मभि जयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देव-
 ताभिरिषानभिजितमभि जयति वायव्ययोपा-
 करोति वायोरेवैनामवरुध्याऽऽ लभेत आकू-
 त्ये त्वा कामाय त्वा (४) इत्याह यथाय-
 जुरेवेतत्किक्किटाकारं जुहोति किक्किटाकारेण वै
 ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्राऽऽरण्याः पतन्ति य-
 त्किक्किटाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां धृत्यै
 पर्यमौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तोमेवैनां सु-
 वर्गे लोकंगमयति त्वं तुरीया वशिनि वशाऽ-
 सीत्याह देवत्रैवेनांगमयति सत्याः सन्तु यज-
 मानस्य कामा इत्याहैष वै कामः (५) यज-
 मानस्य यदनार्त उह्यं गच्छति अस्मादेवमा-
 हाजाऽसि रयिषेव्यहिवैवेनां लोकेषु प्रति
 दपयति दिवि ते बृहद्वा इत्याह सुवर्ग एवा-
 स्मै लोके व्योर्विधासि त्वं वत्सवर्जसो

(काश्यपश्वालम्भनविधिः)

मानुमन्विहीत्याहेमानेवास्यै लोकाञ्ज्योतिष्म
तः करोत्यनुत्त्वणं वक्षत जुगुवामप इति
(६) आह यदेव यज्ञ उत्त्वणं क्रियते तस्यै-
वेषा शान्तिर्मनुर्भव जनया दैव्यं जनमिस्थाह
मानभ्यो वै प्रजास्ता एवाऽऽद्याः कुरुते मनसो
हविरसीत्याह स्वगाकृत्यै गात्राणां ते गात्रभा-
जो भूयास्मेत्याहऽऽशिषमेवैतामा शास्ते तस्यै
वा एतस्या एकमेवाद्वैवयजनं यदालम्बाया-
मभ्रः (७) भवति यदालम्बायामभ्रः स्या-
दप्सु वा प्रवेशयेत्सर्वा वा प्राङ्नीयाद्यदप्सु
प्रवेशयेद्यज्ञवेशनं कुर्यात्सर्वामेव प्राङ्नीयादि-
न्द्रियमेवाऽऽत्मन्धत्से सा वा एषा त्रयाणामे-
वाधरुद्धा संवत्सरसदः सहस्रयाजिनो गृहमे-
धिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवेषाऽऽप्ता (८) ॥

(यस्त्वेन सारस्वतीमा लभेत यः कामाय त्वा कामोज्ज
इत्यभ्रो दिपत्वारिश् शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुषाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

मन्त्राः काम्यपञ्चाल द्वितीये समुदीरिताः ।

अथ तृतीये तद्विविचक्ष्यते । तत्राऽऽह तं पञ्चमालम्भमानस्य पूर्वं कर्तव्यमष्टा-
कपालं पुरोडाशं विधातुं मस्तौषि—

इमे वै सहेति । इमे द्यावापृथिव्यौ पुरा सहाऽऽस्तामवियुक्ते अभूताम् ।
ते च सहस्थिते उभे वायुर्व्यवावियुक्ते अकरोत् । ते च पुनर्वायुना संपरिष्वक्ते
सत्यौ वशात्पुं गर्भं धारितवत्यौ । तं च गर्भं सोम उक्कृषादजनयत् । उत्पादितं
तमेतमग्निम्यजितवान् । तवः प्रजापरिमैरुक्ताचिरत्वेन पुरोडाशं निरुप्य तस्मा-
दग्नेरौ वशां निष्क्रीतवान् । इदानीं विधत्ते—

तस्मादपति । तस्मादग्नेः सकाशात्प्रजापतिना वशा निष्क्रीता तस्मादृशा-
या यद्यप्यग्नेरन्या देवता तथापि तदालम्भात्पूर्वमाग्नेयं पुरोडाशं कुर्यात् । तेन
पुरोडाशेनाग्नेः सकाशाद्वशां निष्क्रीय तदालम्भे प्रवृत्तो भवति ।

कासावन्यदेवत्येत्याकाङ्क्षायां तद्योग्यान्देवताविशेषान्दर्शयति—

यद्वायुर्व्यवाविति । कारकत्वस्य पूर्वदर्शितत्वात्तच्चेदेवतात्वं युक्तम् । संश्लिष्टे
द्यावापृथिव्यौ यदा वियुज्येते तदा वेणुदलविभागध्वनिः समुत्पन्नस्तादृ-
शाचो वदनम् । तस्मादुपकारित्वात्तत्स्वत्यत्र देवता । अदेवं वायुद्यावापृथिव्यग्नी-
षोमसरस्वतीप्रजापतिनाम देवतात्वात्तेष्वमजा वन्द्या सर्वदेवत्येत्युच्यते । तत्रै-
श्वर्यसिद्धये देवताविशेषं विधत्ते—

षासव्यामेति । रुपीवलस्य सस्यसमृद्धिस्तथा पविष्ठां काम्यमानस्य देवतां
विधत्ते—

द्यावापृथिव्यामेति । विविधं रोहन्त्युत्पद्यन्ते । ततोऽस्य यजमानस्य सस्यं
समृद्धिशीलं भवति ।

अजसमृद्धिं तद्भोगसाधय्यं च काम्यमानस्य देवतां विधत्ते—

अग्नीषोमीयामेति । अजसमन्नमक्षणसाधय्यम् ।

राजादिसमारन्नययोग्यां वाचं काम्यमानस्य देवतां विधत्ते—

सारस्वतमिति । देवास्त्रास्त्रावत्त्वाद्वाचं वदितुं सपर्यः तन्नपि तन्नाक-
मादिमतिवन्द्येन नो य पदेत्तस्मायं विधिः ।

(काम्यपश्चालम्भनविधिः)

यत्फलमुपायान्तरेण न संपादितं तत्संपादनकामस्य देवतां विधत्ते—

प्रजापत्यामेति । आ वायो भूषेत्येतामुचं विनियुङ्क्ते—

वायन्वयेति । एनां वशामवरुध्य संपाद्य । होममन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

आकूयै त्वेति । जिह्वाप्राकुञ्चननिष्पाद्याः पशुप्रिया ये ध्वनिविशेषास्तत्पूर्वकं होमं विधत्ते—

किक्किटाकारमिति । आकूत्या इति मन्त्रमुच्चार्य जिह्वाग्रेण ध्वनिविशेषं कृत्वा पश्चाज्जुहुयात् । तेन ध्वनिना गोमहिषादयो ग्राम्याः पशवः क्रीडन्ते । आरण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतोऽयं ध्वनिर्ग्राम्यपशुध्वये भवति ।

अस्याऽऽज्यहोमस्य कालं विधत्ते—

पर्यम्नाविति । उत्सुकेन पशोः प्रदक्षिणावृत्तिः पर्यग्निकरणं तद्यदाऽनुष्ठीयते तदैवायं होमस्तथा सति जीवनयुक्तामेनां स्वर्गं प्रापयति । मन्त्रेषु मनआदीनां प्रजापत्यादिषु हुतत्वाभिधानात् ।

नियमानपश्चनुमन्त्रणमन्त्रे देवान्गच्छेत्यस्याभिप्रायं दर्शयति—

सत्याः सन्तिवति । अयं यज्ञोऽनार्तो विभ्ररहित उद्वचमुत्तमामुचं समार्धि गच्छतीति यदेष एव यजमानस्य मुख्यः कामस्तत्समाप्त्या फलस्यावश्यंभावात् । तस्माद्भव्युः कामाः सत्याः सन्तिवत्येवं ब्रूते ।

हन्वमानानुमन्त्रणमन्त्रे पृथिव्यां सीदित्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति—

अजाऽसि रयिष्ठेति । चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवि ते बृहदिति । अस्मै यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशमुत्पादयति । वषाहोममन्त्रे पथ इति लोका विवक्षिता इति दर्शयति ।

तन्तुं तन्वाञ्जिति । हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अनुत्वनमिति । विधिमतिक्रम्यानुष्ठितमङ्गमुत्वनम् । अनुत्वनशब्दोच्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे मनुशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—

ममुर्भवेति । स्वायंभूवस्य मनोः प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतिसृष्टा दैव्यजनादयः सर्वाः प्रजा मानव्यो भवन्ति । अतोऽनेन मन्त्रभागेन (ण) ताः

(काम्यपञ्चालम्भनविधिः)

सर्वा आद्या भोग्याः कुरुते । हविःशेषपाशनमन्त्र (न्वे) [हविःशेष]-
स्योदरगतं (खं) कर्तुं मजःशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मनस्ते हविरसीति । तस्मिन्मन्त्र उत्तरभागस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

गात्राणामिति । एतस्या वशाया आलम्भे वर्जनीयं दिनं दर्शयति—

तस्यै वा इति । अस्यां वशायमालम्भाय सस्यां गमने मेघस्तरणेन
षड्दुर्दिनं भवति तदेवैकं दिनमेतस्या वशाया देवयागानर्हम् । तस्माद्यदस्य मेघो
न भविष्यतीति निश्चयो मनसि जायते तदानीमेवैतामालभेत ।

तस्याः छतेऽपि प्रमादादप्रदर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह—

यद्दालङ्घ्यायामिति । तत्र जलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सवर्षाः पञ्चदश
रात्रान्तः । तदुभयं स्पष्टी करोति—

यद्दालङ्घ्यं प्रवेशयेदिति । यद्दालङ्घ्यं पञ्चविंशतम् । यजमानः सवर्षाशमेने-
न्द्रियमास्थानि धारयति । एतदेवाभिप्रेत्या सूत्रकारेणोक्तम्—सर्वा वा पञ्चदश
एवान्वहं प्राप्नीयादिति । एतस्यां वशायां मुख्यधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एषेति । सैवं वशा त्रयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य
कस्मेति तदुच्यते—गवामयनादिरूपं संवत्सरसप्तं योऽनुविष्ठति सोऽयं संव-
त्सरसप्तस्य । सहस्रसंख्याकदाक्षिणायुक्तेन यजेन यो यजते सोऽयं सहस्र-
याजी तस्य । संवत्सरसप्तर्वाचीनेष्वपि सवेषु यो गृहपतित्वेन दीक्षितो भवति
सोऽयं गृहमेधी तस्य । त एव त्रयोऽधिकारिणः एतस्या वशाय यजे-
रंस्तेषामेवैषा वशा युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

होतृश्रुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्तं च चित्तिश्चाऽऽकूतं चाऽऽकूतिश्च वि-
ज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शर्करीश्च दर्शश्च
पूर्णमासश्च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिजं या-
निन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै
विशः समनमन्त सर्वा स उग्रः स हि हर्म्यो
बभूव देवासुराः संयत्ता आसन्तस इन्द्रः प्रजा-
पतिमुपाधावत्तस्मा एताज्यान्प्रायच्छत्तान-
जुहोत्ततो वै देवा असुरानजयन् यदजयन्तज्ज-
यानां जयत्व स्वर्धमानेनेते होतव्या जयंर्येष
तां पृतनाम् (१) ॥

(उग्र १३३विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चित्तुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अजा वशा सा तु काम्या तद्विभिः स्यात्तृतीयके ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“ जयानम्यातानां संप्रभूत इति नाक्षणव्याख्याता
अस्मिन्ब्रह्मनित्यम्यातानेध्वनुषजति ” इति । तत्र चतुर्थानुवाके जया
उच्यन्ते । तत्राऽऽदौ जयसंज्ञकांस्योदश मन्त्रान्यठति—

चित्तं च चित्तिश्चेति । सामान्याकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रतीतं
वस्तु चित्तम् । वक्ष्यमाणोपेक्षया तमुच्चपार्थश्च शब्दः । इदं चित्तं मयि ममा-
स्तिवति शेषः । एवमुत्तरत्र योज्यम् । चित्तिर्निर्विकल्पकज्ञानम् । आकूतं
संकल्पितं वस्तु । आकूतिः संकल्पः । विज्ञातं विशेषाकारेण निश्चितं

(अभ्यासानमन्त्राभिधानम्)

वस्तु । विज्ञानं तन्निश्चयः । मनो ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् । शक्करीश्वशुरादि-
 बाह्येन्द्रियशक्यः । दर्शपूर्णमासौ यागविशेषौ । बृहदथन्तेरे सामनी ।
 प्रतनाश्वेषु सङ्घर्षाभाभिगमनेषुयः प्रजापतिवृष्णे वर्षयिव इन्द्राय जयाञ्जयहे-
 तुमन्वानेतान्प्रायच्छत् । तस्मा इन्द्राय विशः प्रजाः सर्वाः समनमन्त-
 सम्यमानता विधेया अभवन् । स चेन्द्रः स्वासु प्रजासूयः शिक्षकोऽभवत् ।
 हि यस्मात्त इन्द्रो हव्यो होमयोग्यो बभूव तत्तस्मिन्निन्दे प्रजापतेरनुग्रहो
 युक्तः । अथैतैर्मन्त्रैर्होमं विधातुं प्रवर्तते—

देवासुराः संयत्ता इति । जयन्त्येभिरिति जयाः । अथ विधत्ते-
 स्पर्धमानेनेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्निभूतानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो
 ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो
 दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
 सत्यानां वरुणोऽपाः संमुद्रः स्रोत्यानामन्नः
 साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम ओष-
 धीनाः सविता प्रसवानाः रुद्रः पशूनां त्वष्टा
 रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधि-
 पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे
 ततोस्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन्ब्रह्मज-

(अभ्यातानमन्त्राभिधानम्)

स्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्क्ष-

मैक्षस्यां देवहृत्याम् (१) ॥

(अत्रे सप्तदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टकं

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

जयारुयमन्त्रतद्धोमाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्याताना उच्यन्ते । तन्मन्त्रपाठस्तु—

अग्निभूतानामिति । अयमाग्निभूतानां प्राणिनामधिपतिः स्वामी । त
 तादृशो यामवतु । अधिपतिः स माऽवत्वित्येतत्पदचतुष्टयं वक्ष्यमाणेषु पठ्यन्तेषु
 वाक्यशेषत्वेनानुवर्तते । ज्येष्ठानां वृद्धतमानां लोकपालानामिन्द्रोऽधिपतिः । यम-
 शाब्देनाग्निविशेष उच्यते । अग्निर्वायु यम इति श्रुत्यन्तरात् । अग्निवायुस्य-
 चन्द्रबृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रब्राह्मणजातीनामधिपतयः प्रसिद्धाः । विषः
 सत्यवचनानामधिपतिः । वरुणः कूपादिगतानां स्थिराणां [मया]मधिपतिः । तनुवृ-
 स्रोत्यानां नदीप्रवाहगतानामयामधिपतिः । अन्नं साम्राज्यानां तार्वमोमराज-
 भोग्यानां द्रव्याणां स्वामी । अनुवर्त्यमानस्य लिङ्गमपत्ययं द्योतयितुमाधिपति-
 तन्माऽवत्वित्याम्नातम् । सोमसवितुरुद्रत्वष्टार ओषधमनुज्ञाप *शुरूपाणामधि-
 पतयः प्रसिद्धाः । विष्णुः पर्वतानां गोवर्धनादीनामधिपतिः । परुतो गणाना-
 मादित्यवस्वादिगणदेवतानां स्वामिनः । अत्रानुपच्यमानस्य वचनमपत्ययं द्योतयि-
 तुमाधिपतयस्ते माऽवत्वित्याम्नातम् । पितर इत्यादीनि यजुर्मन्त्राणां पदानि ।
 पितृपितामहशब्दौ जीवद्विषयौ । तत्तत्तामहशब्दौ मृतविषयौ । सपिण्डता तु
 पुरुषास्तत्तमाद्दिनिवर्तते । ततः सप्तमादूर्ध्वा ये विपकुटास्ते परे । ततोऽर्वाचीनाः
 संनिकृष्टा अत्रे । हे पित्रादयो यूयमिहैव तेषु तेषु विषयेषु मामवव रक्षत ।
 कुत्र कुत्रेति तदुच्यते—अस्मिन्ब्रह्मक्षत्रां ब्राह्मणजातावस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्या-

* सर्वपुस्तकेषु पशुस्वरूपाणामिति वर्तते तत्प्रामादिकम् ।

(अभ्यातानहोमाभिधानम्)

शासनीये पञ्चमभ्युदितेषुऽस्मिन्कलेऽस्यां पुरोधायां पुरस्करणरूपेऽस्मिन्पाधान्येऽ-
स्मिन्कर्माणि क्रियमाणेऽस्मिन्नुष्ठानाविशेषेऽस्यां देवहूत्यां देवान्प्रति यदेतदस्मदी-
यमाह्वानं तस्मिन्नाह्वाने । एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां रक्षत । पितर इत्यादिके
चरममन्त्रे समान्नातमस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादिकं पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुष्ठानीयम् ।
तथा सत्यस्मिन्वातामपिपविः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मन्निन्द्रो ऽप्येष्टानामधिपतिः स
माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मन्, इत्येवं सर्वत्र पाठः संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयते-

तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञोऽकु॑र्व॒त तद॑सु॒रा अ॑कुर्व॒त ते
दे॒वा ए॒तान॑भ्या॒तानान॑भ्यन्तान॒भ्यात॑न्व॒त य-
दे॒वानां॑ क॒माऽऽसी॑दा॒र्घ्यते॑ तद्य॒दसु॑राणा॒ न
तदा॑र्घ्य॒त येन॑ क॒र्मणे॑त्स॒त्तत्र॑ होत॒व्याः स॒धो-
त्ये॒व तेन॑ क॒र्मणा॑ यद्वि॒श्वे दे॒वाः स॒मम॑रन्त॒स्मा-
द॒भ्याता॑ना वै॒श्वदे॒वा यत्प्र॑जाप॒तिर्ज॑यान्प्राय-
च्छ॒त्तस्मा॑ज्जयाः प्राजाप॒त्याः (१) यद्वा॑हू-
भृ॒द्दी रा॒ष्ट्रमा॑ऽद॒दत् तद्वा॑हूभृ॒ताः रा॒ष्ट्रभृ॑त्त्वं ते
दे॒वा अ॒भ्याता॑नैर॒सुरा॑न॒भ्यात॑न्व॒त ज॒यैर॑जयन्रा-
ष्ट्रभृ॒द्दी रा॒ष्ट्रमा॑ऽद॒दत् यदे॒वा अ॒भ्याता॑नैर॒सुरा॑-
न॒भ्यात॑न्व॒त तद॑भ्या॒तानाना॑म॒भ्याता॑नत्वं य-
ज॒यैर॑ज॒यन्त॑ज्जाया॒वां ज॒यत्वं यद्वा॑हूभृ॒द्दी रा॒ष्ट्र-
मा॑ऽद॒दत् तद्वा॑हूभृ॒ताः रा॒ष्ट्रभृ॑त्त्वं तयो॑ दे॒वा
अ॒भ॒वन्प॑राऽसु॒रा यो आ॒त॒व्य॒वान्त्स्या॑त्स ए॒ता-

(अभ्यातानहोमतभिधानम्)

अजुहुयादभ्यातानैरेव भ्रातृव्यनभ्यातनुते जयै-
जयति राष्ट्रभृद्भीं राष्ट्रमा दत्ते भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ २ ॥

(पाजापत्याः सोऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयपाठके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अभ्यातानाभिधा मन्वाः पञ्चमे समुदीरिताः ।

अथ षष्ठे तद्धोमविधिरभिधीयते । तत्र होमं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । अभ्यातानाख्यान्मन्वान्कर्षसमृद्धिहेतुदृष्ट्वा तानाभिधु-
रूपेणाऽऽनीय देवा अजुहवस्तेन देवानां कर्म समृद्धमाप्तीत् । तद्धोमना-
वादसुहृद्भिः कर्म न समृद्धम् । अथ विधत्ते—

येन कर्मणेति । इत्सेदद्विभिच्छेत् । सभ्रोत्येव समृद्धिं प्राप्नोत्येव ।

अथ भ्रातृव्यवतः समुच्चितानामभ्यातानजयराष्ट्रभृतां होमं विधत्ते—

यद्विश्वे देवा इति । यस्मात्सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्वा-
न्तमभरन्तपादितवन्तस्तस्मादेते वैश्वदेवा इत्युच्यन्ते । यस्मात्प्रजापतिर्जया-
निन्वाय प्रापञ्च्यत्तस्माच्च पाजापत्या इत्युच्यन्ते । यस्मादुपरितनानुवाकाभ्रातृ-
राष्ट्रभृत्संज्ञकैर्मन्त्रैस्तुरासंघिदराष्ट्रं देवाः स्वीकृतवन्तस्तस्माच्च राष्ट्रभृत उच्यन्ते ।
देवास्तु प्रथममभ्यातानैरसुरान्वशीकृत्य जयैर्विनष्टैर्भयान्कृत्वा राष्ट्रभृद्विस्तदीयं
निवासस्थानमपहृतवन्तः । अभ्यातन्वत एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं ध्रियते स्वी क्रियत एभिरिति राष्ट्रभृत्त्वम् । समुच्चितैरतैस्त्रिभिर्हो-
मैर्देवा विजयिनोऽभवन् । अंतुरास्तु पराभृताः । अथ विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । अभ्यातविदेशीकारः । जयोऽन्यदीयेभ्यर्चनाश-
नम् । राष्ट्रदानं तदीयमूमेरपहारः । तच्चिविधफलसिद्ध्यर्थं विविधान्समुच्चित्य
जुहुयात् ।

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

येनेर्सेत्कर्मणा तत्र जयहोमोऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥

होम आहवनीये स्यात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारभ्य श्रूयते—“येन कर्मणेत्संस्तत्र जयाञ्जुह्यात्तद्वप्राष्ट्रभूतो जुहोत्य-
भ्यावानाञ्जुहोति” इति । ईत्सेष्टदिमिच्छेत् । चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः ।
ऋताषाडित्यादयो राष्ट्रभूतः । अग्निर्भूतानामित्यादयोऽभ्यावानाः । तत्र वैदिक-
कर्मणीव लौकिककृष्यादिकर्मण्यप्युद्देरिष्यमाणत्वात्संकोचे कारणाभावाञ्जया-
दिहोमः सर्वशेष इति चेन्मैवम् । यदाहवनीये *जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः
मीति इति वाक्येन होममुद्दिश्याऽऽहवनीयविधानात्कृष्यादौ तदभावाद्वैदिके-
ष्वेव जयादिहोमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऋताषाडुतर्धामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽ-
प्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ताभ्यः
स्वाहा संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्व-
स्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः सुषुप्नः सूर्य-
रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो

[मपा० ४ अनु० ७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१५६२

(राष्ट्रभन्मन्त्राभिधानम्)

वे॒कुर॑यो भु॒ज्युः सु॒पर्णो॑ य॒ज्ञो गन्ध॑र्वस्तस्य
दक्षि॑णा अ॒प्सर॑सः स्त॒वाः प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा
मनः (१) गन्ध॑र्वस्तस्य॒वर्त्ता॑मान्य॒प्सर॑सो
वहन॑य इ॒पिरो॑ वि॒श्वव॑न्ध॒चा वा॑तो गन्ध॑र्वस्त-
स्याऽऽपोऽ॒प्सर॑सो मु॒दा भु॑वनस्य प॒ते यस्य॑
त उ॒परि॑ गृ॒हा इ॒ह च॑ । स नो॑ रा॒स्वाग्या॑निः
रा॒यस्पोष॑स् सु॒वीर्य॑स् सं॒वत्स॑रीणास् स्व॒स्तिम् ।
पर॑मे॒ष्ठ्यधि॑पतिर्मृ॒त्युर्गन्ध॑र्वस्तस्य वि॒श्वम॑प्स-
र॒सो भु॑वः सु॒क्षितिः॑ सु॒भूति॑भ॒द्रकृ॑त्सु॒र्वान्य॑ज॒न्यो
गन्ध॑र्वस्तस्य वि॒द्युतो॑ऽ॒प्सर॑सो रु॒चो क॑रे॒हेति॑र-
मृ॒डयः (२) मृ॒त्युर्गन्ध॑र्वस्तस्य प्र॒जा अ॒प्स-
र॒सो भी॑रुव॒श्चारुः॑ कृ॒पण॑काशी का॒र्मा गन्ध॑र्व-
स्तस्याऽऽध॒योऽ॒प्सर॑सः शोच॑र्यन्तीनामि॒ स इ॒दं
ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु ता इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑न्तु तस्मै
स्वाहा॑ ताभ्यः स्वाहा॑ स नो॑ भु॒वन॑स्य प॒ते
यस्य॑ त उ॒परि॑ गृ॒हा इ॒ह च॑ । उ॒रु ब्रह्म॑णेऽस्मै
क्ष॒त्राय॑ महि॒ शर्म॑ यच्छ (३) ।

(मनोऽमृडयः षट्पवारिःशब्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाह्निके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अभ्याताना जयै राष्ट्रभुञ्जिः पष्ठे तु वर्णिताः ।

अथ सप्तमे राष्ट्रभुन्मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेषमग्निकाण्डे सूत्र-
कारो दर्शयति—“ षड्भिः पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभुतो जुहोत्युत्तराषाढृतधामेति
पर्यायमनुद्वयं तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिं जुहोति ताम्भ्यः स्वाहेत्युत्तरामेवमितरा-
न्यञ्च पर्यायान्विभजति भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तम्याहुतीनां त्रयो-
दशेतेन व्याख्यातं भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति दश वा ”
इति । अत्राऽऽद्येषु षट्पर्यायेषु प्रथमं पर्यायमाह—

ऋतापाडिति । ऋतेन सत्येन सह सर्वमनृतमाभिभवतीत्युत्तराषाढ । ऋतश-
ब्दाच्च धाम स्थानं यस्यासावृतधामा । तादृशोऽग्निनामकः कश्चिद्रन्धर्वस्तस्यो-
पधिदेवता अप्सरसः भियाभार्याः । ऊर्ज इति तासां नामधेयम् । ऊर्जयन्ति बल-
वन्तं प्राणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जः । स गन्धर्व इदं ब्रह्म बृहत्क्षत्रं फलसमर्थमिदं
कर्म हविर्वा पातु रक्षतु फलपर्यवसन्नं करोतु । ताश्चाप्सरस इदं ब्रह्म क्षत्रं च
पातु वेधा रक्षन्तु । तस्मै गन्धर्वाय स्वाहा हुतमस्तु । ताम्भ्योऽप्सराम्भ्य इदं
स्वाहा हुतमस्तु । अथ द्वितीयपर्यायमाह—

संहितो विश्वसामोति । संधीयते सर्वमनुसंधीयतेऽनेनेति संहितः । वि-
श्वानि सामान्यवसितान्यास्मिन्निति विश्वसामा । तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्रन्धर्व-
स्तस्य मरीचिदेवताः भिया भार्या आयुव इति तासां नामधेयम् । आयन्ति
शीघ्रमामच्छन्तीत्यायुवः । नाम स इदं ब्रह्मेत्यादिकं सर्वत्रानुषजनीयम् । अथ
तृतीयपर्यायमाह—

सुपुन्नः सूर्यरश्मिरिति । शोभनं सुम्नं सुखमस्येति सुपुन्नः । सूर्यस्यैव
रश्मिरेत्यासी सूर्यरश्मिः । चन्द्रमोनामकः कश्चिद्रन्धर्वस्तस्य नक्षत्रसदृशानि
शरीराणि भार्यास्ताश्च वेङ्कुरिनामिकाः । चित्तविकारहेतुत्वादेकुरय इत्युच्यन्ते ।
अथ चतुर्थपर्यायमाह—

भुज्युः सुपर्ण इति । भुनक्ति पालयति विश्वमिति भुज्युः । पक्षिवदाका-
शैवशगमित्वात्सुपर्णस्तादृशो यज्ञनामकः कश्चिद्रन्धर्वस्तस्य च दक्षिणारूपा

(राष्ट्रभूमन्त्राभिधानम्)

देवता भार्यास्ताश्च स्तूयन्त इति व्युत्पत्त्या स्तवा इत्युच्यन्ते । अथ पञ्चमं पर्यायमाह—

प्रजापतिरिति । प्रजानां पालकः प्रजापतिः । विश्वं कर्म करणीयं यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशो मनोनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य च ऋक्तामदेवता भार्यास्ताश्च सौन्दर्यं वहन्तीति वद्वय इत्युच्यन्ते । अथ षष्ठं पर्यायमाह—

इषिरो विश्वव्यचा इति । इष्यमाणवस्तुसंपन्नत्वादिविरः । विश्वं विशे-
षेणाश्चति गच्छतीति विश्वव्यचाः । तादृशो वातनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्याभेदे-
वता भार्यास्ताश्च हर्षयुक्तत्वान्मुदा इत्युच्यन्ते । अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशा-
हृत्यर्थं मन्त्रमाह—

भुवनस्य पत इति । भुवनस्य सर्वलोकस्य पते हे पालक यस्य तवोपर्यन्त-
रिक्षद्युलोकयोरिह च पृथिव्यां गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमज्यार्नि रास्व वयो-
हान्यभावं देहि । तथा रायस्योषं धनपाष्टं सुवीर्यं शोभनपुत्रं सैवत्सरीणां स्वस्ति
संवत्सरजविनपरिमितां समृद्धिं च देहि । अथोत्तरस्मिन्पर्यायपञ्चके प्रथमं पर्या-
यमाह—

परमेष्ठ्याधिपतिरिति । परमे सर्वोत्तमस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । अधिकत्वेन
फलप्राप्ताऽधिपतिः । तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य विश्वामिमानिन्यो देवता
भार्यास्ताश्च भवन्ति सर्वदा वर्तन्ते इति भुव इत्युच्यन्ते । अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

सुक्षितिः सुभूतिरिति । शोभना क्षितिभूमिर्यस्यासौ सुक्षितिः । समीचीन-
निवासस्थान इत्यर्थः । शोभना भूतिरैश्वर्यं यस्यासौ सुभूतिः । भद्रं कल्याणं
यजमानाय करोतीति भद्रकृत् । सुवः स्वाधीनः स्वर्गलोकोऽस्यास्तीति सुवर्मान् ।
तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य च विद्युदेवता भार्यास्ताश्च दीप्यमान-
त्वाभुव इत्युच्यन्ते । अथ तृतीयं पर्यायमाह—

दूरेहेतिरिति । दूरेऽप्यवस्थितस्य प्रहारसाधनं हेतियस्यासौ दूरेहेतिः ।
नामश्रवणमात्रेण सुखनिवर्तकत्वादमृदयस्तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्वन्धर्वस्तस्य
प्रजाभिमानिदेवता भार्यास्ताश्च विम्पति मृत्योरिति भीरुव इत्युच्यन्ते । अथ
चतुर्थं पर्यायमाह—

चारुः कृपणकाशीति । रमणीयचरणोपेतत्वाद्गमणीयशरीरत्वाद्वा चारुः ।
कृपणेष्विन्द्रियार्थेषु प्रकाशयति मनो दीपयतीति कृपणकाशी । तादृशः काम-

(राष्ट्रभूमन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

नामकः कश्चिदभवेत्तस्य विषयाभिधाननिमित्तचित्तकेशाभिमानिदेवता भार्यास्तु-
 आपोक्षितविषयप्राप्त्यभावेन जनान्शोकयुक्ताकुर्वन्तीति शोचयन्तीरित्युच्यते ।
 नामस्त इदं मन्त्रेत्यादेस्तु सर्वत्रानुपलब्धोतनाय पुनः पाठः ।

अथान्न पञ्चमं पर्यायरूपं द्वाविंशाहुतिसाधनं मन्त्रमाह—

स नो भुवनस्येति । भुवनस्य सर्वलोकस्य हे पते पादक यस्य तवोप-
 रितनलोकद्वये पृथिव्यां च गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमुरु विपुलं शर्मं सुखं
 यच्छ । तथैवास्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातियुकाय क्षत्राय समर्थाय च महि शर्मं
 यच्छ महर्तुर्व देहि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ त्रयोदश जयाश्वितं चेत्यादयः श्रुताः ।

अग्निरभ्यातानमन्त्रा अष्टादश यथाश्रुताः ॥

अता राष्ट्रभूतस्तद्द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

इति श्रीभरतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

राष्ट्रकर्ममाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो
 राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्या-
 त्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं प्रजा
 राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रेणैव
 राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति ग्राम-
 कामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं
 संजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं संजातानव रुन्धे
 ग्रामी (१) एव भवत्याधिदेवने जुहोत्याधिदे-
 वने पृथास्मै संजातानव रुन्धे त एनमव रुद्धा

(राष्ट्रभूतमन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिवानम्)

उप तिष्ठन्ते रथमुख ओजस्कामस्य होतव्या
 ओजो वै राष्ट्रभूत ओजो रथ ओजसैवास्मा
 ओजोऽव रुन्ध ओजस्व्येव भवति यो राष्ट्रा-
 दर्पभूतः स्यात्तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः
 स्यस्तान्त्रूयाद्युद्धमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति
 (२) आहुतयो वा एतस्याकलृप्ता यस्य
 राष्ट्रं न कल्पते स्वरयस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृत्तं
 नाडीमभि जुहुयादाहुतीरेवास्य कल्पयति ता
 अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते सङ्ग्रामे
 संयन्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रे खलु
 वा एते व्यायच्छन्ते ये सङ्ग्रामं संयन्ति
 यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति
 तं सङ्ग्रामं मान्धुक इध्मः (३) भवत्यङ्गारा
 एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य सेनां प्रति
 वेष्टयन्ति य उन्माद्येत्तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
 ण्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्मादयेते
 खलु वै गन्धर्वाण्सरसो यद्राष्ट्रभूतस्तस्मै
 स्वाहा ताम्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवनाच्छ-
 मयति नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः शाक्ष
 इतीध्मो भवयेते वै गन्धर्वाण्सरसो गुहाः स्व
 एवैनान् (४) आयतने शमयत्यभिचरता
 प्रतिलोमं होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः
 प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तणुते
 स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वैतद्वा अस्यै

निर्ऋतिगृहीतं विऋतिगृहीत एवैनं निर्ऋत्या
 ग्राहयति यद्वाचः कूरं तेन वर्षदकरोति वाच
 एवैनं कूरेण प्र वृश्चति ताजगार्तिमार्छति यस्य
 कामयेताञ्चाद्यम् (५) आ ददीयेति तस्य
 सभायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति
 तृणानि सं गृह्णीयात्प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः
 प्रजापतिनैवास्याञ्चाद्यमा दत्त इदमहममुष्याऽऽ-
 मुष्यायणस्याञ्चाद्यं हरामीत्याहाञ्चाद्यमेवास्य
 हरति पद्भिर्हरति पद्वा ऋतवः प्रजापतिनै-
 वास्याञ्चाद्यमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति
 (६) यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात्तस्मै स्थलं स्व-
 साध्यं ब्रह्मोदनं चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै
 होतव्या वष्म वै राष्ट्रभूतो वष्म स्थलं वष्म-
 नैवैनं वष्म समानानां गमयति चतुःशरावो
 भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति क्षीरं भवति रुच-
 मेवास्मिन्दधात्युद्धरति ज्ञातत्वाय सर्पिष्वान्भ-
 वति मेध्यत्वाय चत्वारं आर्षयाः प्राश्रन्ति दिशा-
 मेव ज्योतिषि जुहोति (७) ।

(ग्राप्ती युनक्तीधमः स्व एवैनान्चाद्यं यच्छन्त्येकानपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(राष्ट्रभुन्नन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके सप्तमोऽस्मिन्नुक्ता राष्ट्रभुत्वोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते—

राष्ट्रकामायेति । य एते पूर्वानुवाकोक्ता राष्ट्रभुत्संज्ञका मन्त्रास्तेषां राष्ट्र-
प्राप्तिहेतुत्वाद्वाष्ट्रमित्यपचर्यते । अतस्तन्मन्त्रहोमलक्षणेन राष्ट्रेणैव यजमानार्थ-
मध्यर्धभूमिविशेषरूपं राष्ट्रं संपादयति । स च यजमानो राष्ट्रं प्राप्नोत्येव ।
अतो राष्ट्रप्राप्तिकामयजमानार्थमेव मन्त्रा होतव्याः ।

अथ प्रजापत्यादिनाऽऽत्मोत्कर्षार्थं तैरेव मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

आत्मने होतव्या इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद्वाष्ट्रत्वम् । सत्यपि
भूमिविशेषरूपे राष्ट्रे प्रजापत्युभैश्चानामभावे सति भोगासंभवाद्भूमिवद्भोगहे-
तुत्वेन प्रजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्रत्वरूपमन्त्रेण राष्ट्रेण प्रजादिस्तत्प्राप्-
त्यर्थं राष्ट्रमवबुध्यते । तथा सति समानानामन्येषां स्वयमेवातिशयेन निवास-
हेतुर्भवति । अथ ग्रामप्राप्तये होमं विधत्ते—

ग्रामकामायेति । स्वेन सहोत्पन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिनश्च सजाता-
स्तेषु तर्षेषु सत्सु राष्ट्रं संपूर्णं भवतीति तेषां राष्ट्रत्वमतो मन्त्ररूपेण राष्ट्रेण
सजातत्वं राष्ट्रमवबुध्यते ग्रामस्थानी भवत्येव । तस्य होमस्य देशविशेषं विधत्ते—

अधिदेयन इति । अधिदीव्यन्ति द्यौतेन क्रीडन्त्यस्मिन्स्थान इत्यधिदेवनं
तत्र होमे सति तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समागतास्तान्सर्वानधीनान्करोति ।
ते चाधीनाः सन्त एव सेवन्ते । अथ बलदाभाय होमं विधत्ते—

रथमुख इति । रथस्य यदीषामं तदधेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् ।
राष्ट्रभुन्नन्त्राणां रथस्य च क्रतुहेतुत्वाद्भोजस्त्वम् । अतस्तदुभयरूपेणौजसैव यज-
मानस्य बलमधीनं करोति । ततो बलवान्भवत्येव ।

अथ राष्ट्राद्भ्रष्टस्य तत्प्राप्तये होमं विधत्ते—

यो राष्ट्रादिति । अस्व राष्ट्रभ्रष्टस्य सतोऽपि यावन्तो रथाः सन्ति तान्स-
र्वान्नरैर्योजयिष्वामिति मैषं ब्रूयात् । अनेन मैषेण होमेन चारमै भ्रष्टाय राष्ट्रं
संपादयति ।

यदा लब्धमपि राष्ट्रमिच्छसाधनसमर्थं न भवति तदा प्रयोगविशेषं विधत्ते—

आहुतयो वा इति । न कल्पते भोगे क्षमं यस्य न भवति, एतस्य पूर्वां

(राष्ट्रभूमन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

आहुतयः स्वकार्यक्षमा न भवन्ति तदानीमपि स्वकीयरथस्य यदक्षिणं चक्रं तदग्रेपरि धारयित्वा तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन जुहुयात् । तदानीमस्याऽऽहुतीः कल्पयत्येव स्वकार्यक्षमा एव करोति । ताश्च क्षमाः सत्यो राष्ट्रं भोगे क्षमं कुर्वन्ति । अतस्ता आहुतीरनु राष्ट्रं क्षमं भवतीत्युच्यते ।

अथ युद्धे प्रवृत्ते जयार्थिनो होमं विधत्ते—

सङ्ग्रामे संयत्त इति । ये युद्धं प्राप्नुवन्ति एते राष्ट्रे निमित्तभूते सति कलहं कुर्वन्ति । तेषां च कलहं कुर्वतां मध्ये प्रथमं होमे प्रवृत्तस्य यस्यैता राष्ट्रभूतो जुहवति स एव समर्थो भवति न त्वन्यः । समर्थत्वाच्च तं सङ्ग्रामं जयति । श्रौताग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते—

मान्धुक इध्म इति । मधूकवृक्षस्य संबन्धी काष्ठविशेषो मान्धुकः । तेन मत्स्यमिश्रं पृथग्भिन्नासमाधाय जुहुयात् । तत्र मधूककाष्ठजन्या येऽङ्गारास्त एवास्य यजमानस्य विरोधिपुरुषाणां सेनां मत्स्येकं वेष्टयन्ति । परकीये कटकेऽभिवाधा जायते । पुरुषाणां वा शरीरेषु ज्वरादिसंतापो जायत इत्यर्थः ।

अथोन्मादपरिहाय होमं विधत्ते—

य उन्माद्येदिति । यः पुरुष उन्मत्तो भवत्येतं गन्धर्वाप्सरस एवोन्मत्तं कुर्वन्ति । राष्ट्रभूमन्त्राश्च गन्धर्वाप्सरसस्तद्देवत्वत्वाद्गन्धर्वानुद्दिश्य तस्मै स्वाहेति अप्सरस उद्दिश्य ताभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । तेन होमेनोभयविधानुन्माद-
मितुञ्जयान्तां करोति ।

अत्रापि पूर्ववदग्निं प्रज्वालयितुं काष्ठविशेषान्विकल्पितान्दर्शयति—

नैयग्रोध औदुम्बर इति । एते न्यग्रोधादयः । वैशब्दो लोकपासिद्धिं दर्शयति । अभिचारार्थतयैतद्गोमं विधत्ते—

अभिचरतेति । प्रतिलोममन्त्रादिक्रमेण । अस्याभिचरितस्य प्राणान्प्रवीचः प्राणापानादीन्विपरीतस्थानैः प्रतियौति प्रतिकूलत्वेन योजयति । ततस्तमनायासेनैव हिनस्ति । देशं विधत्ते—

स्वकृत हरिण इति । ऊपररूपायां सुविररूपायां वा भूमावभिचारदेव-
तायाः स्वस्थाने तमेनं शत्रुं निर्कृत्या तथा देवतया ग्राहयति । वाचः क्रूरेण
वषट्कारेणेन प्रकर्षेण वृश्चति छिनत्ति । ततो सट्ठित्यार्तो भवति ।

शत्रोरन्नाद्यस्यान्नादनशक्तेश्च हरणकामस्य कर्मविशेषं विधत्ते—

(देविकारूपपञ्चाविधविरुत्कर्षकरणपूर्वकवहुविधकास्यप्रयोगाभिधानम्)

यस्य कामयेतेति । सभायामुत्तानशरीरो निपावितः संस्तृणानि भुवनस्य
पत इति संगृह्णीयात् * । तत्र मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

पद्भिर्हरतीति । पद्भिः स नो भुवनस्य पत इत्यनैः ।

परकृतभयवतस्तत्पञ्चभिराय कर्मान्तरं विधत्ते—

यो ज्येष्ठबन्धुरिति । ज्येष्ठबन्धुः सन्धोऽपभूतः स्वयं ततो निरुद्धस्त्वपराभूत
इति यावत् । तं स्थल उच्चप्रदेशेऽवसाद्योपवेश्य तस्यै वत्फलसिद्धये होतव्या
राष्ट्रभूतः स्थलं च वर्ष्म शरीरमुभयविधेन वर्ष्मणैव यजमानं स्वसमानानां पुरु-
षाणां शरीरस्थानीयं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्ज-
नभूता यथा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरायसंख्यां प्रशंसति—

चतुःशराव इति । दिशां चतुष्टयात्तत्संख्यया तत्र प्रतिष्ठा युक्ता ।

पाकस्तावनद्वयं विप्रत्ते—

क्षीरे भवतीति । रुवं स्वादुत्वम् ।

पच्यमानस्यौदनस्यापकत्वपरिहारार्थं द्रव्योद्धरणं विधत्ते—

उद्धरतीति । शूतत्वाय पकत्वाय । पकस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—

सर्पिष्वान्भवतीति । हतशेषस्य ऋषिसमानैरेवान्यैः प्राशनं विधत्ते—

चत्वार आर्षेया इति । चतुर्दिकसंबन्धिवह्निस्थानीयाश्चत्वारो ब्राह्मणा
अतस्तेः प्राशिवमन्त्रावेव हवं भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देविका निर्वपेत्प्रजाकामश्छन्दांसि वै
देविकृच्छन्दांसि वै सतु वै प्रजाश्छन्दांभिरे-
वास्मै प्रजाः प्रजनयति प्रथमं धातारं करोति

*अत्र किञ्चित्बुद्धिमिति प्रतिभाति । व्याख्यानस्यापूर्णत्वात् । स. च. पुस्तकातिरिक्त-
पुस्तकेषु बुद्धिचिह्नमपि वर्तते ।

(देविकाख्यपञ्चविधविरुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्म-
न्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजा-
स्वेव प्रजातासु कुड्वा वाचं दधात्येता एव
निर्वपेत्पशुकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दां-
सि (१) इव खलु वै पशवश्छन्दाभिरेवास्मै
पशून् जनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन
वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
प्र सिनीवाली जनयति पशून् प्रजातासु
प्रति षापयत्येता एव निर्वपेद्ग्रामकामश्छन्दां-
सि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वै ग्रामश्छ-
न्दाभिरेवास्मै ग्रामम् (२) अवं रुन्धे मध्य-
तो धातारं करोति मध्यत एवेनं ग्रामस्य दधा-
त्येता एव निर्वपेज्ज्योगामयाषी छन्दांसि वै
देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतमाभि मन्यते
यस्य ज्योगामयति छन्दाभिरेवेनं भगदं करोति
मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्या-
कलुषं यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन
कल्पयत्येता एव निः (३) वपेयं यज्ञो नोप-
नमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा
एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमन्ति प्रथमं
धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दांसि दधा-
त्येवेनं यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेदीजान्छ-
न्दांसि वै देविका यातयामानीव खलु वा

(देविकाख्यपञ्चविधविरुत्कर्षकरणपूर्वकब्रह्मविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

एतस्य छन्दासि य ईजान उत्तमं धातारं
 करोति (४) उपरिष्टादेवास्मै छन्दास्येया-
 तयामान्यर्धं रुन्ध उपैनुमुत्तरो यज्ञो नमत्येता
 एव निर्वपेधं मेधा नोपनमेच्छन्दासि वै
 देविकाश्छन्दासि खलु वा एतं नोप नमन्ति
 यं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति
 मुस्त एवास्मै छन्दासि दधात्युपैनं मेधा
 नमत्येता एव निर्वपेत् (५) रुक्मश्छन्दासि
 वै देविकाश्छन्दासीव खलु वै रुक्छन्दो-
 भिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमे-
 वास्मिन्दधाति मध्यतो धातारं करोति मध्यत
 एवैनं रुचो दधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रि-
 दश्रुक्का जगती सिनीवाख्यनुष्टुप्कुडूधाता वष-
 टकारः पूर्वपक्षो सकाऽपरपक्षः कुहूस्मावास्या
 सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाताऽष्टौ
 (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टब्धादशाऽऽदित्या द्वादशाक्षरा
 जगती प्रजापतिरनुष्टुब्धाता वषट्कार एतद्वै
 देविकाः सर्वाणि च छन्दासि सर्वाश्च देवता
 वषट्कारस्ता यत्सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं
 प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तृतीयं निर्वपेत्तयो
 एवोत्तरे निर्वपेत्तयैनं न प्र दहन्त्यथो यस्मै
 कामाय निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽप्नोति
 (७) ।

(देविकाख्यपञ्चविधविरुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

(पशुकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि ग्रामं कल्पयत्येता एव निरु-
त्तमं धातारं कमेति मेधा नमत्येता एव निर्वपेदष्टौ दहन्ति नव च) ।इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे राष्ट्रभृदोमास्तत्तत्कामाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकाख्यानां राजसूयप्रकरणोत्पन्नानां धात्रे पुषोडाशमित्या-
दीनां पञ्चहविषामुत्कर्षं कृत्वा बहुविधकाम्यप्रयोगो निरूप्यते ।

तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते—

देविका निर्वपेदिति । दीव्यन्यपेक्षितं फलविशेषं प्रकाशयन्तीति
धात्रादयः पञ्चेष्टयो देविकाः । अनुमत्यादयः स्त्रीरूपत्वाद्देव्यस्तदीयत्वादेता
देविकाः । गायत्री वा अनुमतिरित्यादिच्छन्दोरूपत्वमनुमत्यादीनामुच्यते । तद्द्वारा
देविका अपि छन्दांस्येव । यथा... छन्दांसि फलहेतुत्वात्सुखकराणि एवं
प्रजा अपि सुखहेतुत्वाच्छदःसमानाः । अतो देविकत्विषेच्छन्दोभिरेव यज-
मानार्थं प्रजा उत्पादयति ।

धात्रादीनां पञ्चानां प्रजोत्पत्तौ दृश्यगुणयोगं प्रशंसति—

प्रथमं धातारामिति । पञ्चानां देवानां मध्ये धातारं प्रथमं करोतीति
यत्नेन यजमानं स्वपत्न्या सह मिथुनी करोत्येव । अनुमतिरस्मै यजमानाय
तन्मिथुनीकरणमनुमन्यत एव । राका प्रजां ददाति । सिनीवाली गर्भस्थानं
प्रजामुत्पादयति । उत्पन्नासु प्रजासु कुहूदेवताद्वारेण वाचं दधाति । संभाषणा-
भ्यासं करोतीत्यर्थः । अथ फलान्तराय विधत्ते—एता एव निर्वपेदिति । प्रथमेन धात्रा गवादिषु बजिवापः संपद्यते । प्रजा-
तानां पशूनां तृणोदकादिषोषणेन प्रतिष्ठापने कुह्वा क्रियते । शेषं पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । अनुमतिराकाम्यामूर्ध्वं सिनीवालीकुहूम्यामवस्ता-

(देविकारूपपञ्चाविधविरुक्तवर्णकरणपूर्वकचतुर्विधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मध्यं तत्र धातारं स्थापयेत् । तेनैवं यजमानं ग्रामस्य मध्यं एवाऽऽविशत्ये स्थापयति । फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यस्य पुरुषस्य ज्योतिर्वरमामयति व्याधिबाधां प्रवत्येनं पुरुषं छन्दांस्यभिपन्यन्तेऽभिकुध्यन्ति । अतो देविकानिर्वाणेषु छन्दोभिरेवैवं रोगरहितं करोति । अत्रापि पूर्ववद्धातारं मध्यतः कुर्यात् । यस्य दीर्घव्याधिस्त्वस्योदरमध्ये यत्किञ्चिद्वत्तमसामर्थ्यं भवति । अस्तेन भ्रातुर्मध्यस्थापनेनास्य रोगिण उदरमध्ये एव कल्पयति सामर्थ्यं जनयति—

अथ ज्योतिष्टोमादिपञ्चमास्ये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यं पुरुषं केनापि विधेन यज्ञो न ग्रामोऽपि, एनं (तं) पुरुषं यज्ञसाधनानि छन्दांस्येव प्रथमं न प्राप्नुवन्ति । तत्र धातुः प्रथमं स्थापने सत्यनुकूलत्वेन प्रथमत एव यजमानार्थं छन्दांसि धृतानि भवन्ति । छन्दःस्वनुकूलेषु सत्सु यज्ञ एनं प्राप्नोति । प्राप्तयज्ञस्योत्तरयज्ञसिद्धयर्थं विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यः पुरुष ईजानः पूर्वमिष्टवान्भवति, एतस्य छन्दांसि पूर्वयज्ञे व्यापृतत्वाद्भूतसाराणीव भवन्ति । अत्र चरमस्थाने धातुः करणेनोपरिष्ठात्करिष्यमाणयज्ञे छन्दांस्यगतसाराणि संपादयति । त्वं चररो यज्ञ एनमुपनमति पुनरपि प्रतिष्ठां गच्छतीत्यर्थः । अथ मेषापास्ये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । ग्रन्थधारणशक्तिर्मेषा । एतदाकर्म यज्ञमासि-वाक्यवद्वाक्यारूपम् । अथ कान्तिप्रास्ये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । कान्तेः प्रियत्वेन छन्दःसाध्यम् । अत्र चतुर्णां चतुर्णां पाकसाधने क्षीरं धातुर्मध्यतः करणेन कान्तेर्मध्यत एव यजमानं स्थापयति । गायत्र्यादिछन्दोरूपेणानुमत्यादिदेवताः प्रशंसति—

गायत्री वा इति । गायत्र्यादिछन्दांसि यथाऽभीष्टं साधयन्त्येवमनुमत्यादीनामभीष्टसाधनत्वाद्गायत्र्यादिरूपत्वम् । अनेनैव व्यापेन पूर्वपक्षादिरूपत्वं दर्शयति—

पूर्वपक्षो राकेति । पूर्णे राका निशाकर इत्युक्तत्वात्पूर्णचन्द्रमण्डलोपेता राका । सा च शुक्लपक्षस्वरूपा । नष्टेन्दुकला कुहरित्युक्तत्वाच्चन्द्रकलाछेदेनापि हीना कुहूः । सा च कृष्णपक्षस्वरूपा । सा दृष्टेन्दुः सिनीवालीत्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिश्रिता कृष्णा पञ्चदशी सिनीवाली । सा चात्रामावास्यारूपत्वेन विवक्षिता । कलहीने साऽनुमतिरित्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिश्रा शुक्लपञ्चदश्यनुमतिः ।

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

ता चात्र पौर्णमासीतिथिरूपत्वेन विवक्षिता । उक्तयोः पक्षयोस्तिष्ठयोश्च निष्पादको पञ्चन्द्रमाः सोऽत्र धातुरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपक्षादिरूपेण प्रशस्य पुनर्वस्वादिरूपेण प्रशंसति—

अष्टौ वसवं इति । या अनुमत्यादयो गायत्र्यादिभावमापादितास्तां सूर्याताम्यादस्वादिरूपत्वम् । या कुट्टरनुष्टुप्त्वेन निरूपिता ता प्रजापतिरूपा । ' अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इति शास्त्रान्तरे प्रजापतिवदनुष्टुभः सर्वोत्पादकत्वभ्रवणात् । वषट्कारवन्मुख्यत्वेन धातुस्तद्रूपत्वम् । प्रशंसां नियमयति—

एतद्दे देविका इति । यत्प्रशंसार्थं गायत्री वा अनुमतिरित्यादिनिरूपण-
मेतदेव देविकानां सर्वच्छन्दोरूपत्वं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पञ्चानामेतेषां त्रेधा निर्वापं विधत्ते—

ता यस्तह सर्वा इति । ता देविकाः पञ्चापि सह निरुमाः सत्य एनं यजमानं प्रदधुमीश्वराः । तस्मादनुमत्या राकायाश्च चरुद्वयं निरुप्य ततस्तृतीयत्वेन धातुः पुरोडाशं निर्वपेत् । तत ऊर्ध्वं सिनीवाल्याः कुक्षाश्च [च] रुद्वयं निर्वपेत् । तथा सत्येनं यजमानं देविका न प्रदहन्ति । अथ यस्मै कामाय निरुप्यन्ते तं काममाभिर्देवताभिः प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो
अनमिवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो
जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । वास्तो-
ष्पते शग्मया सशसदा ते सक्षमिहि रण्वया
गातुमत्या । आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

पात स्वस्तिभिः सदा नः । यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१)
यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहि-
तामिर्यत्सायंप्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽप्त्वेष्ट-
काः कृत्वोप धत्ते दशं समानत्रं जुहोति दश-
क्षरा विराड्विराजमेवाऽऽप्त्वेष्टकां कृत्वोप
धत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यश्रित्यो-
ऽस्य भवति तस्माद्यत्र दक्षोपित्वा प्रयाति
तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत्ततोऽवाचीनम् (२)
रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं
प्रयायादरुद्र एनं भुत्वाऽग्निरनुत्थाय हन्याद्वा-
स्तोष्पतीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति
नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा
प्रयाति वास्तावाहुतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते
जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं जुहोति तादृगेव
तदहुतस्य वास्तोष्पतीयं स्यात् (३) दक्षिणो
युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीयं
जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवैनं शमयति
यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्पुरोनुवाक्याम-
नूच्य याज्यया जुहोति सदेष्टत्वाय यद्धुत आ-
दध्यादरुद्रं गुहानन्वारोहयेद्यदवक्षाणान्यसंप्र-

क्षाप्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेशंसं वाऽऽदहनं वा
 तादृगेव तदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्योः
 समारोहयति (४) एष वा अग्नेर्योनिः स्व
 एवैनं योनौ समारोहयत्यथो खत्वाहुर्यदरण्योः
 समाखंडो नश्येदुदस्याग्निः सीदेत्पुनराधेयः
 स्यादिति या ते अग्ने यज्ञियां तनूस्तयस्या
 रोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा अग्ने-
 र्योनिः स्वायामेवैनं योन्यां समारोहयते (५) ॥
 (धत्तेऽर्वाचीनं स्यात्समारोहयति पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मधमे देविकाख्यानि हवींष्युक्तानि विस्तरात् ।

अथ दशमे प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मारोपणमभिधीयते ।

कल्पः—“ सगृहः प्रयास्यन्वास्तोष्पतयि जुहोति वास्तोष्पत इत्यनुब्रूयो-
 तस्या गार्हपत्ये जुहोति ” इति । प्रथमप्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते प्रतीतिः । अग्निहोत्रिणो गार्हपत्यामिरेव गृहस्थानीयः । तेन
 सह यदा प्रयास्यति तदानीं पत्नीसहितोऽग्निं गृहीत्वा प्रयास्यजुत्तरेण मन्त्रेण
 होतुमिमां पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । तस्मै मन्त्रस्यायमर्थः—वास्तोरग्निहोत्रि-
 नास्तस्थानस्य गृहस्य हे पते पालक गार्हपत्यास्मान्प्रतिजानीहि ग्रामान्तरे यिया-
 सुम्प्रतिबुध्यस्व । ततोऽस्माकं स्वावेशः सुखेनऽऽवेशयिता यासयिष्य भव । अन-
 पीवो रोगनिवारक भव । यत्कर्म मुद्दिश्य त्वां व्रमामि हे प्राप्नुमः पार्थयामह

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

इत्यर्थः । नोऽस्मदर्थं तत्कार्यं जुषस्व प्रीतिपूर्वकं सेवस्व । ततोऽस्माकं द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शमेभि सुखे हेतुर्भव । द्विपदे शं भव चतुष्पदे च शं भवेति वाक्यभेदाय शमित्यस्य द्विःपाठः । द्वितीयमन्वपाठस्तु—

वास्तोष्पते शग्मयेति । हे वास्तोष्पते संसदा त्वदीयया सभया सक्षीमहि वयं संसत्का भूयास्म । कीदृशया संसदा, शग्मया सर्वार्थसाधनशक्तया । रण्वया रमणीयया । गातुमत्या गातुर्गतिरवगतिस्तद्युक्तया सर्वज्ञयेत्यर्थः । त्वं नोऽस्माकं योगे योगनिमित्तं वरमात्रः सम्यग्गच्छ । उतापि च क्षेमे क्षेमनिमित्तं सम्यग्गच्छ । अलब्धस्यापेक्षितस्य लाभो योगः । लब्धस्य सर्वार्थस्य परिपालनं क्षेमः । यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । ते यूयं नोऽस्मान्स्वस्तिभिर्नानाविधभेषाभिः पात रक्षत । अथैनं होमं विधातुं प्रस्तौति—

यत्सार्यं प्रातारिति । आग्निहोत्री कालद्वयेनाग्निहोत्रं जुहोतीति यत्तः सर्वा आहुतिरूपा इष्टका एव यजमान उपधत्ते । यद्यप्यत्र मृन्मया इष्टका न सन्ति तथाऽपि यः पुरुष आहिताग्निर्भवति एतस्याहोरात्राण्येवेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायंप्रातर्नियमेन जुहोति तदानीमनुष्ठानेनाहोरात्राण्येव प्राप्तकालरूपा इष्टकाः कृतवोपधानं कृतवान्भवति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

दश समानत्रेति । समानत्रैकत्र दश दिनानि स्थित्वा यदाग्निहोत्रं जुहोति तदा दशसंख्यासामान्यादिराट्संपद्यतेऽग्निरहोत्री विराजमेव प्राप्य तां विराजमेवेष्टकां कृतवोपधानं कृतवान्भवति । अपि च विराजि लब्धायामग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अत एव सप्तमकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे विराजमभिसंपद्यत इति वक्ष्यते । तदेवमस्याग्निहोत्रिणाश्वित्यश्वित्यो भवति । त्रिविधाश्वित्याग्रयः संपद्यन्ते । सायंप्रातर्होमाहुतिरूपाभिरिष्टकाभिश्चित एकोऽग्निः । अहोरात्रकालरूपाभिरिष्टकाभिश्चितो द्वितीयोऽग्निः । विराट्कालरूपेष्टकाया चितस्तु तृतीयोऽग्निः । एवमस्य त्रिविधाश्वित्याग्निः संपत्तिः । इदानीं विधत्ते—

नस्माद्यत्रेति । यस्मादेकत्र दशाहोरात्रहोमेन विराट्संपत्तिरस्माद्यत्र दश दिनान्युपस्थित्वा पश्चादाग्निहोत्री प्रयाति स देशो यज्ञभूमिरस्ततोऽग्निचीनं कालं यत्र वसति सैषमयज्ञभूमिरिव । अतो दशरात्रैरेकत्रोपित्वा यत्पश्चात्प्रयाणं तद्धोमानिमित्तम् । तस्मिन्होमे रुद्रशब्दाभिषेयो गार्हपत्याग्निर्देवता । तस्य वास्तोष्पावित्वात् ।

एवं सति यदि वास्तोष्पतीयहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्ततो गार्हपत्योऽग्निः क्रूरो भूत्वा यजमानमनुत्थाय हन्यात् । अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले वास्तोष्पतीयं जुहुयात् । तेन होमभागं दत्त्वा तमग्निं शान्तं करोति । ततो यजमानो न भि-
यते । प्रयाणार्थस्य शकटस्य दक्षिणबलीवर्दयोजनादूर्ध्वं सव्यबलीवर्दयोजना-
त्प्रागेव होमावसर इत्येतद्विधत्ते—

यद्युक्ते जुहुयादिति । यदि बलीवर्दद्वये युक्ते सति पश्चाज्जुहुयात्तदा ता-
वतैव वास्तुर्यज्ञदेशः प्रयातो भवति । तस्मिन्प्रयाते सति अयज्ञदेशे लौकिके
यथा होमस्तथैतत्स्यात् । तर्ह्ययुक्ते बलीवर्दद्वये जुहोतिविति चेत् । तदप्यसंगतम् ।
यथा क्षेमे सति प्रयाणप्रसङ्गमन्तरेण जुहोति तथैतत्स्यात् । उभयथाऽप्यहुत-
मस्य वास्तोष्पतीयं भवेत् । प्रयास्यता हि वास्तोष्पतीयं हेतव्यम् । उभययोगे
हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वान्नायं प्रयास्यन्भवति । तयोरुभयोरप्ययोगे प्रयाणप्रस-
ङ्गस्याभावाच्चैव प्रयास्यन्भवति । दक्षिणबलीवर्द एकस्मिन्नेव युक्ते तु प्रयाणस्य
प्रसक्तत्वादनतीतत्वाच्चायं प्रयास्यन्भवति । अतस्तदा वास्तोष्पतीयं जुहुयात् ।
तथा सत्युभयमेव कृतवान्भवति । प्रयाणस्य प्रसक्तत्वमेकमनिष्पन्नत्वं द्वितीयमि-
त्युभयम् । एनं क्रूरमग्निं तथाविधेन होमेनापारिवर्गमेव शमयति शमनीयस्यांशस्य
कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेनं कृतवान्भवति ।

वास्तोष्पते प्रतिजानीहि वास्तोष्पते शम्भयेत्येत्यस्य मन्त्रद्वयस्य होमाङ्गतां
विधत्ते—

यद्येकयेति । आश्रावयेत्यादिवौषाडित्यन्तो मन्त्रसंघो याज्यापुरोनुवाक्ययोः
सहाये(यो) वर्तते । याज्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानमूते । तत्पूर्वको होमो देवानां
प्रियस्तदहितस्तु दिविहोमः । अग्नये स्वाहेत्येवं मन्त्रमुच्चार्याऽऽभावणादिभिर्विना
केवलया दर्व्या हूयमानत्वाच्चादृशो देवानामत्यन्तं प्रियो न भवति । एवं सत्यत्र
यद्येकयैव दर्व्या जुहुयात्तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणामवकाशाभावेन दर्विहोमः
स्यात् । अतो दर्विहोमत्वं मा भूदित्याभिप्रेत्य वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्येतां पुरो-
वाक्यामनूच्य वास्तोष्पते शम्भयेत्यनया याज्यया जुहुयात् । तथा सति देवाना-
मत्यन्तप्रियत्वादे(तसदे)वत्त्वं भवति ।

अथ क्रमेण शकटे भाण्डस्थापनमरण्योरग्निसमारोहणं च विधत्ते—

सङ्कुप्तं आदध्यादिति । यद्यग्निहोत्रं हुते सति पश्चाद्भाण्डानि शकटे

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

स्थापयेत्तदानीं गृहोपकरणानि भाण्डादीन्यनु रुद्रनामकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् । ततः शकटे दक्षेत् । नहि होमादूर्ध्वमग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वं तु होमार्थं तिष्ठत्येव । तस्मादहुतेऽग्निहोत्रे तद्धोमात्प्रागेव भाण्डानि शकटे स्थापयेदिति विधिरुन्नीयते । ज्वलितानि काष्ठान्यङ्गनारूपाण्यवक्ष्णानशब्दाभिधेयानि । यदि तान्यसंपक्ष्णान्गिराहित्यं यथा न भवति तथा शान्तान्यकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्तदा केनचिद्यज्ञविघातः कृतो यथा वा गृहदहनं कृतं तादृशमेव तदङ्गनाराणाम्नामनं स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमयं ते योनिरिति मन्त्रेण तमग्निमरण्योः समारोहयेत् । एवोऽरण्योः संघो बह्वेः कारणं ताभ्यामुत्पन्नत्वात् । ततस्तमग्निं स्वकीये योनौ समारूढं करोति । मन्वस्तूपप्रयन्तो अन्वरमित्यनुवाके समाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यातः ।

अरणिस्मारोहणं पाक्षिकदोषग्रस्तत्वादुपेक्ष्य स्वात्मानि समारोहणं विधत्ते—

अथो खत्वाहुरिति । अथ केचित्खत्वाहुररण्योः समारूढो यद्यराणिदाहापहारादिना नश्येत्तदा यजमानस्य पूर्वमादितोऽग्निरुत्तीर्देदतोऽग्निः पुनराधातव्यः स्यादिति, तस्य दोषस्य परिहाराय यजमानो या ते अग्न इति मन्त्रेण स्वात्मन्यग्निं समारोहयेत् । यथैवारण्योरग्न्युत्पादकत्वमेवं यजमानोऽपि शास्त्रायाग्निरुत्पादकत्वाद्योनिर्भवति । तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः स्वकीयायामेव योन्वां समारोहितो भवति । अयं तु मन्त्रो ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमपठके समाम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः पथास्पञ्जुहुयाद्द्वयम् ।

वास्तोः पुरोनुवाक्यैका याज्या चान्येति तद्द्वयम् ॥

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ।

गुणासंभवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥

इदमाम्नायते—“यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात्” इति । तत्र दन्वा होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविव होमानुवाहेन गुणविधित्वसंभवादव्याख्यो गुणो विधीयत इति चेन्नैवम् । न तावल्लोकसिद्धे स्थालीपाकाशकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यो लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र

(प्रयाणं करिष्यन्तोऽग्निहोत्रिणोऽग्निस्मरारोपणाभिधानम्)

साधनप्राप्तेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे विहितजुह्वादिबाधपसङ्गात् । तस्मादर्विहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाऽऽद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्बाह्वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥

“ अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मणः ” इति श्रु(स्मृ)तावम्बष्ठस्वामिके स्मात्तंहोमे तत्प्रयोगालौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति चेन्नैवम् । द्रव्यां होम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वादर्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तेवैदिक-होमनामलिङ्गत्वात्सर्वस्य होमस्यैतन्नाम । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

तद्यजेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः । अविशेषश्रवणादिति चेन्नैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिचोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्निमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥

जवाभ्याताननारिष्ठादिषु दर्विहोमेपूर्वत्तिवाक्ये देवताया अश्रवणादव्यक्तिलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्या इति चेन्नैवम् । सोमे श्रुतस्य यजातिलिङ्गस्याभावात् । किंच ‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ’ इति दर्विहोमेषु स्वाहाकार आभूनातः । स च सोमविध्यन्तातिदेशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरोधिनो वषट्कारस्य प्राप्पमाणत्वात् । किंचोदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवतासमर्पणान्नास्त्यव्यक्तत्वम् । तस्मादर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वाच्चास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्पातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्यमात्रमापुरोनुवाक्यमिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकावशोऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे ।

कविर्गुहपतिर्युवा । हव्यबाद्धग्निरजरः पिता नो

विभुर्विभावा सुदशीको अस्मे । सुगाहपत्याः

समिषो दिदीह्यस्मद्विपकसं मिमीहि श्रवाशंसि

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।

प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः । ब्रह्मा देवानां पदवीः

कवीनामपि विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो

मृग्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः (१)

पवित्रमत्येति रेभन् । आ विश्वदेव सत्पतिः

सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसंव सवितारंभ ।

आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेश्यन्नमृतं

मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो

याति भुवना विपश्यन् । यथा नो अदितिः

करपश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय

रुद्रियम् । मा नस्तोके तनये मा न धायुषि

मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिपिः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्वो

नमसा विधेम ते । उदग्रतो न वयो रक्षमाणा

वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः । गिरिभ्रजो

नोमयो मर्दन्तो बृहस्पतिर्मभ्यर्का अनावन् ।

हस्तैरिव सखिभिर्वावदद्भिरङ्गमन्यानि नहन्ता

व्यस्यन् । बृहस्पतिरभिकर्षिः कद्रा उत प्रास्तो-

दु॒र्घं वि॒द्वा॒ अ॒गाय॑त् । ए॒न्द्रं सा॒न॒सि॒ र॒यिम्
 (३) स॒जित्वा॑न॒ स॒दा॒स॒हम् । व॒र्षि॑ष्ठ॒मूतये॑
 भ॒र । प्र॒ संसा॑हिषे॒ पुरु॑हू॒त श॒त्रु॒ज्येष्ठ॑स्ते॒ शुष्म॑
 इ॒ह रा॒तिर॑स्तु । इ॒न्द्राऽऽ भ॑र॒ दक्षि॑णेना॒ वसू॑नि
 प॒तिः सि॒न्धूना॑मांसि॒ रेवती॑नाम् । त्व॒ सु॒तस्य॑
 पी॒तये॑ स॒द्यो वृ॒द्धो अ॒जाय॑थाः । इ॒न्द्र ज्यैष्ठ्या॑-
 य सु॒कतो॑ । भुव॒स्त्वमि॒न्द्र ब्र॑ह्मणा॒ महान्भुवो॑
 वि॒श्वेषु॑ स॒र्वने॑षु य॒ज्ञिषः॑ । भुवो॒ नृ॒श्च्यौतो॑
 वि॒श्वस्मि॒न्मरे॑ ज्येष्ठश्च॒ मन्त्रः॑ (४) वि॒श्वच॑-
 र्प॒णे । मि॒त्रस्य॑ च॒र्पणी॑ध॒तः श्रवो॑ दे॒वस्य॑ सा॒न॒-
 सिम् । स॒त्यं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् । मि॒त्रो जना॑-
 न्यात॑यति प्र॒जान॑न्मि॒त्रो दा॑धार॒ पृथि॑वीमु॒त
 द्याम् । मि॒त्रः कृ॒द्दीर॑नि॒मिषा॑ऽभि च॒ष्टे स॒त्याय॑
 ह॒व्यं घृ॒तव॑द्विधेम । प्र॒ स मि॒त्र म॒र्तो अ॑स्तु
 प्र॒य॒स्वान्य॑स्त॒ आदि॑त्य॒ शिक्ष॑ति॒ व्रते॑न । न
 ह॒न्यते॑ न जी॒यते॑ त्वो॒तो नैन॑म॒हो अ॑श्रोत्य-
 न्ति॒तो न दू॑रात् । यत् (५) चि॒द्धि ते॒ विशो॑
 यथा॒ प्र दे॒व व॑रुण॒ व्रत॑म् । मि॒नीमा॑सि॒ यवि॑-
 द्या॒वि । यत्किं॑ चे॒दं व॑रुण॒ दैव्ये॑ जने॒ऽभिद्रो॑हं
 म॒नुष्या॑श्च॒रामा॑सि । अ॒चिन्ती॑ य॒त्तव॑ ध॒र्मा यु॒यो-
 पि॒म मा॒ न॒स्तस्मा॑दे॒नसो॑ दे॒व री॑रिषः । कि॒त॒-
 वा॒सो य॒द्रि॒रि॒पुनं॑ दी॒वि यद्वा॑ धा स॒त्यमु॑त
 यन्न॒ वि॒द्य । सर्वा॑ ता वि॒ष्य शि॒थिरे॒व दे॒वाथा॑
 ते॒ स्या॑म॒ वरु॑ण॒ प्रिया॑सः (६) ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(सोमो गोषु मा रयिं मन्त्रो यच्छिथिरा सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वि वा आ वा यो इमे वै चित्तमभिर्भूतानां देवा वा ऋतावाहा-
ष्टकामाय देविका वास्तोष्पते त्वमग्ने बृहद्वय एकादश ॥ ११ ॥

वि वा इत्याह यथायजुरेवैतन्मृत्युर्गन्धर्वोऽव रुन्धे
त्वमग्ने बृहद्वयः पदचत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पतियुतो होमो दशमे परिकीर्तितः ।

अथैकादशे याज्या [पुरोनुवाक्या] स्तत्र देवसुवामेतानि हवीन्वि भवन्तीति
वानि विहितानि तेष्वग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां
ब्रीह्यामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमग्ने बृहदिति । हेऽग्ने देव त्वं दाशुषे हविदत्तवते यजमानाय बृहद्वयो
दधासि महदन्नं दर्शमायुर्वा प्रयच्छसि । कीदृशस्त्वम् । कविर्विद्वान् । गृह-
पतिर्गृहस्य पालयिता । युवा नित्यतरुणः । तत्रैव याज्यामाह—

हव्यवाडशिरिति । अयमग्निर्हव्यं वहतीति हव्यवाद् । अजरो जरारहितः ।
नाऽस्माकं पितोत्पादकः पालयिता वा । विभुर्वापी । विभावा विशेषेण भाज-
शीलः । सुदृशीकः सुखदर्शनः । ईदृशो योऽग्निः स त्वमग्ने अस्माकमिषोऽ-
न्नानि सादिदीहि सम्यक्पयच्छ । कथंभूता इषः । सुगार्हपत्याः शोभनगृहपति-
त्वहेतुभूताः । किं च । अस्माद्वियगस्कदाभिमुख्येनाऽऽगतः सञ्चरवांसि भोत्रम्यानि
पश्यांसि संमिमीहि सम्यक्क्रानिर्मादय ।

अथ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं च सोमेति । हे सोम त्वं च त्वमपि नोऽस्माञ्जीवातुं वशो जीवयितुं कामयमानोऽसि । अतो न मरामहे त्वत्प्रसादान्न त्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोत्रः सोमो वा ओषधिनो राजेत्यादिस्तुतिप्रियः । वनस्पतिर्वनानां पालकः । तत्रैव याज्यामाह—

ब्रह्मा देवानामिति । देवानां मध्ये ब्रह्मा श्रेष्ठः । पदं वेत्यवगच्छतीति पद्वीः । कवीनां विदुषां मध्ये पदवीः पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञः श्रेष्ठः । विमाणां मध्य काविरनुष्ठानसामर्थ्येनावीन्द्रियवस्तुद्रष्टा श्रेष्ठः । मृगाणां चतुष्पदानां मध्ये शक्त्याधिक्यान्महिषः श्रेष्ठः । तत्रैव गृध्राणां पक्षिणां मध्ये शक्त्याधिक्याच्छ्येनः श्रेष्ठः । वनानां मध्ये स्वाधितिः श्रेष्ठः । इवधितिशब्देन करवालादि-
वद्दृढस्वरूपो भास्वान्वुक्त उच्यते । यथा ब्रह्मादयः स्वजातिषु श्रेष्ठा एवं सो-
मोऽपि पवित्रं शुद्धिहेतुं कुशादिकमत्येत्यतिक्रामति । कीदृशः सोमः । रेभञ्ज-
न्द्माकस्तुयमान इत्यर्थः ।

अथ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाश्रमां व्रीहीणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आ विश्वदेवामिति । अद्यास्मिन्कर्मणि सवितारं सूक्तैः शोभनवाक्यैरावृ-
णीमहे फलसाधनाय प्रार्थयामहे । कीदृशं सवितारम् । विश्वदेवं विधे सर्वे
देवा यस्य वशे वर्तन्ते सोऽयं विश्वदेवस्तम् । सत्यं सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ।
सत्यसवममोघानुज्ञम् । तत्रैव याज्यामाह—

आ सत्यमेति । सविताऽऽदित्यो हिरण्ययेन रथेनाऽऽर्याति सुवर्णनिर्मितं
रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्यां दिश्यागच्छति । किं कुर्वन्, सत्येन रजसाऽऽव-
र्तमानः । अमोघेन रज्जुकात्मकेन मण्डलेनोदयास्तमययोर्भ्राम्यन्मृतं मर्त्यं च
निवेशयन्देवशरीरं मनुष्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन तत्तल्लोके व्यवहारक्षमं
कुर्वन्भुवना विपश्यन्सर्वलोकानवलोकयन् ।

अथ कृत्राय पशुपतये गाव्यधिकं चरुमित्येतस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यथा नो अदितिरिति । अदितिरसृष्टमीमो रुद्रो यथा पथे पशुभ्यो
मृग्यो नोभ्यश्च यथा लोक्यापराय यथा रुद्रियं रुद्रप्रतिपादितं रक्षणाद्

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमभिधानम्)

यथा करत्पञ्चादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकोरेण रक्षणं करोति तथा त्व-
नेन हविषाऽऽराधयाम इति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र त्वं भामितः क्रुद्धः सन्नोऽस्माकं तोके पुत्रादौ
तनये तदीयपुत्रेऽस्मत्पौत्रे मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः । तथा नोऽस्माकमायुषि
मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकं गोषु मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकमश्वेषु मा
रीरिषः । तथा नोऽस्माकं वीरान्भृत्पान्मा वर्षाः । वयं हविष्यन्तो हविर्युक्ताः
सन्तस्ते तुभ्यं नमसा विधेम नमस्कारेण परिचर्यां करवाम ।

अथ बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

उदमुतो नेति । एवं बृहस्पतिमभिलक्षणां अर्चनहेतवोऽस्मदीया वाग्वि-
शेषा अनोवन्स्तुतवन्तः । कीदृशा वाग्विशेषाः । उदमुतो न अयो रक्षमाणा
उदकं प्रप्लावयन्ति भूमौ प्रवर्तयन्तीत्युदमुतो मेघास्ते यथाऽञ्चोदकनिष्पादनद्वारेण
मदीये वय आयुष्यं पालयन्ति तद्वन्मदीयाः स्तुतिरूपा वाग्विशेषाश्चापमृत्यु-
परिहारेणाऽऽयुष्यस्य रक्षकाः । तथाऽभ्रियस्य घोषा इव वावदतः । अभ्राणां
समूहोऽभ्रियं तस्य घोषा गर्जनशब्दा यथोच्चध्वनय एवमस्मदीया वाग्विशेषा
भृशं वदन्तो भवन्ति । तथा गिरिभ्रजो नोर्मथो मदन्तः । यथा नदीतिरस्थ-
गिरिस्पर्शिन ऊर्मथो नदीपूरणप्रकाशनेन हर्षं जनयन्त्येवमस्मदीयवाग्विशेषा
बृहस्पतिमहिमप्रकाशनेन हर्षयन्तो भवन्ति । तत्रैव याज्यामाह—

हृसैरिवेति । अयं बृहस्पतिरभिकानिकददमितोऽस्मदीयहाविःस्वीकारपरि-
तोषघ्नोतकमुच्चध्वनिमकरोत् । उत गाः प्रास्तौत् । अपि च परितोषघ्नोतकानि
वाक्यान्पुञ्चारितवान् । विद्वानुदगायच्चास्मदीयपरिचर्यामभिजानन्परितुष्ट उत्क-
र्षणं गानमप्यकरोत् । किं कुर्वन् । अशमन्मयानि नहना व्यस्यन्, पाप्माणमप्यद्वार-
पिधानसदृशानि फलप्रतिबन्धकानि दुरितान्यपाकुर्वन् । यथा हंसैश्चतुर्थाश्रम-
वासिभिरभिष्टुतः परमेश्वरः पुरुषार्थप्रतिबन्धकमपाकरोत्येवं वावदद्भिरविशयेन
स्तुवद्भिः सखिभिर्कांक्षिभिः परितोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धमपाकरोतीत्यपेक्षितं
शेषमप्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महावीहीणाभित्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एन्द्र सानसिमिति । हे इन्द्र राधिं धनमूतये रक्षार्थमाभराऽऽनय । की-
दृशं धनम् । सानसिं सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्त-
मित्यर्थः । सजित्वानं जित्वभिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा
विरोधिनां सोढारं तात्पर्यस्कारक्षममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । तत्रैव
याज्यामाह—

प्र ससाहिष इति । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वाहूयमान शत्रून्प्रकर्षेण
ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्करोषीत्यर्थः । ते शुण्णो ज्येष्ठस्तव बलं प्रश-
स्तम् । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दाक्षिणेन हस्तेन वसूनि
धनान्याभर + समानय । सिन्धूनां समुद्रसमानानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

अयं तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

त्व॑ सुत॑स्येति । हे सुकृतो शोभनकर्मन्विन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य पतिर्ये-
षानाय सद्यस्तदानीमेव वृद्धोऽजायथाः प्रवृद्धो जातोऽसि । एतच्च सर्वेषां
देवानां मध्ये तव ज्येष्ठशाय संपद्यते । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

भुवस्त्वमिति । हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा महान्भुवः स्तुतिरूपेण वेदवाक्येना-
भिवृद्धो भवसि । विधेषु सवनेषु त्रिष्वपि प्रतःसवनादिषु यज्ञियो भुवो
यज्ञयोग्यो भवसि । नृपतिकूलान्शत्रून्च्यौतनो भुवः प्रच्यावयन्विनाशयन्वर्तसे ।
हे विश्वचर्षणे विधे सर्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः । सर्वमनुष्यस्वा-
भीत्यर्थः । तादृशस्त्वं विश्वस्मिन्मेरु सर्वस्मिन्योगे मन्त्रो मननीयो ज्येष्ठः प्रशस्तश्च
भवसि । अथ मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

मित्र॑स्येति । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य भवः श्रोतुं
योग्यं यशो महदस्तीति शेषः । सानसिं फलदानशीलम् । सत्यं सत्यवादिनम् ।
चित्रं भवः कीर्तिर्यस्यासौ चित्रभवा अतिशयेन तादृशम् । यजामह इति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—

मित्रो जनानिति । अयं मित्रो देवो जनान्सर्वान्धातयति स्वस्वव्या-
पारेषु प्रयत्नयुक्तान्करोति । प्रजानस्त्वत्तदधिकारं विद्वान् । किंच मित्रः पृथिवीं
दाधार धृतवान् । उतापि च द्यां दाधार । किंच मित्रः कृष्टीर्मनुष्याननिमिषा देवा-

+ सवेपुस्तकेषु 'आहार' इति पाठः ।

१. ल. "न्वि ब" ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

आभिचष्टे सर्वतः पश्यति । सत्यायामोषकलाय तस्मै मित्राय हव्यं चरुक्षणं
घृतवद्घृतयुक्तं विधेम कुर्मः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्र स मित्रेति । यो यजमानस्तव संबन्धिना वदेन कर्मणा शिक्षति अनु-
ष्ठातुं शक्नो भवितुमिच्छति हे मित्र स मर्तः स मनुष्यो यजमानः प्रयस्वान्कर्म-
फलयुक्तः प्रकर्षणास्तु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स यजमानो न हृष्यते रोगादिना
न पीडयते । न जीयते वैरिभिर्नाभिभूयते । अपि च त्वया रक्षितमेनं यजमान-
मंहः पाप्माऽन्तितः समीपे नाश्रोति न व्याप्नोति । दूराद्दूरेऽपि न प्राप्नोति ।

अथ वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यच्चिच्छि त इति । हे वरुण देव ते त्वदीयं यच्चिद्धमतं यत्किञ्चिदपि
कर्म द्यविद्यवि दिने दिने प्रकर्षेण भिनीमसि तर्कयामहे । तत्र दृष्टान्तः—विशो
यथा सर्वाः प्रजाः स्वस्वव्यापारं यथा तर्कयन्ति तद्वत् । हि यस्मात्त्वदीयमेव कर्म
सर्वदा तर्कयामस्तस्मात्त्वां परिचरेमेति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

यत्किञ्चेदमिति । हे वरुण मनुष्या वयं दैव्ये देवलोकावर्तिनि जने
यत्किञ्चेदमभिद्रोहं स्वल्पमधिकं वा द्रोहमचिन्त्यज्ञानेन चरामसि कुर्मः । किञ्च
यद्यपि तव धर्मा त्वदीयं कर्म युयोपिम विनाशयामो हे देव तस्मादेनसो
द्रोहारकर्मनाशाच्च नोऽस्मान्मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

कितवास इति । कितवासो धूर्तसमानाः स्वार्थसाधनपरा ऋत्विजो
यत्कर्माङ्गं रिरिषुर्नाशितवन्तो न दीवि न तु देवने सम्यग्व्यवहृतौ भवन्ते ।
वाऽथवा यत्पापं सत्यमवश्यं कृतं ज्ञात्वैव कृतमित्यर्थः । घशब्दः पादपूरणे
पापवाचको वा निर्पातितः । यद्ध सत्यमित्यन्वयः । उतापि च यश्च विद्म यराप-
मज्ञानेन कृतमित्यर्थः । सर्वा ता, ऋत्विग्भिर्विनाशितमङ्गं ज्ञात्वा कृतमज्ञानेन
कृतं चेति यानि सन्ति तानि सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव विष्ये विनाशये-
त्यर्थः । अथानन्तरं हे वरुण ते तव प्रियासः स्याम प्रिया भवेम ।

१ स्व. घ. ङ. च. °याम हे । २ स्व. प्रावर्तन्त । ३ क. घ. ङ. च. °को निं । ४ स्व. °पातः ।

५ क. घ. ङ. °ध्य । अं ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

राजसूये देवसुवामिष्टौ याज्या इमाः क्रमात् ।

त्वमग्ने बृहदाग्नेये त्वं च सोमेति सौम्यके ॥

आ विश्वदेवं सावित्रे यथा न इति रौद्रके ।

बार्हस्पत्य उदेत्येतदेन्द्रेऽन्तैन्द्रे चतुष्टयम् ॥

मित्रस्येति त्रयं चैत्रे वारुणे यदिदिति त्रयम् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा उक्ता हि विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कपहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1897

Call No. Sa2V22
Tai/Agashe

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita.

Part. V.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.